

ИСТОРИЈА ПОЛИТИЧКИХ ИДЕЈА
КОД СРБА
ЗБОРНИК РАДОВА

Нови Сад, 2024.

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД
21000 Нови Сад
Др Зорана Ђинђића 2
www.ff.uns.ac.rs

За издавача

Проф. др Ивана Живанчевић Секеруш

ИСТОРИЈА ПОЛИТИЧКИХ ИДЕЈА КОД СРБА

Уредници:

Проф. др Горан Васин, Универзитет у Новом Саду
Проф. др Ђорђе Вуковић, Универзитет у Бањој Луци

Рецензенти

Проф. др Владан Гавриловић
Проф. др Снежана Божанић
Проф. др Боривоје Милошевић
Доц. др Александар Врањеш
Доц. др Нина Сајић
Доц. др Жељко Будимир

Лектура

Татјана Пивнички Дринић

Техничка припрема

Игор Лекић

ISBN

978-86-6065-836-6

Забрањено прештампавање и фотокопирање. Сва права задржава издавач и аутор. Садржај и ставови изнети у овом делу јесу ставови аутора и не одражавају нужно ставове Издавача, стога Издавач не може сносити никакву одговорност према њима.

ПРЕДГОВОР

Политичке идеје код Срба и њихов развој су анализирани у дугом временском трајању. Примерад ради у Хабзбуршкој монархији од средине 16. века стичу се претпоставке за почетне фазе развоја очувања српског средњовековног идентитета, који ће се касније у дугом периоду модификовати у модерни српски идентитет који је изнедрио српску државност. Срби су се нашли под влашћу Хабзбурговаца после 1526. када је ова династија преузела угарску круну. Сеобе Срба на хрватско-славонску територију, омогућиле су у првој половини 16. века формирање Војне границе, која је постала примамљива за нове српске избеглице, поготово из османске Славоније и Босне. Већа српска популација нашла се у Хабзбуршкој монархији у току Великог бечког рата, односно после Карловачког мира (1699). Од тада, кроз цео 18. век, покушавали су да развију и остваре своје основне две политичке идеје – стицање посебне српске територије и организовање своје власти на њој. У раду се прати развој ових политичких идеја, како су се оне мењале услед специфичних политичких околности и како су српски предводници покушавали да их у погодним историјским приликама реализацију. Убедљиве доказе кроз своје истраживање пружио је проф. др Ненад Нинковић.

Са проглашењем Српске Војводине у мају 1848. Срби се позивају на своја права дефинисана Привилегијама и Деклараторијом из 1779. и отпочињу борбу за националну равноправност и еманципацију. То их је неминовно окренуло против Мађара и дошло је до сукоба у коме на крају, иако су били савезници бечког двора, тражена српска права нису била призната. Међутим, идеје изнете на Мајској скупштини биле су доказ српског националног успона, и иако ће остати непризнате, оне су наставиле да буду идејна основа политике пречанских Срба кроз другу половину 19. века, па све до уједињења 1918. године. Идеја Српске Војводине, као симбола српске државности у Хабзбуршкој монархији, посебно уз јаку повезаност са Карловачком митрполијом дају основ идеја и идентитета Срба пречана, што је кроз свој део истраживачког посла показао и написао мр Павле Петковић.

У свом истраживању проф. др Горан Васин је посебан нагласак ставио на српске политичке идеје у периоду 1858-1914, у преломним

догађајима по Србе у Монархији и Кнежевини/ Краљевини Србији. Посебно се анализира либерална политичка мисао, потом деловање Уједињене Омладине српске, али и прво рађање социјалних идеја. Од Владимира Јовановића, Јована Ристића, Николе Пашића, али и Светозара Милетића и Јаше Томића креира се српска политичка елита која ће трајно утицати на сва дешавања српског преломног краја 19 и почетка 20 века. На тај начин се види политичка идеја и њен континуитет у дугом периоду и посебно утицај идеја и елита на процесе успона српске државе, али и стварања Југославије, што је проф. др Васин, показао кроз своју студију.

У Краљевини СХС/ Југославији, идентитетско питање посебно је добило на значају. Политичка идеја интегралног југословенства доминирала уместо некадашње српске политичке идеје. Стога су изазови политичког живота били велики. У раду др Паулине Човић, се прати развој идеје слободе у различитим периодима историјског развоја српског народа у уџбеницима историје за гимназије између два светска рата. Државотворност и слобода су представљале снажан ослонац српске политичке мисли. Стварањем јужнословенске државе 1918. године оне су добиле свој попутни израз. У новонасталој држави представљале су саставницу државне идеологије, званичног наратива и садржај наставе и уџбеника историје. Идеја слободе је најчешће била присутна у садржајима који су се односили на ослободилачке ратове. Поред тога идејом слободе је био прожет и културни развој српског народа у мирнодопоским условима, била је основа идеја континуитета српске политичке идеје и мисли између два рата, о чему је на изворима писала др Паулина Човић.

Седморо професора, асистената и студената Факултета политичких наука Универзитета у Бањој Луци аутори су радова у којима се разматрају политиколошке, правно-политичке, социјалне и културне теме из савременог живота српског народа у Републици Српској, као и националне историје на подручју БиХ.

Редовни професор Факултета политичких наука Универзитета у Бањој Луци, Ђорђе Вуковић, у тексту *Српско питање западно од Дрине* наглашава да се још од од буна и устанака током 19. вијека до рецентних политичких процеса у 21. вијеку, национална идеја српског народа западно од Дрине снажно испољавала и одолијевала различитим, углавном насилним покушајима завојевача и окупатора да је сузбију и униште. Једини период потискивања српске идеје, током којег је и највише оштећена, одвијао се

унутар југословенског државног пројекта, највеће историјске заблуде српског народа.

Током 20. вијека српски народ преживио је два свјетска рата, етничко чишћење и прогон, геноцид и братоубилачко самозатирање, медијску сатанизацију и идеолошко застрањивање. Деведесетих година прошлог вијека, у процесима разбијања југословенске државе и грађанског рата, српски народ протјеран је са свог вјековног културног и духовног простора на дијеловима Хрватске, Федерације БиХ, Косова и Метохије, али је створена и одбрањена Република Српска, коју је академик Милорад Екмечић назвао „остатком остатка“ српске етничке територије западно од Дрине. Међутим, она је изложена сталним притисцима међународне заједнице, Дејтонски споразум је константно предмет оспоравања, а под пријетњама санкцијама и новим ратовима Републици Српској се не дозвољава да прогласи самосталност или оствари своју историјску тежњу уједињења са Србијом. Република Српска није само израз политичке воље српског народа у БиХ, већ и његово историјско, културно, национално и демократско право, али је и резултат међународног признања тог права од стране највећих свјетских сила. Прихватили су је невољно и они који су хтјели и још покушавају да је униште, прије свега бошњачка политичка и интелектуална елита, под патронатом одређених западних дипломата и Канцеларије високог представника међународне заједнице (ОХР-а). Трауматично историјско искуство свједочи и упозорава да само Република Српска може да обезбиједи егзистенцијални опстанак, политичку слободу, културни идентитет и колективно сјећање српског народа западно од Дрине.

Ванредни професор Факултета политичких наука Универзитета у Бањој Луци, Владе Симовић, у тексту *Национално-партијска борба Срба у Босни и Херцеговини (1910-2022)* наводи да, иако се национална борба за самопотврђивањем и изградњом националне државе Срба у БиХ одвијала најчешће оружјем у преломним историјским сукобима, потребно је посебну пажњу посветити парламентарној борби Срба за њихово идентитетско обликовање, политичко остваривање и одржавање, посебно када је ријеч о дOMETИМА партијско-парламентарне борбе за институционалну аутономију и национално-државничко самопотврђивање у Босни и Херцеговини. Симовић приказује како су се најважније српске партије и њихови лидери организовали и борили за српске националне интересе од 1910. до 2022. године, односно од првих избора у историји (Босански сабор) до посљедњих општих избора у БиХ. Српски народ западно од Дрине показао је да зна како

се борити демократски, путем покрета, странака и парламената, за националну самозаштиту и изградњу институција. Уз све своје мане, међустраничке размирице, конкурентске борбе, дио компрадорски настројених елита, партократију и клијентизам, Срби у Босни и Херцеговини и даље показују националну виталност и жељу за опстанком. Уз мало више националне слоге и разумијевања, боља институционална рјешења, аутономније политике и одлуке, те обилато црпљење искуства из прошлости као добре „учитељице“ и „путоказа“ за сутра Срби у Босни и Херцеговини имају шансу да Републику Српску направе ентитетом довољно добрим за живот свих нас.

Асистент на Факултету политичких наука у Бањој Луци, Николина Бабић у тексту *Конституционална изградња Републике Српске* подсјећа да је Република Српска настала као резултат отпора мајоризацији Срба у БиХ у процесу који можемо назвати „рат конституционалним актима“. Муслиманско-хрватска већина предвођена Странком демократске акције и Хрватском демократском заједницом донијела је низ конститутивних аката и то прегласавањем српских представника, примарно Српске демократске странке. То је било супротно логици ЗАВНОБиХ-а, на којој се Босна и Херцеговина темељила, а која је подразумевала логику паритетности као логику консociјализма. Отпор Срба је био у формирању Скупштине српског народа у БиХ, организовању плебисцита о останку у Југославији, доношењу Декларације о оснивању Републике Српског народа 09. 01. 1992. и коначно у доношењу Устава Републике Српске 28. 02. 1992. године. Од тада, до данас, у тридесетогодишњој историји Републике Српске она је прошла кроз битне фазе: изградњу уставног поретка и прилагођавање Устава Републике Српске Дејтонском мировном споразуму и Уставу Босне и Херцеговине, али и наметнуте уставне промјене од стране Високог представника. Иако су дешавања након првих вишепартијских избора показала неминовне разлике три народа и њихових представника у погледу будућег положаја БиХ у Југославији, избори су били значајни јер су дали легитимитет изабраним представницима сва три народа, чиме је дат и легитимитет политичким ствараоцима Републике Српске. Конституционална изградња Републике Српске била је сложен процес. Устав Републике Српске је први пут донесен у моменту ратних дејстава. У контексту даљње конституционалне изградње Републике Српске, можемо рећи да је то била прва и апсолутно независна верзија Устава Републике Српске у односу на тренутна уставна рјешења. Свакако најзначајније промјене Устава као резултат директног дјеловања

Високог представника су она која су се односила на усаглашавање ентитетских устава са конститутивношћу три народа на читавој територији БиХ и она која се тичала дерогирања искључиве надлежности Републике Српске у домену одбране. Узимајући у обзир наведено, конституционална изградња Републике Српске је била сложена и у великој мјери дефинисана поступцима међународне заједнице.

Асистент Синиша Симикић и студент мастер студија Божана Тинтор написали су чланак насловљен *Неуспјели покушаји уједињења Срба током одбрамбено-отаџбинског рата 1991-1995*. Као што је идеја ослобођења и уједињења била водила српске политике читавим 19. вијеком све до 1918. године, на крају 20. вијека Срби су тежили да остану уједињени у заједничкој држави. Међутим, упркос жељама српског становништва у Хрватској и БиХ за останком у Југославији, она се свела на заједницу Србије и Црне Горе. Околности унутар међународног система свакако нису погодиле за потенцијално уједињење Срба у једну државу на Балкану. Поред притиска дијела међународне заједнице, увођења санкција СР Југославији и других правно-политичких механизма, ни унутар српске политичке елите није постојало довољно свијести о значају уједињења. с друге стране, уједињење између Срба из Републике Српске и Републике Српске Крајине више пута је постављано као циљ и декларативно се ка њему тежило, али до њега никада није дошло.

Студент четврте године бањалучког ФПН-а, Лука Врањеш, бавио се темом *Бањалучки подбор Српског културног клуба*. У вријеме југословенске кризе уочи Другог свјетског рата и стварања Бановине Хрватске која је потенцијално захватала и неке дијелове Босанске Крајине, односно Врбаске Бановине, као и територију Бање Луке, српски интелектуалци окупљени око Српског културног клуба, а поготово бањалучки адвокат Стеван Мољевић упозоравају на новонастале опасности по судбину заједничке државе, а поготово на угрожену националну будућност. Чланови Српског културног клуба Босанску Крајину су сматрали предстражом Србије, а Бању Луку предстажом Београда, у њој су видјели „српски зид“, носиоца националне мисли и ослонац којем треба дати подршку на све могуће начине. Тај „српски зид“ чинило је 1.200.000 душа на подручју Крајине, Кордуна, Лике и Сјеверне Далмације, то су били Срби у Врбаској бановини и око ње, како наводи др Стеван Мољевић у тексту „Значај и улога Врбаске Бановине“. Мољевићево предавање 30. јануара 1939. било је у оквиру прве трибине бањалучког подбора Српског културног

клуба. Подејетимо, Српски културни клуб је основан 1937. године у Београду, председник је био Слободан Јовановић, потпредседници Драгиша Васић и Никола Стојановић, а секретар Васа Чубриловић. Клуб је дјеловао на подручју цијеле Краљевине Југославије, а највише пододбора је имао на територији Војводине, затим Босне и Херцеговине, Македоније, Славоније, Барање, наравно и широм Србије.

Студент четврте године политичких наука на бањалучком ФПН-у, Јована Дрљача, написала је текст насловљен *Значај институција културе у Републици Српској за очување националног и културног идентитета*. Посебно ставља акценат на дугу и богату традицију Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске која потиче још из друге половине 19. вијека. Под окриљем Српско-православне богословије, 1868. године оснива се Српска читаоница у чијем саставу је била и библиотека. Колико је за српски народ западно од Дрине било значајно оснивање Народног позоришта, можда најбоље свједочи говор бана Светислава Милисављевића на дан отварања 1930. године, када је указао на предузете мјере за боље просвјештавање родољубивих Крајишника, а Народно позориште једном од најважнијих установа за васпитање народа и омладине, пиониром културе, умјетности и народне мисли. „Управа бановине сматра да Народно позориште Врбаске бановине мора да буде не само установа за дистракцију и уживање у умјетности, већ и национално жариште прворедног значаја. Ту ће се налазити и црпети душевна храна и оплемењивати срце и душа. Ради тога је ова установа и једна национална светиња“. Крајем треће деценије 20. вијека Бања Лука је имала све предуслове за општи напредак. Данашњи Музеј Републике Српске основан је још 1930. под именом Музеј Врбаске бановине, са сједиштем у Бањој Луци. Његов први директор био је Шпиро Боцарић, академски сликар. Уз етнолошку, у току прве деценије постојања, с временом настају историјска, археолошка и природњачка збирка. Поред њега, ауторка издваја и Музеј савремене умјетности Републике Српске који је основан 1971. године као Умјетничка галерија. Она је настала након акције ликовних умјетника са простора бивше Југославије и других крајева свијета, који су били погођени катастрофом, која је задесила Бања Луку у разорном земљотресу из 1969. године. На крају, у тексту је описан и Архив Републике Српске који је веома брзо напредовао и постао значајна институција, која је у свом опусу посједовала 250 фондова и 9 збирки, које су биле од непроцјенљивог значаја за изучавање културних, друштвених, економских и политичких прилика.

Истраживачки тим пројекта *Историја политичких идеја код Срба*, је желео да стручној и широј читалачкој публици представи токове политичких мисли Срба у турбулентним временима решавања балканског и српског питања. Покренута су важна питања која обухватају српску историју од краја 17. века до најновијег времена. Мноштво процеса, догађаја и личности, покушали смо да као тим уклопимо у целину у оквирима сарадње Универзитета у Новом Саду и Бањој Луци. Стога је овај пројекат и Зборник у пуном смислу речи и симбол сарадње две Универзитета, и симболички показује да тимови професора и младих истраживача одговорно могу да испуне све оно што је била основа идеја пројекта- што боље сагледати токове историје српских идеја, српске државности у тешком времену када се решавало српско питање. Наглашавамо да су тимови укључили професоре, асистенте и студенте, према пропозицијама конкурса, што сматрамо важним искорак будући да се и младим колегама пружи прилика да објаве своје радове о важној теми српске историје. Стога је зборник радова, настао као истраживачки подухват у оквиру пројекта *Историја политичких идеја код Срба*, а посебну захвалност дугујемо Покрајинском секретаријату за високо образовање и научноистраживачку делатност. На тај начин тим истраживача из Новог Сада и Бања форми Зборника радова предаје резултат свог истраживања стручној научној јавности.

Нови Сад- Бања Лука, Сретење 2024

Проф. др Горан Васин
Проф. др Ђорђе Вуковић

Ненад Нинковић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
nenad.ninkovic@ff.uns.ac.rs

ТЕРИТОРИЈА И ВЛАСТ – РАЗВОЈ ПОЛИТИЧКИХ ИДЕЈА СРБА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ У 18. ВЕКУ

Сажетак: Срби су се нашли под влашћу Хабзбурговаца после 1526. када је ова династија преузела угарску круну. Сеобе Срба на хрватско-славонску територију, омогућиле су у првој половини 16. века формирање Војне границе, која је постала примамљива за нове српске избеглице, поготово из османске Славоније и Босне. Већа српска популација нашла се у Хабзбуршкој монархији у току Великог бечког рата, односно после Карловачког мира (1699). Од тада, кроз цео 18. век, покушавали су да развију и остваре своје основне две политичке идеје – стицање посебне српске територије и организовање своје власти на њој. У раду се прати развој ових политичких идеја, како су се оне мењале услед специфичних политичких околности и како су српски предводници покушавали да их у погодним историјским приликама реализацију.

Кључне речи: Срби, политичке идеје, Карловачка митрополија, Хабзбуршка монархија, 18. век.

Основа српске политике у Хабзбуршкој монархији у 18. веку настала је током Великог бечког рата (1683-1699) у којем су Срби или својим устанцима олакшавали продор хабзбуршке војске или као војници ојачавали њихове трупе. Како се Османско царство повлачило, а Хабзбуршко напредовало, пред војскама које су се сударале становништво је бежало, неко трајно (муслиманско), а неко привремено (хришћанско). Када су се 1687. хабзбуршке јединице приближиле Срему и у њему се сукобиле са османским, становништво је прешло у Мачву, изван ратног подручја.

Избеглице су се вратиле у Срем пошто су га царске трупе ставиле под своју власт.¹

Велики бечки рат знатно је повећао број Срба под хабзбуршком влашћу. Са једне стране, то је била последица освајања у Угарској, у коју су се Срби досељавали још од времена пада своје државе под Османско царство, а са друге, резултат миграција са Балкана, посебно током Велике сеобе Срба у јесен 1690. године. За разлику од привременог померања становника са подручја на којем је вођен рат, од времена када су 1688. хабзбуршке трупе закорачиле јужно од Саве и Дунава, миграције су претежно добиле трајни карактер. Како је српско становништво учествовало у рату на хришћанској страни, Бечки двор је по потреби обраћао пажњу на њих, узимао их у заштиту и мотивисао за даље борбе. Српски предводници су користили такво стање да дефинишу положај народа из чега се, потом, развила српска политика у Хабзбуршкој монарији.²

Од времена када се Јован Поповић Текелија са својим одредом 1686. придружио освајању Будима, а јенопољски епископ Исаија Ђаковић исте године подигао устанак између Арада и Темишвара, прилазак Срба царским трупама био је све масовнији. Заузимање Београда 1688. био је сигнал да још више Срба приђе царској војсци, поготово када је она у лето 1689. почела продор на југ и дошла до Скопља. Напор царских јединица и српских устаника подржао је новембра исте године патријарх Арсеније III Црнојевић (1674-1706). Ратни преокрет на Балкану условљен реформом новог великог везира Мустафа-паше Кеприлија и стабилизацијом прилика у Османском царству, као и премештање царских трупа у Рајнску област за борбу против Француске (Рат Аугзбуршке лиге, 1688-1697), оставили су 1690. простор данашње централне и јужне Србије малобројним царским војницима и српским устаницима. Дворски ратни савет и цар Леополд I (1658-1705) се ни

¹ Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918.*, књ. 1, Нови Сад 2016, 109-114; Срђан Катих, *Битке код Осцека и Харшања 1687. године*, Зборник Матице српске за историју, 49, Нови Сад 1994, 121-132.

² Алекса Ивић, *Миграције Срба у Хрватску током 16, 17. и 18. столећа*, Српски етнографски зборник, 18 Суботица 1923, 151-153; Исти, *Миграције Срба у Славонију током 16., 17. и 18. столећа*, Српски етнографски зборник, 36, Суботица 1926; Владан Гавриловић, *Миграциона кретања српског народа у Босни у време Великог бечког рата*, Истраживања, 23, Нови Сад 2012, 242-249.

тада нису одрицали офанзивне политике на Блакану, али је њу требало да води домаће становништво. План је био нереалан, поготово када су се царске јединице јануара 1690. повукле са Косова и Метохије у правцу Београда и Ниша. За царском војском су се повлачили и Срби јер су сви које би Османлије заробиле били или убијани или продавани као робље. Тако је почео први талас Велике сеобе. Када су избеглице већ биле у Београду, где се налазио и патријарх Арсеније III, цар им је 6. априла 1690. упутио Инвитуторију (*Litterae invitatoriae*), акт којим је позивао балканске хришћане на борбу против Османлија. Леополд I је наступао као владар од којег зависе балкански хришћани, позивао их је да се придруже његовој војсци, која тек треба да дође, да дижу устанке и помогну царске трупе превозом ратног материјала и исхраном. За то им је гарантовао слободу вере, сигурност власништва над имовином коју поседују или ће је тек освојити од Османлија, укидање свих незаконитих пореза и слободан избор војводе.³

Инвитуторија није испунила своју основну намену, јер без присуства војске на Блакану, пред јаком османском офанзивом, Срби нису били војни фактор који је могао да однесе победу. Два дана по пријему Инвитуторије патријарх је са угледним Србима у Београду одржао Сабор (28. јуна 1690), којем су присуствовали представници цркве (пет епископа и седам игумана), цивилне (кнезови) и војне власти (капетани). Већина је била из Срема и патријархове околине. Сабор је прихватио цара Леополда I за краља Србије а потом је тражио да се дефинише верски положај Срба под његовом влашћу, на основу искуства које су имали у Османском царству. У том циљу у Беч упућен епископ Исаија Ђаковић. Како српски захтеви нису задирали у политичко подручје цар је 21. августа 1690. донео Прву привилегију. Њоме је Србима доделио слободу јавног исповедања православне вере, до тада у његовој држави резервисану само за католике, затим право да на Сабору духовног и световног сталежа бирају свог архиепископа, који мора бити Србин. Архиепископ је могао слободно да посвећује епископе, да поставља где је потребно свештенике и монахе, обнавља и оснива цркве и манастире. Епископи су добили судску власт над духовним сталежом и слободу

³ Мита Костић, *Из историје Срба у Угарској и Аустрији XVIII и XIX века*, Загреб 2013, 11-86; Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *нав. дело*, 115-133.

канонске визитације. Дозвољена је употреба Јулијанског календара, односно, потпуна слобода организовања унутрашњег црквеног живота.⁴

Наредне године, 20. августа 1691. Леополд I је Србима доделио Другу привилегију која је дала право цркви да наслеђује кадуцитетну имовину и да сви Срби зависе од патријарха, како у духовним, тако и у световним стварима. Оба права су већ за савременике била спорна, јер њих није уживала ни католичка црква, а ускоро су постали разлог неспоразума између двора и Српске цркве. Цар се одлучио на овај корак јер су му у пролеће и лето 1691. били потребни војници у борби против Османлија, а не зато да би православцима дао нешто што нико други није имао. Без обзира на то, права из Друге привилегије била су повод да се архиепископи кроз већи део 18. века сматрају за *caput nationis*, световне поглаваре Срба. По тада важећем праву они то нису могли да буду, што је наглашавано током централизације државе у време владавине Марије Терезије (1740-1780). Способнији архиепископи успевали су да задрже за себе позицију посредника између двора и Срба, што је било више од духовног поглавара, а мање од *caput nationis*-а.⁵

Пре него што је цар донео Другу привилегију учињен је важан преседан који је имао велики значај за Србе у Хабзбуршкој монархији до краја њеног постојања – изабран је српски војвода. Њега су желели и Двор и Срби, али са различитим надањима. Док је Двор сматрао да ће војвода моћи око себе да окупи више војника него духовна лица, а потом их поведе према надирућој османској војсци, дотле су Срби преко војводе желели да ојачају свој положај у Хабзбуршкој монархији. За војводу је најпре у Будиму марта 1691. изабран гроф Ђорђе Бранковић, али цар тај избор није прихватио, јер се Бранковић због политичких аспирација од октобра 1689. налазио под судском истрагом и интернацијом. Управо је та чињеница била формални

⁴ Каменко Суботић, *Уговори између Леополда I и српског народа*, Летопис Матице српске, 184, Нови Сад 1895, 5-12; Јован Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово доба*, Београд 1911, 425. и 428; Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687-1739*, Београд 2013, 70-76; Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538-1918*, Нови Сад 2007, 15-22.

⁵ Исто, 20-21; Ненад Нинковић, Горан Васин, *Право кадуцитета у Карловачкој митрополији (1691-1779)*, Црквене студије, 17, Ниш 2020, 137-139; Ненад Нинковић, *Ко је био caput nationis Срба у Хабзбуршкој монархији од 1690. до 1779. године*, Династија Обреновић и проглашење Краљевине Србије, Ниш 2023, 353-364.

разлог да цар нареди избор његовог заменика, с тим да Бранковић ако се не докаже његова кривица, по ослобађању као војвода преузео своје функције, што се никада није десило. Двор није желео да избор подвојводе препусти случају и утицао је да за њега (6/7. априла 1691) буде изабран Коморанац Јован Монастерлија, поданик Хабзбуршке монархије који се у њеној војсци налазио од почетка Великог бечког рата. Монастерлија је убрзо почео са сакупљањем српске војске коју је повео у Срем, где је учествовао у Бици код Сланкамена (19. августа 1691). Подвојвода није, како би се очекивало, био српски световни вођа него војни командант. Повремено је пратио патријарха у његовим аудијенцијама али је остао у сенци Арсенија III и Исаије Ђаковића чије су политичке идеје и таленат засениле остале српске предводнике.⁶

Кратак период под влашћу Хабзбурговаца, а посебно ближи додир који је српска елита имала са грофом Бранковићем, били су довољни да схвате како држава у коју су прешли функционише. За разлику од релативно централизованог Османског царства, Хабзбуршка монархија је била комплексна држава сачињена из историјских покрајина, којима је крајем 17. века заједнички био владар. Покрајине (Ердељ, Угарска, Чешка, Наследне земље) су имале сопствену историјску традицију, посебна права, законе и институције, од којих су најзначајније биле Сталешке скупштине (Диете). Имале су феудални карактер а у њима су етничке и верске заједнице могле да уживају посебна права. Управо се овог принципа држао владар када је донео Привилегије. Срби су већином живели у Угарској и Привилегије су важиле било где на њеној територији, али је то било мање од права историјских покрајина. Зато су српски предводници, поготово јерархија, почела да раде у циљу стицаја српске покрајине, односно територије на којој би се могла политички организовати.⁷

Идеје стицања српске области (територије) су биле блиске грофу Бранковићу, а преко њега постале су блиске владици Исаји Ђаковићу и

⁶ Славко Гавриловић, *Исаија Ђаковић, архимандрит гретешки, епископ јенопољски и митрополит крушедолски*, Зборник за историју Матице српске, 74, Нови Сад 2006, 7-29; Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *нав. дело*, 127.

⁷ Више о Хабзбуршкој монархији и њеном уређењу: Karl Vocelka, *Glanz und Untergang der habsburgischen Welt, Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*, Österreichische Geschichte 1699-1815, Wien 2004.

патријарху. Током 1693. оне су се подудариле са намером Двора, да на предлог генерала грофа Доната Хајзлера, раздвоји Србе на војна лица која не плаћају порез и цивилно становништво, које га плаћа. Цивилно становништво је требало преселити у Куманско поље (*Kunság*), слабо насељену територију између Дунава и Тисе, северно од Сегедина и јужно од Чепелског острва. Због тога је патријарх организовао јануара 1694. Сабор у Баји где је одлучено да се за пресељавање траже Славонија и Срем, а не Куманско поље. У Славонији и Срему би Срби живели под врховном влашћу цара и непосредном управом патријарха, подвојводе и других старешена, али потпуно ван ингеренција угарских сталежа и жупанија, без могућности да постану кметови приватних власника поседа.⁸

Жеље Двора и Сабора у Баји су по својој суштини биле супротне. Заједничко им је било само пресељавање на једну територију. Владар је желео раздвајање војног и цивилног становништва ради наплате пореза, у оквиру угарских закона и жупанија, а Срби своју област, без угарског жупанијског и властелинског система. Усаглашавање је покушано у Бечу на састанцима које су са министрима и владарем имали патријарх и подвојвода. Сагласили су се да је потребно груписање Срба, али нису могли да се договоре на којој територији. За Двор је било неприхватљиво било какво српско државно-политичко организовање у једној области. Дворски ратни савет је покушао са компромисом, предлажући да се део Срба насели у Славонију и Срем, а део у Ђулинско поље (јужно од града Ђуле), Арадски, Јенопољски и Халмађски дистрикт, између Мориша и Крижа (Кереша), јер је овде трајао сукоб са османском војском. Цар је потом одобрио српско војно ангажовање на наведеном подручју и у мају 1694. прихватио да се насељавају поред Куманског поља у Славонију и Срем, о чему је патријарх требало да се детаљније договори са генералом грофом Хајзлером и да сеоба почне после жетве. Владар је обећао да ће Срби остати изван надлежности жупанија и угарске властеле али није потврдио да ће добити своју политичко-територијалну јединицу.⁹

⁸ Јован Радонић, *нав. дело*, 486-487; Исти, *Војводина од Велике сеобе (1690) до Сабора у Крушедолу (1708)*, Војводина II, Нови Сад 2008, 27-28.

⁹ Гаврило Витковић, *Споменици из будимског и пеиштанског архива*, IV, Београд, 1875, 19-23; Јован Радонић, *Војводина од Велике сеобе...*, 2008, 27-28; Славко Гавриловић, Иван Јакшић, *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком*

Ратно ангажовање омело је пресељавање Срба. Идеја је понављана у наредном периоду (1695, 1703) али за њено реализовање је било све мање изгледа, поготово јер српске занатлије и трговци нису намеравали да напусте градове и постану кметови у селима. Јавило се и схватање код владајућег слоја у Угарској да то не би било ни добро јер не би изгубили само Срби него и градови које би они напустили. За пресељавање су могли бити заинтересованији само земљорадници и војници, јер они својим занимањем нису били везани за градове. То је погодновало организовању нових делова Војне крајине и насељавању коморских поседа јер Двор није намеравао да уз границу са Османлијама ствара велику територију са приватним поседницима. План је био да се непосредно уз државну границу организују насеља са народном и земаљском милицијом, а њихово насељавање једино су могли да обезбеде Срби. Задатак да изврши уређење новог дела Војне границе и раздвајање војног од цивилног становништва поверен је Карафиној комисији (1698-1702). Дворски ратни савет је у том циљу 27. јуна 1698. одлучио да Срби из нових делова Војне границе буду ослобођени пореза, што је њима био мотив да се населе у четири нове војнокрајинске области – Посавску, Подунавску, Потиску и Поморишку.¹⁰

Посебна српска територија није створена, али жеља за њом није нестала, него је била једна од две основне српске политичке идеје у Хабзбуршкој монархији. Друга је била посебна српска управа, која је најпре замишљена на српској територији, а потом модификована тако да би требало да обухвати све Србе који живе под влашћу Беча. Читаво наредно столеће реализација ових политичких идеја је тражена кад год су то прилике дозвољавале, уобичајено у време ратова када су држави били потребни војници. Ангажовање српских граничара у бројним војним сукобима у 18. веку било је довољан разлог да их Двор саслуша. Тако је, искористивши ангажовање Срба против Ракоцијевог устанка и смрт цара Леополда I, патријарх од његовог сина, цара Јозефу I (1705-1711), тражио 1706. потврду Привилегија и слободу да може сам постављати световне званичнике, јер Срби не требало да зависе од католичких политичких власти. У пракси он је

XVIII века, I, Београд 1987, 217-218; Славко Гавриловић, *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века*, II, Београд 1990, 80-81, 95-100, 125-126, 130-140, 150-154, 166-168, 199-200, 255-258, 263-264, 307-308, 333-334.

¹⁰ Гаврило Витковић, *нав. дело*, 19-23; Славко Гавриловић, *Извори о Србима...*, II, 166-168, 199-200, 255-258, 263-264, 307-308, 333-334.

то већ чинио када је потврђивао оснивачка акта еснафа, решавао судске спорове међу сународницима и постављао српске официре. Покушај да за такве поступке добије царски пристанак био је последњи пут да наступа као *caput nationis*, јер је неколико месеци касније умро. Његову политику је за кратко време наставио Исаија Ђаковић, када је 1708. постао патријархов наследник, односно крушедолски архиепископ и митрополит. Одмах по избору обратио се принцу Евгенију Савојском као *metropolita et caput nationis* тражећи српску територију, учешће српских епископа и племића у раду Угарске диете и редовно састајање Српског сабора. Одговр није добио јер је и он убрзо умро (1708).¹¹

Двор није дозвољавао да се формира нека посебна српска управа, „српска власт“ и једино што је преостало је да способнији карловачки архиепископи и митрополити покушају да буду посредници између народа и двора. Када су то политичке околности допуштале покушавали су да буду *caput nationis* иако је то Двор редовно забрањивао. У томе нису сви митрополити били подједнако успешни. После смрти Исаије Ђаковића уследила је скор двогодишња седисваканција, затим кратка управа архиепископа Софронија Подгоричанина (мај 1710-јануар 1711) и нова двогодишња седисваканција (до маја 1713). Трећи архиепископ Викентије Поповић Хаџилавић (1713-1725) није имао јак положај као патријарх Арсеније III или архиепископ Исаија, али је покушавао да кроз Саборе, које је сазивао сваке године, решава српске проблеме. О расправама на њима готово да није остало помена и није познато колико су могле утицати на развој српске политике.¹²

¹¹ Радослав М. Грујић, *Како се поступало са српским молбама на двору ћесара австјског последње године живота патријарха Арсенија III. Чарнојевића*, Нови Сад 1906, 6-9, 12-20; Стеван Симеонович-Чокић, *Српске привилегије, Војводина II*, Нови Сад 2008, 60-61; Душан Ј. Поповић, *Велика сеоба Срба 1690, Срби сељаци и племићи*, Београд 1954, 52-54; Славко Гавриловић, *Извори о Србима...*, II, 245-251, 356-361, 519-521, 533-534, 547-548, 552-554, 579-580, 607-608, 614-641, 658; Никола Самарџић, *Битка код Сланкамена*, Зборник Матице српске за историју, 45, Нови Сад 1992, 8-15, 18-19; Владимир Абрамовић, *Битка код Сланкамена 1691. године*, Београд 2018, 103-131.

¹² Горан Васин, Ненад Нинковић, *Историја Карловачке митрополије*, Нови Сад 2022, 37-41.

Идеја да архиепископ буде *caput nationis* онемогућена је када је цар Карло VI (1711-1740) после Пожаревачког мира (1718) у новоосвојеним областима организовао још једну аутономну црквену област – Београдску архиепископију и митрополију, чиме су Срби под његовом влашћу добили две Митрополије и двојицу архиепископа (митрополита). Када се 1722. појавила идеја да се две црквене области уједине у једну и да их води један духовни поглавар Двор ју је одбио. Није хтео да прихвати ни одлуку Сабора из 1726. да београдски архиепископ Мојсије Петровић (1713-1730) постане београдско-карловачки првојерарх, него га је признао за карловачког, док је формално Београдском архиепископијом администрирао. Уз пуно отпора његовог наследника Викентија Јовановића (1731-1737) цар је прихватио за београдско-карловачког архиепископа, са обавезом да после његове смрти буду бирана двојица поглавара, за две црквене области. Истовремено цар је за подручје Београдске митрополије сужавао Привилегије и тиме кроз две Деклараторије (12. април 1727. и 5. март 1729) и два Рескрипта (16. фебруар 1732. и 21. септембр 1734) смањивао утицај архиепископа. Мојсије Петровић и Викентије Јовановић су се од 1727. до 1735. борили да ова акта буду повучена, у чему су успели 1735. године. Било је очигледно да у Хабзбуршкој монархији архиепископи покушавају да решавају све проблеме који се тичу Срба, на чега је Двор пристао у предвечерје новог рата против Османског царства (1737-1739), јер је управо преко цркве Беч водила преговоре са пећким патријархом Арсенијем IV Јовановићем Шакабентом (1724-1748).¹³

Патријарх је потребу Монархије за српским устаницима и ратницима у будућем сукобу настојао да искористи за јачање положаја и стварање српске управе. При томе није мислио на подручје које се налазило у Хабзбуршкој монархији, тј. Угарској, него Србију, као државу која се налазила јужно од Саве и Дунава. За Краљевину Србију у оквиру Хабзбуршке монархије требало је обезбедити положај круновине са сопственим органима власти, скоро независном војском, слободну цркву и уређене школе, док би порез био плаћан

¹³ Владан Гавриловић, *Дипломатички списи код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник 2001, 26-33; Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *нав. дело*, 158-159, 290-291; Nenad Ninković, *The Rise of a New Center on the Periphery of the Empire through the Influence of the Archbishops of Karlovci 1690–1790*, *The Habsburg State-wide and the regions in the Southern Danube basin (16th–20th centuries)*, Wien 2020, 25-44.

одсеком. Србија не би била део Угарске него њој равноправна круновина коју би у Бечу репрезентовала посебна дворска канцеларија. Тешко је поверовати да су ово биле само идеје патријарха Арсенија IV, него је вероватније да су на њега утицали епископи из Хабзбуршке монархије, могуће темишварски владика Николај Димитријевић преко којег је патријарх комуницирао са Двором. Испуњавање наведених захтева прекинуо је рат, у којем је Монархија изгубила територије јужно од Саве и Дунава, тако да они нису ни могли бити реализовани.¹⁴

Идеје из преговора патријарха Арсенија IV са царем Карлом VI (1711-1740) су уз прилагођавање новим околностима наставиле да живе, што се видело на Сабору 1744. када је комесару речено „...*да српска нација...нису кметови, него је то један слободан народ*“.¹⁵ На истом Сабору је тражено да у Бечу буду постављен један или два министра у чијој надлежности би били српски послови и да се организује Магистрат од дванаест особа који би представљао српску управу у Хабзбуршкој монархији. Од дванаест чланова те управе тројица би живела у Бечу и бринула о поштовању свих привилегијалних права, контролисала народне тужбе и друга акта упућена институцијама у престоници. Патријарху, епископима и посланицима је било јасно да не могу стећи посебну територију, али да би било добро да се организује српска власт. То је било могуће уз поштовање принципа на којем су почивале и Привилегије – *ius originis* – где год да Срби живе. Да би се то реализовало требала је да постоји српска канцеларија и представници у Бечу, али и Магистрат, тј. власт око патријарха. Док је прво зависило од воље владара, друго су могли да организују између себе, ослањајући се на искуство из 1726. када су изабрана дванаесторица општенародних татора. За унутрашњу власт слично је поновио и Сабор из 1749. када је створен један одбор за старање о српским народним пословима и

¹⁴ Исидора Точанац, *Српски народно-црквени сабори (1718-1735)*, Београд 2008, 151-152; Мита Костић, *Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737-1739 и сеоба у Угарску*, Гласник Скопског научног друштва, 7-8, Скопље 1930, 209-211; Славко Гавриловић, *Српски национални програм патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте из 1736/1737. године*, Зборник Матице српске за историју, 44, Нови Сад 1991, 39-48.

¹⁵ Милутин Јакшић, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти: лекције из историје Карловачке митрополије*, Сремски Карловци 1899, 74-150.

Привилегијама у који су поред митрополита ушла још седамнаесторица представника цркве, војске и Провинцијала.¹⁶

Из сваког сталежа тада је изабран по један представник (потпуковник Секула Витковић, новоадски сенатор Лазар Рубешић и архимандрит Синесије Живановић) који се заједно са тек изабраним архиепископом Павлом Ненадовићем (1749-1768) бринуо о финансијама Митрополије и преписци са Двором. Њихова надлежност брзо је дошла у сенку архиепископа Павла, тако да се слабо срећу у изворима, поготово од времена када је Синесије Живановић постао арадски епископ (1751).¹⁷

У међувремену одговарајући на захтев Сабора из 1744. о успостављању министарства надлежног за Србе Марија Терезија је 24. јула 1745. укинула Неоаквистичку комисију и основала Илирску дворску комисију на челу са саветником Дворске коморе грофом Фердинандом фон Коловратом (1745-1751). Комисија је добила надлежност над православцима у Банату и Славонији, са изузетком војних послова, а од 2. децембра 1745. је делила јурисдикцију са Ердељском дворским канцеларијом над контрибуцијом, управом, религијом и трговином у Ердељу. Од 5. августа 1747. имала је статус независне дворске институције под називом Дворска депутација за Ердељ, Банат и Илирију, са две канцеларије (од 1749): за експедицију и за књиговодство. Грофа Коловрата је наследио гроф Карл Фердинанд фон Кенигсег-Ерпс (1751-1755) под којим је Депутација изгубила надлежности у Ердељу, осим у погледу верских права, а исте године јој је промењен назив у Дворску депутацију за Банат и Илирију. Од 1753. састанцима Депутације су поред њеног председника и саветника присуствовали представници Директоријума (*Directorium in publicis et cameralibus*), Дворске коморе, Дворског ратног савета, Угарске дворске канцеларије и исповедник царске породице. Промена на челу Илирске депутације марта 1755. када је председник постао барон Јохан Кристоф фон Бартенштајн (1755-1767) поново је довела до промене у надлежности. Одузети су јој сви послови у Банату, сем оних из домена вере, а враћене мање надлежности у Ердељу. Име јој је коначно промењено у Илирска дворска депутација, какво је било и под Бартенштајновим наследником грофом Францом Коловратом фон Нађмања (1767-1777). Због неуспеха да спроведе

¹⁶ Исидора Точанац, *Општенародни тутори*, Мешовита грађа, 28, Београд 2007, 7-20.

¹⁷ Ненад Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, Нови Сад 2017, 73-74.

реформе код Срба децембра 1777. Депутација је укинута, а њени послови су прешли у надлежност Угарске дворске канцеларије (за Провинцијал) и Дворског ратног већа (за Војну границу).¹⁸

Оснивањем посебне дворске институције за Србе и православце у Бечу су пазили да се не оде предалеко и да се не створи *corpus separatum*. Иако су Србе у верским пословима и у спровођењу реформи издвојили из надлежности угарских институција пазило се да се не оде предалеко и наруши равнотежа. Одлуке су доноштене час у корист једних, час у корист других. Марија Терезија је 21. децембра 1746. донела Резолуцији којом је дефинисано да патријарх не може бити *caput nationis* у световним делима, него само духовим, а гроф Коловрат је током припрема два Сабора (1748. и 1749) одбио све покушаје угарских институција да се умешају у рад Депутације дефинишући да оне над Србима немају надлежности јер су Срби добро хабзбуршког двора и предмет владарске политике.¹⁹

Институција *caput nationis*-а посебно је било предмет спора између владарке и архиепископа Павла. *Caput nationis* је са собом носио и обављање световних функција, а то никако није могло да се препусти диховном лицу. Са друге стране, Двор је током Ненадовићеве управе Митрополијом њему поверавао послове из домена световног, када је сматрао да ће он постићи боље резултате од локалних цивилних или војних власти (смиривање Кијугове и Северинске буне, спречавање миграција у Русију, увођење Урбара, борба против епидемија) што је код њега јачало самоувереност и повећавало захтеве. Архиепископ Павле је користећи се ставовима грофа Коловрата постао једина особа са којом су Марија Терезија или Илирска дворска депутација преговарали о Србима, што је код институција довело до честих наглашавања да он није *caput nationis*. Већ 21. октобра 1750. је опоменут да се не меша у световну надлежност јер је он духовни поглавар и не може утицати на постављање официра у Војној граници. Опомена је поновљена 23. марта 1751. уз упозорење да ако настави по старом може постати *persona non grata*. Да се то не би десило

¹⁸ János Kalmár, Michael Hochedlinger, *Die Hofkommission (Hofdeputation) in Transylvanicis, Banaticis et Illyricis und die Illyrische Hofkanzlei*, Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit, Wien 2019, 516-519.

¹⁹ Димитрије Руварац, *Народни сабор од 1744. Прилог за историју српских сабора*, Српски Сион, Сремски Карловци 1903, 375-378; Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *нав. дело*, 163-166.

Ненадовић је почео да иступа не у лично него у име Синода, али је тражио да се о свему што се тиче Срба расправља искључиво са њим. Епископима је забрањено да иду у Беч или се обраћају владару без његове дозволе и знања. На сваку опомену Двора да он није *caput nationis* тражио је сазивање политичког Сабора, што је дозвољено тек неколико месеци пред његову смрт. Последица свега наведеног, поготово Ненадовићево упорно одбијање да прихвати надлежност световних судова над духовним лицима, била је забрана одржавања Синода без владарске дозволе и присуства комесара чији је задатак био спречавање да се на Синоду расправља било шта из домена световног. Двору је било јасно да је Ненадовић пренео надлежности Сабора на Синод и зато је настојао да га стави под своју контролу, а архиепископ је одбијао да га под тим условима сазива, тако да то од 1760. до смрти није учинио.²⁰

Смрћу архиепископа Павла и избором Јована Георгијевића (1769-1773) за његовог наследника нестало је јаке личности која би наставила да пружа отпор Бечу. Почела је реформа српског друштва под надзором Илирске дворске депутације, кроз два Регуламента (1770. и 1777). У намери да поништи Други регуламент током изношења коменатра на њега архиепископ Викентије Јовановић Видак (1774-1780) је нагласио да му по Привилегијама припада власт и у световним стварима, али га је Марија Терезија јуна 1779. подсетила на раније одлуке којим је архиепископу забрањено да се меша у световна питања и запретила му да ако то настави може изгубити своју плату. Потом је 16. јула 1779. донела Деклараторију – закон којим су протумачене Привилегије и који је остао на снази до 1868. године. Поновљено је да је архиепископ искључиво духовни поглавар, који нема надлежности у световним питањима. Сабори су изгубили расправни карактер и могли су бити сазвани само ради избора првојерарха. Потпуна контрола Синода остварена је преко комесара и немогућности да буду сазвани без владарске дозволе. Израз *caput nationis* последњи пут је у Митрополијској канцеларији забележен фебруара 1790. у писму које је Јован Мушкатиновић послао архиепископу Мојсију Путнику

²⁰ Јохан Хајнрих Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад 1998, 60-62; Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *нав. дело*, 159-160; Ненад Нинковић, Владан Гавриловић, *Записник Синода Карловачке митрополије из 1760. године*, Мешовита грађа, 36, Београд 2015, 95-112; Ненад Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, 134-169; 378-388; Ненад Нинковић, Ана Митревски, *Три жалбе митрополита Павла Ненадовића из 1762. године*, Мешовита грађа, 38, Београд 2017, 27-56.

(1781-1790) позивајући га да крене у Беч и у преговорима са царем Леополдом II (1790-1792) обезбеди што бољи положај за Србе јер је он по Привилегијама *caput nationis*.²¹

Мушкатиновићев савет није био познат изван Митрополијске канцеларије и није донео никакве промене у дотадашње схватање. Он је дат у деликатном политичком тренутку насталом пред крај живота цара Јозефа II (1780-1790) када је он, притиснут елитама Угарске, опознао већину својих либералних реформских закона. Нови владар, његов брат, цар Леополд II (1790-1792) наслеђујући престо морао је да стиша незадовољство које се ширило угарским делом државе. То је забринуло српску елиту која је у страху од будућних потеза владара сматрала да се мора осигурати српски положај. Двору је ово ишло на руку, јер је преко Срба могао да врши притиске на угарске сталеже, односно преко српског Сабора, да утиче на Угарску диету. Како је током боравка у Бечу преминуо архиепископ Мојсије, којем је цар обећавао Сабор, његово сазивање је постало акутније јер се морао изабрати нови првојерарх. Владар је дозволио Сабор који је поред изборног имао и политички карактер, иако је то било у супротности са деценију раније донетом Деклараторијом. Сабор се састао у Темишвару и први пут је у свом саставу имао поред свештенства, грађанства и представника војске и племићки сталеж. Водиле су се расправе о томе како треба обезбедити српску будућност – да ли кроз сарадњу са угарским сталежима, кроз инартикулацију Привилегија у угарско законодавство или добијањем посебне територије. Превагу је однео предлог да се тражи посебна територија. Било је предлога да то буду Банат, Срем и Србија, јер је у току био последњи Аустро-османски рат, али је на крају решено да се тражи Банат, јер његово припајање Угарској у време Сабора још није било завршено. Поред наведеног тражена је сопствена управа (Магистрат) и једна дворска канцеларија за Србе. Срби су у Темишвару тражили испуњење истих захтева као непун век раније у Баји.²²

²¹ Владан Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790-1792)*, Нови Сад 2005, 50-51; Исидора Точанац Радовић, *Реформа Српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији за време владавине Марије Терезије и Јосифа II (1740-1790)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2014, 84-85; Горан Васин, Ненад Нинковић, *Историја Карловачке митрополије*, 154-155.

²² Исто, 117-129.

После Сабора реализован је само један захтев. Цар је 20. фебруара 1791. обавестио угарског канцелара да оснива Илирску дворску канцеларију за српске послове из домена просвете и вере. На њено чело је постављен бивши бан Хрватске и велики присталица јозефинистичких реформи, гроф Фрања Балаша. Канцеларија је имала четири саветника, а међу њима је био и темишварски епископ Петар Петровић, затим четири секретара и неколико чиновника. Имала је посебну комисију са центром у Петроварадину. Укинута је 3. јула 1792. убрзо по ступању на престо новог цара Франца II (1792-1735). За српско становништво у Провинцијалу су постале поново надлежне Угарска дворска канцеларија и друге угарске институције, а за оно у Војној граници Дворски ратни савет. Једина тековина некадашње Канцеларије је био српски саветник који је прешао у Угарску дворску канцеларију. Притисак Двора на угарске сталезе резултирао тиме да су од 1792. карловачки архиепископ и епископи постали члановни Угарске диете. Тако су били по први пут присутни у институцијама које су одлучивале о Србима.²³

Идеје које су изношене периодично током 18. века, а последњи пут на Темишварском сабору, нису остале познате уском кругу људи, српској елити, него су продирале временом у народ, посебно у Срему, где је било седиште карловачких архиепископа и где је одржана већина Сабора. О томе сведоче захтеви петроварадинских граничара писани у близини Боденског језера 1798-1799. током паузе у ратовању против Француске. Четири батаљона пешадије и један коњице са простора Срема учествовали су у рату Прве коалиције против Француске (1792-1797) и нису, како су очекивали, распуштени после Мира у Кампо Формију (1797), него су остали на новој граници између Француске и Светог римског царства до почетка новог рата 1799. године. За то време њихове породице у Срему су економски пропадале, а они су били све незадовољнији својим положајем и могућношћу напредовања у војној хијерархији, што су у писаној форми желели да представе цару Францу II и архиепископу Стефану Стратимировићу (1790-1836). Зато су саставили четири тужбе, али ни једна од њих није прихваћена, док су граничари који су организовали њихово састављање и ношење у Беч ухапшени. Уз велики притисак Француске у рату са Другом коалицијом (1799-1801) граничарски губици и константно мобилисање сународника у Срему довели до њихове побуне 1800. током повлачења од

²³ Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, *нав. дело*, 128; János Kalmár, Michael Hochedlinger, *нав. дело*, 519-521.

Боденског језера ка Инзбуку. Уследила је судска истрага која је показала узроке њиховог незадовољства, што је био један од покретача реформи у Војној граници, завршених 1807. доношењем Основног граничарског закона.²⁴

Граничарске тужбе, искази и материјал који је код инспиратора жалби пронађен показали су да су током ратова против Француске упознали разне европске народе и уређење бројних области. Схватили су колико се лоше управља у Војној крајини и колико недостатака постоји у систему под којим они живе. Све што су добро уочили није била карактеристика само страних земаља, него и територија под хабзбуршком влашћу, посебно у Чешкој. Видевши да други народи имају своје заштитнике и они су их тражили за Србе. Сматрали су да то мора бити световна личност, а не архиепископ, којег су и сами критиковали, без обзира што му нису порицали велики значај, и чак му се обраћали као „Првозваном Краљу и Градо-Началнику нашег рода Христијанског“. Тражили су „...нашег Монарха, Господара и Заповедника од наше Хришћанске вере и Српског закона...“. Знали су да им је у прошлости за световног вођу – кнеза – обећан гроф Ђорђе Бранковић и сматрали су да то коначно треба да буде реализовано. Имали су и свест да је Србима обећана посебна територија. Та идеја је била заснована на романтизованом виђењу српске историје. У неком тексту, који је сачуван само у виду помена у писму војног свештеника, помињале су се три врло утицајне особе у српској прошлости у Хабзбуршкој монархији – патријарх Арсеније III, гроф Ђорђе Бранковић и архиепископ Павле Ненадовић. Граничари су сматрали да су поменута тројица била сведоци царских обећања и тражили су да обећање у погледу посебне територије буде реализовано, ненаводећи прецизније о којој би се области радило. Без обзира на непрецизност или романтизацију прошлости граничари су имали на самом крају 18. века живу идеју о посебној српској територији и световном предводнику у Хабзбуршкој монархији.²⁵

Српске политичке идеје које су у Хабзбуршкој монархији развијане током 18. века, настале су у последњој деценији претходног столећа, током Великог бечког рата у којем су се многи Срби ангажовали на страни Беча. Цар Леополд I им је током рата упућивао позиве за устанак, од којих је најзначајнији био 6. априла 1690. (Инвитуторија), а потом доделио Привилегије кроз које су

²⁴ Ненад Нинковић, *Побуна петроварадинских граничара код Боденског језера 1800. године*, Историјски часопис, 72, Београд 2023, 403-414.

²⁵ Исто, 419-420.

Срби стекли слободу јавног исповедања православне вере. Ово није било довољно, што су предводници народа неколико година по преласку под власт Монархије, уочили. Да би осигурали егзистенцију сматрали су да морају бити испуњене две политичке идеје – стицање сопствене територије под директном влашћу цара, изван угарског жупанијског и феудалног система и сопствена власт у тој области. Постизање овог циља није успело крајем 17. века, али је остало залог за будућност. Двор је користећи се српским политичким намерама развијао своје институције у чијој надлежности су били Срби (Илирска дворска комисија/депитација/канцеларија) и константно негирао могућност да карловачки архиепископи буду световни поглавари, предводници, народа. Борба је била интензивнија када су на челу Митрополије били способни архиепископи, као Павле Ненадовић, али никада није била равноправна, јер Митрополија није имала механизме за остваривање оваквих политичких идеје у односу на Двор.

Темишварски сабор који је тражио српску управу, територију и дворску институцију је показао да идеје са краја 17. века живе и на крају 18. века. Двор је пристао само на давање институције – Илирске дворске канцеларије, која је била кратког века. Идеје о територији и сопственој власти поново се појавила између 1798. и 1800. код граничара из Срема, мада ни тада нису реализоване. Остале су да живе и под конзервативним и реакционарним режимом који је владао у Аустријској царевини после 1815. Остварене су тек у Револуцији 1848-1849. када је на Мајској скупштини 1848. створена Српска Војводовина (1848-1849) од Баната, Бачке, Срема и Барање, а пуковника Стевана Шупљикца изабран за војводу. Уследила је крвава борба са мађарском војском да се Војводовина очува. Двор је 1849. уместо ње основао Војводство Србију и Тамишки Банат (1849-1861), које иако није задовољило српске жеље из Револуције, је ипак било нешто што Срби никада пре, нити после, нису имали под влашћу Хабзбурговаца.

БИБЛИОГРАФИЈА:

1. Абрамовић Владимир, *Битка код Сланкамена 1691. године*, Београд 2018.
2. Васин Горан, Нинковић Ненад, *Историја Карловачке митрополије*, Нови Сад 2022.
3. Витковић Гаврило, *Споменици из будимског и пештанског архива*, IV, Београд 1875.

4. Vöcelka Karl, *Glanz und Untergang der höfischen Welt, Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*, Österreichische Geschichte 1699-1815, Wien 2004.
5. Гавриловић Владан, *Дипломатички списи код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник 2001.
6. Гавриловић Владан, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790-1792)*, Нови Сад 2005.
7. Гавриловић Владан, *Миграциона кретања српског народа у Босни у време Великог бечког рата*, Истраживања, 23, Нови Сад 2012.
8. Гавриловић Славко, Јакшић Иван, *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века*, I, Београд 1987.
9. Гавриловић Славко, *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века*, II, Београд 1990.
10. Гавриловић Славко, *Српски национални програм патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте из 1736/1737. године*, Зборник Матице српске за историју, 44, Нови Сад 1991.
11. Гавриловић Славко, *Исаија Ђаковић, архимандрит грчетешки, епископ јенопољски и митрополит крушедолски*, Зборник за историју Матице српске, 74, Нови Сад 2006.
12. Грујић М. Радослав, *Како се поступало са српским молбама на двору ћесара австијског последње године живота патријарха Арсенија III. Чарнојевића*, Нови Сад 1906.
13. Ивић Алекса, *Миграције Срба у Хрватску током 16, 17. и 18. столећа*, Српски етнографски зборник, 18, Суботица 1923.
14. Ивић Алекса, *Миграције Срба у Славонију током 16., 17. и 18. столећа*, Српски етнографски зборник, 36, Суботица 1926.
15. Јакшић Милутин, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти: лекције из историје Карловачке митрополије*, Сремски Карловци 1899.
16. Kalmár János, Hochedlinger Michael, *Die Hofkommission (Hofdeputation) in Transylvanicis, Banaticis et Illyricis und die Illyrische Hofkanzlei, Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*, Wien 2019.
17. Катић Срђан, *Битке код Осијека и Харшања 1687. године*, Зборник Матице српске за историју, 49, Нови Сад 1994.

18. Костић Мита, *Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737-1739 и сеоба у Угарску*, Гласник Скопског научног друштва, 7-8, Скопље 1930.
19. Костић Мита, *Из историје Срба у Угарској и Аустрији XVIII и XIX века*, Загреб 2013.
20. Микавица Дејан, Гавриловић Владан, Васин Горан, *Знаменита документа за историју српског народа 1538-1918*, Нови Сад 2007.
21. Микавица Дејан, Лемајић Ненад, Васин Горан, Нинковић, Ненад, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918.*, књ. 1, Нови Сад 2016.
22. Нинковић Ненад, Гавриловић Владан, *Записник Синода Карловачке митрополије из 1760. године*, Мешовита грађа, 36, Београд 2015.
23. Нинковић Ненад, *Митрополит Павле Ненадовић*, Нови Сад 2017.
24. Нинковић Ненад, Митревски Ана, *Три жалбе митрополита Павла Ненадовића из 1762. године*, Мешовита грађа, 38, Београд 2017.
25. Нинковић Ненад, Васин Горан, *Право кадуцитета у Карловачкој митрополији (1691-1779)*, Црквене студије, 17, Ниш 2020.
26. Ninković Nenad, *The Rise of a New Center on the Periphery of the Empire through the Influence of the Archbishops of Karlovci 1690–1790*, The Habsburg State-wide and the regions in the Southern Danube basin (16th–20th centuries), Wien 2020
27. Нинковић Ненад, *Ко је био caput nationis Срба у Хабзбуршкој монархији од 1690. до 1779. године*, Династија Обреновић и проглашење Краљевине Србије, Ниш 2023.
28. Нинковић Ненад, *Побуна петроварадинскох граничара код Боденског језера 1800. године*, Историјски часопис, 72, Београд 2023.
29. Поповић Ј. Душан, *Велика сеоба Срба 1690*, Срби сељаци и племићи, Београд 1954.
30. Радонић Јован, *Гроф Борђе Бранковић и његово доба*, Београд 1911.
31. Радонић Јован, *Војводина од Велике сеобе (1690) до Сабора у Крушедолу (1708)*, Војводина II, Нови Сад 2008.
32. Руварац Димитрије, *Народни сабор од 1744. Прилог за историју српских сабора*, Српски Сион, Сремски Карловци 1903.
33. Самарцић Никола, *Битка код Сланкамена*, Зборник Матице српске за историју, 45, Нови Сад 1992.
34. Симеоновић-Чокић Стеван, *Српске привилегије*, Војводина II, Нови Сад 2008.

35. Суботић Каменко, *Уговори између Леополда I и српског народа*, Летопис Матице српске, 184, Нови Сад 1895.
36. Исидора Точанац, *Општенародни турсори*, Мешовита грађа, 28, Београд 2007.
37. Точанац Исидора, *Српски народно-црквени сабори (1718-1735)*, Београд, 2008.
38. Точанац Радовић Исидора, *Реформа Српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији за време владавине Марије Терезије и Јоцифа II (1740-1790)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2014.
39. Тричковић Радмила, *Београдски пашалук 1687-1739*, Београд 2013.
40. Швикер Јохан Хајнрих, *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад 1998.

TERRITORY AND GOVERNMENT – THE DEVELOPMENT OF POLITICAL IDEAS OF THE SERBS IN THE HABSBERG MONARCHY IN THE 18TH CENTURY

The two basic political ideas, which were developed by the Serbs in the Habsburg Monarchy during the 18th century, were acquiring one's own territory and organizing one's own political authority on it. Although the areas they wanted for Serbian territory changed (Slavonia and Srem, Banat), the idea did not disappear. This political idea was current several times, and it was realized temporarily during and after the Revolution of 1848-1849. Organizing one's own government was not possible without territory. That is why the archbishops of Karlovci tried to be *caput nationis*, which the Court persistently denied. Archbishop Pavle Nenadović came closest to that position, but he was more than an archbishop and less than a *caput nationis*. The most that the Serbs in the Habsburg Monarchy had during the 18th century was a special court institution responsible for them (1745-1777 and 1791-1792). From 1791/1792 Serbs became present in the institutions that made decisions about them. From 1791/1792 Serbs became present in the institutions that made decisions about them, which was important for the development of the mentioned two political ideas in the following century.

Keywords: Serbs, political ideas, Metropolitanate of Karlovci, Habsburg Monarchy, 18th century.

Павле Петковић

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за историју

pavle.petkovic@ff.uns.ac.rs

ПОЛИТИЧКЕ ИДЕЈЕ СРБА У РЕВОЛУЦИЈИ 1848/49. ГОДИНЕ

Сажетак: Са проглашењем Српске Војводине у мају 1848. Срби се позивају на своја права дефинисана Привилегијама и Деклараторијом из 1779. и отпочињу борбу за националну равноправност и еманципацију. То их је неминовно окренуло против Мађара и дошло је до сукоба у коме на крају, иако су били савезници бечког двора, тражена српска права нису била призната. Међутим, идеје изнете на Мајској скупштини биле су доказ српског националног успона, и иако ће остати непризнате, оне су наставиле да буду идејна основа политике пречанских Срба кроз другу половину 19. века, па све до уједињења 1918. године.

Кључне речи: Српска Војводина, Мајска скупштина, национални програм, патријарх Јосиф Рајачић, Ђорђе Стратимировић, Обреновићи, бан Јосип Јелачић, Беч, српско-мађарски односи, српско-хрватски односи, српске елите, мађарске елите.

Када је на пролеће 1848. дошло до револуције широм Европе, многи у Хабзбуршкој монархији организовали су револуционарне клубове, новине, градске одборе и на крају скупштине, где су расправљали о политичком и социјалном статусу својих народа. Те идеје, изнете у револуцији, дефинисаће и историју Монархије у другој половини 19. века. У прошлости су само дијете и племство донекле могли да доводе у питање ауторитет двора, а 1848. стање се променило укључивањем сељаштва и средње класе на политичку сцену, а који су почели да доносе своје програме и да се залажу за нове приступе у политици. Већина револуционара се није заправо борила против државе или династије Хабзбург (осим у одређеним деловима Италије и касније Угарске), него су се залагали за мењање структуре и сврхе постојања Монархије. Из овог разлога многи су се сматрали искреним поданицима двора, али то њихове захтеве није учинило ништа мање радикалним и Беч је знао да би они подразумевали децентрализацију државе, као и полако опадање њихове власти у корист еманципације сељака и давањем гласа на дијетама средњој класи. Двор је то могао да учини и у претходним деценијама, и многи су се томе понадали када је Франц I преминуо 1835. и када га је наследио цар Фердинанд, али који је био ментално болестан. Следећих петнаест година Монархија ће ипак само

стагнирати и даље под Метерниховим системом, неспремна за промене које је омогућила средина 19. века са технолошким напретком и економским растом.¹ Неспремност центра за реформе омогућиће још већи успон национализма на периферијама, што ће доћи до изражаја током револуције 1848. године.²

Прва половина 19. века је и период великог демографског раста који прати и озбиљан тренд сиромашења. Између 1818. и 1850. популација немачких земаља (укључујући и Хабзбуршку монархију) повећала се од 22 до 33 милиона становника. То је често изазивало озбиљне социјалне немире. У мају 1843. у Брну долази до великог протеста текстилних радника, чији положај је био отежан повећањем цена хране после благе зиме 1842/43. и слабом потражњом зимске гардеробе. Ове последице су довеле и до банкротства и отпуштања радника. Брно је било познато као „Манчестер Моравије” због успеха индустријализације, тако да су сваки социјални потреси ометали производњу. Држава је реаговала на ове протесте организовањем једне од најважнијих полицијских акција после ратова против Наполеона, хапсећи раднике и оне који би покушали да побегну. Напади на машине нису резултирали успоравањем технолошког раста, али су власници фабрика могли подићи наднице. Међутим, држава је пажњу усмеравала на друге проблеме. Радило се о мрежи железница, које су до 1846. главни град повезале са Брном, Прагом и Краковом. Наравно, Монархија је овде имала и друге интересе који су подразумевали и већу мобилност војске у случају рата, као и циљ да се презентује државна моћ. До средине 1840-их питање железнице постало је и питање политичког престижа једне државе. Примера ради, пруска мрежа пруга је нагло нарасла у

¹ Метерних је заправо још 1817. имао план за реорганизацију царства. Прва опција је подразумевала федерацију којом влада један монарх. Ово је још раније неуспешно покушао Јозеф II уједињењем свих покрајина Монархије у једну форму владе. Међутим, Метерних је сматрао да се то може остварити само насином револуцијом, с обзиром на чињеницу да су Монархију чинили различити народи са различитим сталежима и језицима. Друга опција је подразумевала стварање министарстава са посебним политичким одговорностима. Тиме би се остварила демократизација са политичког врха према доле, и била би избегнута грешка из 1867, када су Нагодбом постали незадовољни Чеси, Пољаци и Хрвати, која их је политички ставила иза Немаца и Мађара. За више о Метерниху погледати биографију: Wolfram Siemann, *Metternich – strategist and visionary*, London 2019, 532–534.

² Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire – A New History*, London 2016, 155–157; Steven Beller, *The Habsburg Empire 1815–1918*, Cambridge 2018, 54.

овој деценији – од 185 км 1840. до 1106 км 1845, што је претило да угрози аустријску позицију и улогу у Немачкој Конфедерацији. На крају је овај програм постао сувише скуп за финансије. Ово је ставило још више ограничења на аустријску привреду, посебно када се узме у обзир тешка економска криза које је започела 1846. године. До почетка 1848. Хабзбуршка монархија није била у добром положају, политичком или финансијском, како би се изборила са проблемима које је такво стање доносило.³

Револуцији је претходила озбиљна криза у Галицији. Међу пољским националистима још је од револуције 1830/31. остала присутна идеја о независној Пољској која је највише присталица имала у Кракову, месту које је имало статус слободног града-државе од 1815. године. Међутим, пољском племству је било тешко да за ову идеју слободне Пољске придобије друге сталезе друштва, поготово најнижи слој, јер су важили за веома опресивно племство у Монархији. Сељаштво Галиције, и Пољаци и Русини, сматрали су их већим непријатељем од бечког двора. Када су 22. фебруара 1846. побуњеници из Кракова прешли у Галицију, надали су се да ће привући тамошње сународнике идеји националног ослобођења. Али пре устанка племство је одлучило да не укине феудалне односе. То је за последицу имало да су се сељаци окренули против њих и у западној Галицији су убили око 1.000 племића. Њима је сам назив „Пољак” изазивао негативна историјска сећања. Беч је одлучио да слањем војске умири област, иако су сељаци прогласили лојалност цару Фердинанду, а пољско племство које је покушало устанак против државе је сада имало заштиту те исте војске против сељака. Тиме је Метерних добио оправдање за анексију Кракова. Ово је за последицу имало да је пољско племство почело више да се ослања на двор, а не да ради против њега. Поред тога, лош социјални положај није довео до побуне у Галицији 1846, као што неће ни узроковати револуције две године касније. Заправо су привилеговане групе, које су тражиле већа права за себе (посебно у својим круновинама), подизале устанке када би виделе прилику за већу

³ Christopher Clark, *Revolutionary Spring – Europe Aflame and the Fight for the New World 1848–1849*, London 2023, 55, 84, 85; C. Clark, *Iron Kingdom – The Rise and Downfall of Prussia 1600–1947*, London 2006, 459; S. Beller, *The Habsburg Empire...*, 58.

политичку еманципацију. Тако је године 1846. пољско племство покушало да обнови своју моћ обновом независне пољске државе.⁴

За разлику од Галиције, мађарско племство је развило реформни покрет 1830-их и отворено дискутовало о начинима јачања економије. Године 1830. и 1831. гроф Иштван Сечењи је у својим књигама *Hitel* (Кредит) и *Vilag* (Светло) дао нове погледе на стање економије. У њима је тврдио да разлоге економске заосталости и слабости мађарске привреде на тржишту не треба тражити у аустријском тарифном систему, него у феудалном систему производње који је и даље био актуелан. Политички, Угарска се развијала другачије од остатка Монархије. Овде се развила јасна политичка опозиција режиму, која је имала подршку у градовима и административним окрузима. Окрузи нису доприносили уделу у таксама и војним регрутима и због ове непопустљивости Беч је одлучио да поново сазове дијете како би се боље изборио са отпором. Прва је сазвана 1825, и сазиване су потом редовно све до 1847. године. Ово су тзв. реформне дијете, мада новија мађарска историографија сматра да је дијета 1825–1827. била заправо још увек сталешка, и да се као таква не може рачунати у реформни оквир. Она је тек покренула политику која ће водити стварању либералне опозиције. Мађари су сазивали дијете са циљем да се добије већа аутономија у односу на двор. Међутим, сваки пут када би опозиција захтевала пуну аутономију, Беч је претио социјалном реформом. Социјални притисци су били једнаки оним националним, с обзиром на то да су други народи Угарске бројчано заједно превазишли број Мађара. Племство је било изузето од плаћања пореза све до револуције 1848, а имало је укупно око 700.000 припадника. Мађарско друштво прве половине 19. века делило се на три групе: високо племство (аристократија), ниже племство и сељаштво (већим делом у кметовском положају). Постојало је четири грофовске породице (Естерхази, Баћањи, Палфи и Грашалковић). Већи део земљишних поседа био је у рукама аристократских породица. Исто тако, високи државни положаји (у влади, судству, жупанијама) већином су били намењени за припаднике аристократије. Средње племство је већином живело у провинцији, и његов социјални положај био је сличан оном имућнијих грађана или сељака. Ретко су напуштали своје мале поседе, али током 1820-

⁴ Robert A. Kann, *A History Of The Habsburg Empire 1526–1918*, London 1974, 294, 295; P. M. Judson, *The Habsburgs...*, 157, 159.

их и 1830-их одређени припадници нижег племства су схватили изазов времена и захтевали су реформисање друштва по грађанским принципима (једнакост пред законом, опште пореске обавезе, укидање монопола аристократије), а и почели су да учествују на седницама дијете. Сељаштво, као најнижи слој друштва, тек ће са дијетом из 1840. добити право да поседује земљу.⁵

Како се онда Лајош Кошут уклопио у ове компликоване друштвене односе? Био је представник тог нижег, либералног племства, који је као школовани правник брзо узнапредовао у свом родном округу Земплену. Први пут се појавио на дијети 1832, када је одржао говор о слободи штампе. Године 1841. започеће и да уређује свој лист *Pesti Hirlap*, који је Угарску још више приближио револуцији. У новинама је захтевао еманципацију сељака, који би могли да откупе своју слободу уз помоћ јасно одређене цене, а потом и да се племству укине привилегија изузећа од плаћања пореза. Поред тога, тражио је признавање мађарског као националног језика Угарске (укључујући Хрватску и Трансилванију), и редефинисање односа са Аустријом у форми конфедерације. Овај мађарски реформистички покрет је заправо либерални покрет, чије су идеје преовладале у мађарском друштву 1830-их. Тај либерални покрет је био везан за млађе генерације образованог, богатог нижег племства које су током 1830-их имале довољно година да захтевају бављење политиком. Њихове идеје су подразумевале јачање грађанства, унапређење националне привреде и културе са циљем политичке еманципације. Коначно, на изборима за дијету одржаним октобра 1847. Кошут је изабран као представник пештанског округа. У овом најважнијем територијалном округу он је имао подршку нижег племства и либералних

⁵ P. M. Judson, *The Habsburg...*, 110, 111, 151, 152; R. A. Kann, *A History Of The Habsburg...*, 287. Мађарска привреда је свакако почела да се развија. Исушиване су мочваре и крчене су шуме, чиме је увећана површина обрадиве земље. Почетком 19. века се развила мануфактура, па и веће фабрике, на првом месту фабрике шећера. Зато је била и повећана потражња индустријских машина. До 1848. у Мађарској је основано 36 новчаних установа, које су биле зачеци мађарског банкарства, а оно ће се развити у другој половини 19. века. Изграђене су и прве железничке пруге (Пешта–Вац 1846, Бечко Ново Место – Шопрон 1847). Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 393, 395, 396, 398, 401–402, 404; Zoltan Đere, *Mađarski i srpski nacionalni preporod*, Novi Sad 2009, 335.

аристократа, какав је био Лајош Баћањи, каснији премијер Угарске у револуцији.⁶

У својој књизи о мађарској револуцији 1848/49. под насловом *The Lawful Revolution-Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849*, чувени аутор Иштван Деак тврди да је Кошут био један од главних криваца за кризу односа са Бечом. Његов програм је подразумевао мађарску сувереност у оквиру Монархије, и Кошут никада није одустао од њега. Ипак, као што ће историја показати, његово схватање европских прилика и будућности било је мање реалистично, али се показао као озбиљан вођа у годинама када су Мађари тражили редефинисање свог положаја према Аустрији и када су спроводили практичне реформе.⁷

Српско друштво у Хабзбуршкој монархији у првој половини 19. века било је национално афирмисано и увелико зрело за истицање својих политичких права. То се већ видело на Темишварском сабору 1790, на ком су Срби затражили потврду Привилегија и додељивање Баната као националне територије са сопственом народном управом и дворском канцеларијом у Бечу, слободу вероисповести и грађанску равноправност, и да Војна граница остане под управом Дворског ратног савета. Они су се у свом политичко-правном развоју на простору овог царства ослањали на Карловачку митрополију и Војну границу, знајући да Привилегије важе све док су одани династији Хабзбург. Њихов положај се разликовао и по томе што они нису имали развијено племство, самим тим ни одређену дијету са историјском територијом на основу које би могли да штите и презентују своја сталешка, односно национална права. Што се тиче Српског црквено-народног сабора, он није сазван ниједном за време митрополита Стратимировића, који је желео да смањи утицај грађанства на цркву. Први сабор одржан је тек годину дана после његове смрти, када је новембра 1837. изабран за митрополита Стефан Станковић. Представници грађанства су тај сабор хтели да организују као расправни, како би се и њихови захтеви могли узети у разматрање. Међутим, цар није дозволио расправни сабор ни тада ни после смрти митрополита Станковића. Последње расправе су се водиле на

⁶ Istvan Deak, *The Lawful Revolution – Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849*, New York 1979, 9, 17, 29, 35, 40, 57, 58; R. A. Kann, *A History Of The Habsburg...*, 289; Z. Đere, *Mađarski i srpski...*, 337, 347.

⁷ I. Deak, *The Lawful Revolution...*, 62.

Темишварском сабору. Ово је и последица одлуке угарске дијете, којом су Срби законским члан XXVII из 1790/91. добили само право грађанства. Таквим решењем су постали део јединствене и недељиве мађарске нације, чиме је даља борба за пуно поштовање Привилегија игнорисана.⁸

Међутим, српска грађанска елита, образована у просветитељским и рационалистичким идејама, у ово време добила је нову улогу националног прегаоца уздицања културе и оснивања образовних и просветних установа. Највеће узоре видела је у мађарским и немачким достигнућима. Када су мађарски политички и културни кругови током 1820-их почели да развијају своје националне институције, Срби су их следили. Најзначајнији моменат за њих у овом периоду јесте оснивање Матице српске 1826, која је имала задатак да шири српску књижевност и просвету. Њени највећи делатници до Револуције 1848. били су Јован Хацић Светић, Георгије Магарашевић, Теодор Павловић и Јован Суботић.⁹

У овом периоду апсолутистичког система Клеменса Метерниха, који траје од Бечког конгреса 1815, политички живот јесте био онемогућен, али српска омладина је оснивала друштва, која су имала национално-политички значај. Нека од њих су „Србска влада” (1820) у Грацу и „Младо јединеније” у Сегедину (1835–1837). Касније су ђачке и студентске дружине прелазиле из Карловачке и Новосадске гимназије у Пешту, Пожун, Кежмарк и Модру

⁸ Славко Гавриловић, *Срби у Хабзбуршкој монархији (1792–1849)*, Нови Сад 2021, 22, 23; Ненад Нинковић, „Положај Срба у Хабзбуршкој монархији до Револуције 1848–1849”, у: *Српски покрет у Војводини у Револуцији 1848–1849. године*, ур. Горан Васин, Зрењанин 2018, 99–100; Владан Гавриловић, *Темишварски сабор и илirsка дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад 2005, 305–306; Василије Ђ. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 35.

⁹ Георгије Магарашевић – био је књижевник, професор и историчар (Адашевци, 1793. – Нови Сад, 1830). Потписао је из свештеничке породице, али није изабрао позив пароха. Завршио је приватну немачку школу у родном месту, а затим је у Сремским Карловцима завршио шест разреда гимназије. Школовање је требало да настави у Пешти, али су му планове омели први знаци туберкулозе. Због тога је од 1813. у Карловцима предавао историју и друге хуманистичке науке као професор суплент. Одржавао је контакт и са Лукијаном Мушицким. Покретање часописа *Српски летопис (Летопис Матице српске)* 1824. јесте његов најзначајнији допринос историји српске књижевности и културе. Са Вуком Караџићем је имао двојак однос, јер је планирао да објави конкурентски латинско-немачко-српски речник. Умро је у Новом Саду 1830. од туберкулозе. Р. Ераковић, „Магарашевић, Георгије”, у: *Српски биографски речник*, 5 (Кв–Мао), Нови Сад 2011, 726–728.

како би научиле мађарски језик, без ког се није могло добити место у служби. Значај ових организовања видеће се у првим мартовским данима 1848, у чијим догађајима је узела учешћа и српска омладина. Поред овога, развија се и новинарство, које је уз одређене прекиде и забране ипак дочекало револуцију. Ту треба издвојити *Сербскије новине* (1791–1792), *Славеносербскије вједомости* (1792–1794), *Новине сербске* (1813–1822), *Сербски народни лист* и *Сербске народне новине* (1835–1848), које је уређивао Теодор Павловић у Пешти. Дакле, грађанство, као и образовани представници цркве, постало је национално најсвеснији део друштва, али своје ставове није могло да изнесе на саборима или другим политичким институцијама, него само кроз цензурисану штампу.¹⁰

Како се револуција приближавала, Павловић је све слободније полемисао у својим *Новинама*. Био је конзервативац и плашио се могућег покрета Срба, сматрајући да им национално иступање неће донети ништа добро. Он сам је изазвао и непријатељство митрополита Рајачића зато што се у *Листу* и *Новинама* уплитао у послове који су спадали у надлежност цркве, износио их је пред јавност, и представљао их као народни интерес.¹¹

Поред културног развоја, управу митрополита Стефана Стратимировића обележила су и два значајна догађаја – Српска револуција и језичка реформа Вука Караџића. Сукоб између реформатора и јерархије јесте сведочио о подељености Срба поводом овог питања, али и о великом напретку које је тадашње друштво у овом периоду досегло када је могло да се самостално бави стандардизацијом језика. На овим територијама јужне Угарске где су они јасно истицали своју народну самосвест, у континуитету су суочавани са политиком мађаризације, која није показивала никакво разумевање за српске националне, етничке и верске интересе. Беч је поново дозволио сазив дијете 1825. и на тим заседањима (1825–1827. и 1832–1836)

¹⁰ Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918, 1, од Мохачке битке до Благовештенског сабора 1526–1861*, Нови Сад 2016, 362, 363, 384; В. Ђ. Крестић, *Срби у Угарској...*, 35, 45, 46; Н. Нинковић, „Положај Срба у Хабзбуршкој...”, 101–102.

¹¹ Павловић се коначно потпуно замерио Рајачићу када је на Црквено-народном сабору подржао кандидатуру будимског епископа Платона Атанацковића. Тек ће револуција 1848/49. све ове сукобе предати заборава. Павловић се више није појављивао са својим *Листом* и *Новинама*. Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980, 50, 51, 52, 60.

понављани су захтеви за асимилацију немађарских народа. Она је текла природним и институционалним путем, од којих је први подразумевао асимилацију етничке групе која је живела удаљена од матичног језгра свог народа. Ситуацију је компликовао и захтев угарских елита да се матичне књиге воде на мађарском језику, као и да Карловачка митрополија преписке и црквене књиге води на овом језику, а не славеносрпском. Стратимировићев наследник митрополит Стефан Станковић током кратког периода као духовног поглавара православних поданика увек је на дијетама изражавао протест због унијаћења и увођења мађарског језика у школе. То је за последицу имало да су сви српски представници били против Лајоша Кошута, либералног заговорника мађаризације. Они су његову теорију о једном „политичком народу” осуђивали као крајње штетну, мада су прихватили званични језик као „дипломатички”, односно само као начин споразумевања у државној администрацији.¹²

За разлику од германизације која је била присутна у војним круговима, и која је утицала највише на оне који су хтели да напредују у хијерархији војске, мађаризација је деловала шире кроз различите институције Угарске и самим тим је била озбиљнији проблем. Како је притисак растао, тако су се све више са њом суочавали Срби и Хрвати. У Угарској су жупаније спроводиле саборске закључке у погледу језика, иако су у демографском погледу представљале мешавину становништва. Међутим, по савету митрополита Стратимировића, епископи су пружали прећутни отпор наредбама жупанија о вођењу матрикула на мађарском језику, и потом је дошло до затишја све до пред револуцију. После завођења тог језика у матичне књиге, постављало се логично питање да ли се за свештенике могу постављати они који не знају тај језик. Српске школе су потом почеле да уведу званични језик крајем 1830-их и почетком 1840-их. Године 1841. повећан је број часова на мађарском, а школске 1846/47. године он је постао редован предмет. Од професора је захтевано да се у року од три године оспособе за вођење наставе на овом језику. До те је тачке дошло

¹² Горан Васин, Ненад Нинковић, *Историја Карловачке митрополије*, Нови Сад 2022, 179; Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој...*, 393–397; Славо Гавриловић, „Срби у Хабзбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века”, у: *Историја српског народа*, књ. 5 (други том), Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878, Београд 1994, 41.

питање мађаризације и одбране од ње када је избила револуција 1848. у којој је међусобна нетрпељивост узроковала сукоб.¹³

На новом изборном сабору из 1842. за митрополита је изабран вршачки епископ Јосиф Рајачић, дворски кандидат који је имао подршку официра али и омладине којој је царски комесар ускратио приступ. Посланици су међутим инсистирали на расправном сабору, који им је дозвољен 1847, али није био одржан због избијања револуције марта 1848. године. Конзервативна струја међу Србима залагала се за јачање црквено-школске аутономије на основу Привилегија и за редовније заседање Црквено-народног сабора. Они нису били за радикалнију промену оваквог статуса, док су либерали желели да се центар политичког живота пренесе на српске црквене општине које би редовно заседале и расправљале о важним питањима. Водећу улогу у редовима омладине имао је Светозар Милетић, тада студент у Пожуну који је 1846/47. прешао у Пешту. Био је на челу ђачког друштва „Слобода” и у то време је издавао књижевни лист *Српски соко*.¹⁴

Водећи борбу против мађаризације, припадници напредне струје међу Србима су истовремено осуђивали апсолутизам Метерниховог система. Са великом надом су дочекали уставност коју је донела мартовска револуција 1848. године. Међутим, они нису били још довољно организовани и на политички јаким основама да би могли потиснути

¹³ Градски магистрати су исто тако почели да уводе мађарски као службени језик. Године 1845. је то учинио и Нови Сад, па је током те деценије уведен и у Сомбору, Суботици, Великом Бечкереку, Вршцу, Бечеју и Темишвару. Славко Гавриловић, „Срби у Угарској и питање мађаризације у првој половини XIX века”, *Историјски часопис*, XXIII, Београд 1976, 89–91, 93–97, 101.

¹⁴ Црквено-народни сабор 1842, одржан ради избора карловачког митрополита, донео је и први пут озбиљне проблеме на седницама. Било је три кандидата, од којих је вршачки владика Јосиф Рајачић добио 48 гласова, темишварски владика Пантелејмон Живковић 24 и будимски владика Платон Атанацковић 3 гласа. Посланици већине тражили су од присталица мањине да се прикључе Рајачићу и да избор буде једногласан. Будући да није било једногласног избора, пружена је прилика царском комесару да искористи право обраћања владару и именује Рајачића за митрополита. Тиме је направљен преседан кривицом српских епископа и посланика, који ће касније користити двор и угарска влада. Ово је највише ишло наруку држави јер јој је одговарало да Митрополија буде ослабљена. Г. Васин, Н. Нинковић, *Историја Карловачке...*, 192–193; С. Гавриловић, „Срби у Хабзбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века”, 40, 42.

конзервативце из културног и политичког живота. Дакле, Срби у Угарској су се налазили у процесу јасног одвајања политике и културе, али са идејама и ставовима који још нису били потпуно јасни. Током 1830-их и 1840-их српско грађанство, односно интелигенција, било је поред мађарског покрета суочено и са илирским покретом код Хрвата. Иако су Срби поздравили и подржавали њихову борбу за језик и стварање институција, они су се оштро поделили око назива „Илир”. Предводника овог покрета Људевита Гаја подржавао је чак и Сава Текелија, јер је он овај назив још и раније предлагао за све Јужне Словене. Највећи противник овог покрета био је Теодор Павловић који је, знајући да Хрвати не прихватају српско име, предлагао име „Југословен” као заједничко. У *Српским новинама* и у *Српском народном листу* покренуо је кампању против њих, сматрајући да то име не одговара историјској истини, те да би Срби изгубили све оно што су у претходним деценијама створили. Срби су били свесни да им Аустрија ово име насилно нуди, и да се илирци не служе заправо својим народним језиком него више промењеном верзијом славеносрпског.¹⁵

Док је између Новог Сада, Загреба и Пеште трајала ова полемика око имена за Јужне Словене, Срби у Хрватској и Славонији, као и у Срему, активно су се укључивали у политички живот илирског покрета. С обзиром на то да је прокламовао верску толеранцију, поготово према православном становништву, многи српски интелектуалци, трговци и официри укључили су се у политички и културни живот Хрватске. То су наравно били људи који су стекли велики углед у хрватским градовима. У Сремској и Вировитичкој жупанији међу илирце су убрајани и многи Срби који су били жупанијски чиновници и носиоци борбе против Мађара, сматрајући слогу са Хрватима условом за њихов опстанак у Угарској. Наравно, до револуције 1848. најбројнији део оба народа, кметови, није био политички активан. И овде је до 1830-их активно старо племство које се мало разликовало од мађарског племства. Чак се и језик Хрватске и Славоније разликовао. До револуције 1848. ова језичка разлика није означавала и посебне идентитете, јер је вероисповест и даље била једина права норма која то становништво уједињава и раздваја. Ово је био показатељ да је друштво и даље феудално. Срби су, с обзиром на то да су живели на међусобно удаљеним географским

¹⁵ В. Ђ. Крестић, *Срби у Угарској...*, 59; С. Гавриловић, „Срби у Хабзбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века”, 42–43.

просторима, били духовно јединствени и повезани преко Карловачке митрополије. То је подразумевало национално, верско, политичко и културно јединство. Један од тих примера јесте избор граничарског пуковника из Петриње Стевана Шупљикца за српког војводу. Он је рођен у Хрватској војној крајини и у тренутку када је изабран био је заповедник Огулинске пуковније.¹⁶

Илирци су доста расправљали о дијалекту и ортографији, али је и ту Гај нашао повољно решење. Био је свестан да највећу подршку мора да добије у Загребу и околини где је коришћен кајкавски дијалекат. Тако је 1835. дошло до издавања *Novina horvatskih* са литерарним прилогом „Danica Horvatzka, Slavonzska у Dalmatinzka”. Ове новине интелигенција је примила са великим одушевљењем. Већ наредне године, 1836, Гај је одлучио да промени дијалекат и ортографију, јер је очекивао озбиљне политичке борбе са Мађарима, па је требало окупити народ на широј основи од кајкавске. Тада је одлучио да политички наступи са илиризмом, под којим је подразумевао области Корушке, Горице, Истре, Крањске, Штајерске, Хрватске, Славоније, Далмације, Црне Горе, Босне, Херцеговине, Србије, Бугарске и јужне Угарске. Илирски језик је постао књижевни, на основу штокавског дијалекта. Исте године је његов лист добио нов назив – *Ilirske narodne novine*, са прилогом „Danica ilirska”, и у њима је кајкавско наречје заменило штокавско на основу рада Вука Караџића. Тиме је хрватско дељење по територијама престало и почело се радити на јединственој националној политици. О потреби сарадње са Србима у Гајевим *Novinama* писао је и Богослав Шулек. После Мајске скупштине он је написао да су се Мађари окренули против Хрвата и да њима самима тим не преостаје ништа друго него да потраже савезнике, који већ постоје, а то су Срби. Сматрао је да два народа не деле само заједничког непријатеља него и исту будућност.¹⁷

У периоду када је Јосиф Рајачић постао митрополит, илирски покрет Људевита Гаја се већ снажно ширио по Угарској претећи да изазове сукоб

¹⁶ С. Гавриловић, „Срби у Хабзбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века”, 44; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 1, Београд 1989, 248–249; Василије Ђ. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Нови Сад 2021, 14–15.

¹⁷ Ferdo Šišić, *Hrvatska povijest, treći dio: od godine 1790. do godine 1847*, Zagreb 1913, 193–195; В. Ђ. Крстић, *Историја Срба у...*, 25.

Мађара и Хрвата. Године 1843. Хрватски сабор је снажно устао против увођења мађарског језика у Хрватску и Славонију. Митрополит је био одлучан да у Горњем дому Дијете брани политичка и верска права свог народа. Те године он је у Пожуну у свом говору скренуо пажњу на општи положај Срба у Хабзбуршкој монархији, назначивши да је без обзира на Привилегије његов народ и даље у подређеном положају. Он је учествовао и на следећој дијети 1844. године, где је у присуству цара Фердинанда одлучено да мађарски језик постане званични државни језик, уместо дотадашњег латинског. Рајачић се на свим дијетама и током читавог свог живота залагао за Привилегије, сматрајући их залогом опстанка Срба. Последња дијета пред револуцију одржана је 1847. и она је дубоко узнемирила митрополита јер је схватио да Беч нема могућности деловања против Мађара, па је одлучио да се приклони конзервативној и умеренијој групи мађарских политичара (помирљивијој од Кошутове опозиције у Доњем дому). Лајош Кошут, предводник мађарског либералног племства, заступао је искључиво опредељење да су Мађари једина политичка нација на територији Угарске. Срби нису успели да остваре циљ и да издејствују верску равноправност и да добију право за чешћи рад српских сабора.¹⁸

Срби пречани у револуционарној 1848. години

Револуција која је захватила Монархију и претила да је уништи није била посебан феномен, него је представљала више револуција међу различитим народима ове државе, од којих су неке биле успешније од других. У њима је племство покушало да прошири своју локалну власт на рачун државе, потом су градске елите захтевале да се царска бирократија подреди једном уставу, а свакако је најуспешнија последица било укидање феудализма. У фебруару 1848. дошло је до револуције у Паризу и она се одатле ширила по Европи. Хабзбурзи су већ могли да је наслуте током немира у Галицији 1846. и дијете из 1847, на којој се и дискутовало о буџету Угарске и њеној вези са остатком Монархије. Сви значајнији представници мађарске елите, Кошут, Сечењи и Деак, слагали су се да је неопходно реформисати феудални систем и пореску реформу под коју би потпадало и племство, као и да се изврши правна и економска модернизација Угарске.

¹⁸ Гордана Петковић, *Патријарх Јосиф Рајачић*, Београд 2009, 68–69, 71, 76; Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој...*, 401–402.

Али постављало се питање о томе ко би требало да донесе одлуку поводом ових проблема, Беч или угарска дијета.¹⁹

Револуција је захватила Аустрију између 13. и 15. марта, када је у Бечу дошло до пада Метерниховог апсолутистичког режима. Двор је био присиљен да дозволи слободу штампе и обећа уставну владавину. Потом се немири шире и на Пожун и Пешту. Српски покрет у Угарској из 1848/49. није могуће ставити у добар контекст без претходног осврта на карактер и циљеве мађарске револуције. Мађари у претходним деценијама нису економски ојачали своје грађанство, па се трговина налазила у рукама Срба, Јевреја, Цинцара и Грка. Када се узме у обзир извор прихода грађанског слоја, може се закључити да је прави број грађана био доста мањи. Из тога се види да је већина градова живела од пољопривреде. Број оних који су живели од занатства, трговине и слободних професија (лекари, професори, адвокати) био је мањи од 10%. Ипак, уз повећање броја грађанства временом је јачала и његова свест, па је оно до 1848. већ стекло одређени утицај у друштву. С обзиром на то да је либерално племство у претходним деценијама економски ојачало, њему је и припала улога предводника револуције. Ово проистиче из аграрног карактера Угарске и важне историјске и друштвене улоге коју је племство у њој вековима имало. Од 13 милиона становника (1830) у 50 слободних краљевских градова живело је 600.000 становника. Због феудалног карактера мађарских градова и њихове подређености Мађарској краљевској комори онемогућен је савез са либералним реформистима. Они су сматрали да треба спровести демократизацију градова, али су проблем били и немачки и јеврејски трговци који су били повезани са аустријским покрајинама и самим тим су били конкуренти Мађарима. С друге стране, либерално племство је имало велики друштвени углед и било је вољно за спровођење реформи. Оно није било егзистенцијално угрожено, али је очекивало успон од службе у државном систему будуће грађанске државе. Већи део пољопривреде и трговине био је у њиховим рукама, и желели су преко Кошута и његовог либералног реформног покрета да дођу до политичког утицаја у Угарској. За разлику од Француске нпр., где је племство било везано за материјално стање, оно је у Угарској више било правна него социјална категорија. Поред тога, оквире мађарског економског развоја одређивала је економска политика

¹⁹ P. M. Judson, *The Habsburg...*, 162.

Хабзбуршке монархије. Бечу је циљ био заштита аустријске индустрије, односно обезбеђивање монопола за производе из тог дела државе. То је рађено тако што се високим царинама забрањивао улазак производа са Запада у Монархију, а мађарски пољопривредни производи су се усмеравали на аустријско тржиште, па је тако онемогућаван развој мађарске привреде. Економску реформу ће тек 1840-их спровести либерали. Тако се Кошут залагао за развој домаће пољопривреде и супротстављање привреди из других делова Аустрије. Позивао је на бојкот робе из тих крајева и 1844. је основао Удружење за унапређивање домаће индустрије и занатства.²⁰

Срби су на територијама које су насељавали били ослобођени феудалних обавеза и у њиховим оквирима су успевали да своје послове воде аутономно. Српски племићи, представници грађанске интелигенције, заузимали су мање или веће функције у жупанијској управи. Важна је чињеница да мађарски политичари нису имали никаквог утицаја на православну цркву (за разлику од нпр. евангелистичке у код Словака). Срби су у оквиру своје црквено-школске аутономије и даље велики део послова обављали самостално. Српски трговци су у 18. и првој половини 19. века спадали међу најбогије у Угарској. Њихово грађанство је осетно економски и друштвено ојачало и имало је изванредан положај међу народностима. Сразмера интелигенције у оквирима српског друштва достигла је сразмеру Немаца и заостајала је само за Мађарима. Средином 19. века у Хабзбуршкој монархији је живело више Срба него у Кнежевини Србији (око милион становника, са падом на 950.000 1850. после револуције и рата). На свим територијама које су насељавали Срби су били мањина (осим после окупације Босне и Херцеговине 1878, где су били најбројнија етничка група са 43,5% становника). Према попису из 1850/51, 23,8% Срба је насељавало Угарску, 25,6% Хрватску и Славонију, 32,4% Војну границу и 17% Далмацију. Дакле, Срби су са оваквим географским распрострањем били народ који је насељавао периферију Монархије, али који је ипак имао директне контакте са Средњом Европом.²¹

²⁰ В. Ђ. Крестић, *Срби у Угарској...*, 63, 65, 68; Z. Ђере, *Мађарски и српски...*, 352–354, 356; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, 392, 401, 405, 428.

²¹ Z. Ђере, *Мађарски и српски...*, 407–408; *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band III, *Die Völker des Reiches*, herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1980, 734–735.

Међу Мађарима Кошут је представљао најискључивији део мађарског средњег племства које га је подржавало и већ у почетку показало да није спремно за сарадњу са другим народностима. Дијета из 1848. је само донела закон о индивидуалним политичким слободама, што иде у прилог тези да је племство и после револуције желело да настави са асимилацијом немађарских народа. О томе сведоче тзв. априлски закони који су Србе третирали само као верску посебност. Под утицајем догађаја у престоници, 15. марта се и пештанска омладина огласила са својим захтевима. Свој програм је формулисала у 12 тачака, од којих су најважније биле: 1. слобода штампе и укидање цензуре, 2. именовање парламенту одговорне владе, 3. сазивање државног сабора у Пешти, не више у Пожуну, 4. укидање кметства, 5. увођење опште пореске обавезе, 6. захтев да војници из других земаља Монархије напусте Угарску и под 7. да се склопи унија између Ердџа и Угарске. Успеси који су тада били постигнути целу су Монархију претворили у двојну државу, где само личност владара повезује две стране. Прве одлуке изгледају као либерално редефинисање царства, јер мађарски предводници дају изјаве о потреби очувања Хабзбуршке монархије.²²

Српска национална омладина у Угарској била је свесна захтева мађарских представника, али се у почетку надала да је споразум између два народа могућ. Догађаји у Пешти су почели да инспиришу и Србе окупљене око Текелијанума. На дефинисању српског националног програма радили су Јован Ђорђевић, Јаков Игњатовић, Јован Суботић и Исидор Николић.²³

²² В. Ђ. Крестић, *Срби у Угарској...*, 69, 71; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, 497–498.

²³ Јован Ђорђевић (Сента, 1826. – Београд, 1900) био је секретар Матице српске, оснивач српских позоришта, министар. У Сенти је завршио три српска и један мађарски разред основне школе. Нижу гимназију је завршио у Сегедину, а вишу у Новом Саду и Темишвару. У Пешти је матурирао као Текелијин питамац (1845) и тамо је наставио студије медицине, али их је напустио по отпочињању револуције 1848. године. Са театром се први пут сусрео у Сенти, гледајући мађарско аматерско позориште. После Мајске скупштине отишао је у родну Сенту и постао секретар Српског народног одбора, али је убрзо избегао у Земун. После револуције није могао да настави студије, па је у Сомбору био чиновник великог жупана Исидора Николића. Ту је основао 1850. српско дилетантско позориште. Превео је 25 драма из немачке, мађарске и француске литературе. Био је и професор Српске православне велике гимназије у Новом Саду (1852–1857), где је предавао латински и француски језик, историју и географију. У Пешти је једно време био секретар Матице српске и уредник њеног *Летописа*, и стално је инсистирао на потреби да се ова установа

реформише. Унутар Милетићевог покрета он је био један од главних креатора културно-просветног програма, а СНП је основано на његову иницијативу јула 1861, када је постао потпредседник Позоришног одбора. На позив кнеза Михаила Обреновића прешао је у Београд и основао позориште 1868. од дела новосадске трупе. Потом је мењао послове, а био је и тотор престолонаследника Александра Обреновића. Био је професор историје у Великој школи (1889–1893), а затим 1893. кратко министар просвете у либералној влади, на чије место је морао да да оставку због слабог здравља. До смрти се бавио писањем. Аутор је и српске химне „Боже правде”. Б. Ковачек, „Ђорђевић, Јован”, у: *Српски биографски речник*, 3 (Д–З), Нови Сад 2007, 551–553.

Јован Суботић (Добринци, 1816. – Нови Сад, 1886) био је правник, песник и историчар који је спадао у најужи круг српских интелектуалаца и родољуба у Угарској 30-их и 40-их година 19. века. После основне школе у родном селу и гимназије у Карловцима, уписао се на студије филозофије и права у Сегедину, па у Пешти. Стекао је докторате из тих области. Године 1841. постао је адвокат у Пешти. Своје прве песме објавио је у *Летопису Матице српске* 1834, а Теодор Павловић му је 1842. понудио уредништво *Летописа*, што је прихватио и водио га све до револуције 1848. године. Као уредник показивао је велико интересовање за историју. У српски народни покрет 1848–1849. укључио се као делегат пештанских Срба, а потом као члан Главног одбора у Карловцима коме је патријарх Рајачић поверавао значајне дипломатске мисије у Бечу, Оломуцу, Комјерижу и Загребу, које је он успешно обављао. Пред крај револуције разишао се са патријархом и вратио у Пешту, где је поново преузео уређивање *Летописа* и у њему је 1850–1853. објавио више вредних прилога и грађе за историју Српске Војводине. Према Хрватима се односио пријатељски и залагао се за јединство Срба и њих, али је одбацивао назив „Илир” и предлагао је назив „Југословен”. Славко Гавриловић, „Јован Суботић у Српском народном покрету”, *Зборник Матице српске за историју*, 58, Нови Сад 1998, 55–57.

Исидор Николић Србобрански Цавер (Србобран, 1806. – Сомбор, 1862) био је правник и велики жупан. Потicao је из племићке породице Николић Цавер порекло из Херцеговине. Гимназију је завршио у Сегедину (1825), а филозофију и право у Пожуну, Сегедину, Печују и Пешти. После завршених студија, у Сомбору је 1831. отворио адвокатску канцеларију. Водио је угледан политички живот и два пута је био посланик на црквено-народним саборима (1837, 1842). У револуцији 1848/49. припадао је аустријској струји заједно са патријархом Јосифом Рајачићем, а био је и у добрим односима са баном Јосифом Јелачићем. У Бечу је 1849. примио декрет од цара Франца Јозефа, којим је постао врховни жупан Бачке, Торонтала и Вршачког окружја са центром у Сомбору. Учинио је велике напоре да се ратом опустошена и разрушена подручја Бачке и Баната обнове, а посебно Нови Сад. Пензионисан је 1852. након увођења Баховог апсолутизма. Зц. Јовановић, „Николић Србобрански Цавер, Исидор”, у: *Српски биографски речник*, 7 (Мл–Пан), Нови Сад 2018, 490–491.

Јаков Игњатовић (Сентандреја, 1824. – Нови Сад, 1889) био је књижевник, политичар и национални радник. Његова породица је пореклом из Призрена. Рано је остао сироче, али је бригу о њему преузео рођак и тотор Сима Ињатовић. Студирао

Игњатовић је саставио српске захтеве, а потом су исте кориговали Николић и Стојаковић и обнародовали их уочи Скупштине од 17–19. марта 1848. године. Срби су програм представили у 17 тачака. Признати су мађарска нација и језик и захтевано је признање српске нације и употреба сопственог језика у народним пословима. Захтевана је слобода вероисповести и да сви црквени послови буду остављени у надлежности Срба. Либерална омладина је тражила и укључивање световњака у конзисторије, као и законско утврђивање манастирских поседа и имања. Потом је захтевано слободно отварање школа и да Срби њима слободно управљају. Захтев је био и да се црквено-народни сабори одржавају сваке године, уз услов да се овај сабор може обратити директно владару. За митрополите и епископе захтевано је достојно место на дијети, као и дозвола православнима да се укључе у највише органе судства, с тим да потиски и кикиндски дистрикт морају добити право гласа на дијети, а Војна граница да се уреди по праву народности. Овај први општи програм Срба у револуцији требало је одштампати и потом путем делегације саопштити владару, председнику владе Баћањију и палатину.²⁴

Мађари су ове захтеве примили крајње негативно. Министар Бертлан Семере је рекао Јовану Суботићу да влада не може да подржи српске захтеве, а и мађарска штампа је оптуживала Србе за сепаратизам. Узалуд су српски представници истицали да желе само равноправност с другим народима, као услов њихове лојалности Угарској. Карловачка митрополија је пажљиво реаговала на ове неочекиване промене. Митрополит Рајачић је са Јованом Хацићем боравио тада у Пожуну желећи да успостави ближу везу са дворским круговима. Митрополит је затражио од Пеште да се отвори канцеларија која ће водити рачуна о црквено-школској аутономији, али је

је од 1842. право на Пештанском универзитету, али је три године касније побегао у хусаре. Ипак је успео да положи адвокатски испит 1847. године. Заједно са Петром Чарнојевићем и Јованом Хацићем припадао је мађарофилској струји међу Србима, па га је почетком јуна ухапсило српско вођство у Сремским Карловцима под сумњом за издају. Уређивао је лист *Вестник* до краја 1848. па је прешао у Београд 1849. године. Касније, када је Светозар Милетић промену своју политику и повео борбу против мађарског ексклузивизма, Игњатовић се и даље држао промађарске струје. Умро је од сушице и сахрањен је на Успенском гробљу у Новом Саду. Р. Ераковић, П. В. Крстић, „Игњатовић, Јаков”, у: *Српски биографски речник*, 4 (И–Ка), Нови Сад 2009, 103–104.

²⁴ Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој...*, 419–420.

овај захтев, очекивано, остао без одговора. Један од његових најближих саветника Никанор Грујић такође је био обазрив. Мартовске законе у Угарској је коментарисао као последицу револуције у Француској. Међутим, како се револуција ширила, он је саветовао митрополита да Српска црква не буде супротстављена националном покрету, већ да се стави на његово чело. Иако у „Жељама српског народа” Војводина није била ни споменута, овакав хладни мађарски одговор је плашио многе, укључујући и Теодора Павловића, који је саветовао свој народ да остане миран и предложио да се одржи народни сабор на којем би се њихови циљеви предложили Бечу. У престоници се Рајачић састао и са хрватским „тријумвиратом” – Људевитом Гајем, Иваном Кукуљевићем и Антуном Врањцијем. Они су одлучно били за прекид веза са Мађарима и за ослонац на Аустрију. Том приликом је Гај позвао митрополита да се стави на чело заједничког српско-хрватског покрета, што је он одбио не желећи да доноси било какве одлуке пре очекиваног народног сабора у Карловцима. Ипак, закључено је да Срби и Хрвати увек заједнички раде и да се међусобно помажу. Када су у Загребу донета „Захтевања народа” на народној скупштини Троједне краљевине 25. марта 1848, Срби су били задовољни, с обзиром на то да је проглашена верска равноправност. Али, врло брзо су се појавиле несугласице, јер је Католичка црква у Хрватској на челу са бискупом Хауликом оптуживале Србе да желе да „повлаше” Хрвате. Међутим, деловањем бана Јелачића и патријарха Рајачића није дошло до већег сукоба између Срба и Хрвата.²⁵

²⁵ Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *нав. дело*, 420; С. Гавриловић, *Срби у Хабзбуршкој монархији (1792–1849)*, 38, 40–41, 43–44.

Владика Никанор (Милутин) Грујић (Липова, 1810. – Пакрац, 1887), рођен је у свештеничкој породици. У родном месту је завршио српску и немачку основну школу (1822–1826), а затим гимназију у Мохачу и Печују (1826–1833). У Сремским Карловцима завршио је Богословију (1837–1840). Године 1841. се замонашио у манастиру Кувеждину. Од 1842. је био професор богословије и предавао је граматику, педагогију, догматику и појање. С том годином је следило и црквено напредовање, прво за јерођакона, па је изабран за презвитера и протосинђела, а настојатељ Куваждина је постао јануара 1848. године. У револуцији 1848/49. као и на црквено-народним саборима 1864–1874. увек је истицао значај и улогу цркве као институције која је чувала положај и јединство Срба у Монархији. Епископ пакрачки је постао 1864. и на тој позицији се често сукобљавао са Светозаром Милетићем и његовим присталицама, оптужујући их да не познају каноне православља и да лаици немају право одлучивања у црквеним пословима. Био је свестан опасности које је доносио успон хрватског праваштва, а сматрао је да се румунско црквено питање

С обзиром на то да су мађарски политичари били противни захтевима Срба да им се у држави призна национални статус, постаје јасно да су они инсистирали да у Угарској постоји само један, мађарски политички народ, а да су остале етничке групе само њихов саставни део. То је било оно што је спутало српско-мађарске односе и што ће довести до рата који ће ослабити оба покрета. Срби нису били спремни да одустану од својих захтева. Велики Бечкерек, Вршац, Ириг, Шид, Рума, Панчево, Земун наставили су да износе захтеве из којих се видело да нема повратка на старо. У ове догађаје су се укључили и новосадски Срби предвођени Ђорђем Стратимировићем, који је бодрио окупљене речима: „Слобода је најсветија ствар за коју се морамо борити”.²⁶ На скупштини у Новом Саду 27. марта у потпуности су прихваћене све програмске тачке из Пеште, уз услов да и далматински Срби учествују на сабору и да граничари постану власници земље. Српска општина у Новом Саду је потом донела одлуку да једну делегацију пошаље владару, палатину и новој мађарској влади, како би их ближе упознала са захтевима. Сматрали су да Срби хитно, сложено и у исто време треба да иступе са својим политичким захтевима. Поновљене тачке програма у Пожун је однела делегација предвођена Александром Костићем и Стратимировићем, где је заседала дијета. Костић је на мађарском језику, 8. априла, изложио српске ставове пред окупљенима, истичући наду у заједнички суживот. Иако је говор био лепо примљен, Кошут је наставио да инсистира да у Угарској постоји само један политички народ, а да ће неке од српских захтева накнадно решити нова влада. Мало касније, на састанку са Баћањијем и Кошутом, Стратимировић је испровоциран напоменуо да ће

може позитивно решити, уколико се заштите интереси Карловачке митрополије. Од Црквено-народног сабора 1874. почиње његово повлачење из политичког живота, када великим противљењем Милетићевих либерала није успео да постане патријарх. Умро је у Пакрацу 1887, као један од најзначајнијих архијереја Карловачке митрополије у 19. веку. Бавио се песништвом и у *Летопису Матице српске* је објавио прве збирке песама (1838, 1841, 1845. и 1861), а потом и у *Србском народном листу* (1838–1841). Користио је псеудоним Срб-Милутин. Био је почасни члан Матице српске, Матице словачке, Друштва српске словесности и дописни члан Српског ученог друштва у Београду. Горан Васин, *Никанор Грујић*, Нови Сад 2017, 13–15, 23, 25, 30, 36–37; В. Ђ. Крстић, *Историја Срба у...*, 22, 27, 31.

²⁶ Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *нав. дело*, 421.

Срби своје национално признање морати да потраже на другом месту, на шта су му они одговорили да то схватају као велеиздају и припретили су ратом.²⁷

Следећег месеца су се припадници омладине из Пеште и Пожуна састали на збору у Новом Саду, на Велики четвртак 19. априла, у порти Саборне цркве. У Нови Сад су почеле да пристижу делегације Срба из Бачке и Срема. Генерал Храбовски је ове вести пренео Дворском савету, а у допису је стајало и да се не крију симпатије према Кнежевини Србији. Прво је Александар Костић обавестио присутне да је Кошут заједно са мађарском владом одбио одржавање народног сабора, и да је дозвољено одржавање само црквеног, притом и да нису признате српске Привилегије. Окупљени Срби су затражили од пароха Саборне цркве протe Павла Стаматовића да јој преда матрикуле вођене на мађарском језику, које су уз велики неред спалила насред порте. Народ се потом упутио у Карловце да од митрополита затражи што брже сазивање скупштине која би поново формулисала српске жеље и потом их поднела цару на одобрење. Јосифа Рајачића, који се вратио из Пожуна дан раније, на Велику среду, призор од око 2.000 људи испред Митрополитског двора је узнемирио и покушао је да примири народ. Међутим, због инсистирања морао је да попусти и скупштина је заказана за 1/13. мај 1848. године. Касније, у својој *Аутобиографији* митрополит Рајачић је тај свој поступак објаснио следећим речима: „У оно време народу се ништа није могло, ни смело одбити, јер би онај који би се томе успротивио платио то главом”.²⁸ Он је обавестио и мађарског министра вере и просвете Етвеша о паљењу матрикула и протокола и од својих епископа је тражио да их чувају на сигурном. Али и поред његове наредбе до паљења је дошло и у Бечеју, Великом Бечкереку и Вршцу. Док је још био на сабору у Пожуну, Рајачић је упутио проглас Србима којим их позива да остану верни владару и мирни, и да не слушају провокаторе. Ђорђе Радак, један од предводника кикиндске побуне од 12/24. априла, тврдио је да је митрополит био одлучно противан сазивању Мајске скупштине и да је омладинце који би покушали на то да га приморају прогонио из Карловаца, као што је то случај са Радаком. Али када је једном био приморан да се стави на чело народног покрета, он је искрено радио за српске интересе, како на дипломатском тако

²⁷ Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *нав. дело*, 421; В. Ђ. Крстић, *Срби у Угарској...*, 84;

²⁸ Г. Петковић, *Патријарх Јосиф...*, 88.

и на војном пољу, све до јула 1849. када је револуција већ била завршена и када је одведен у Беч у кућни притвор.²⁹

Првим периодом јужнословенске револуције може се сматрати време од 22. марта до 31. октобра 1848, када је револуција у Бечу угушена. Дакле, Мајска скупштина је деловала у време када је грађански рат по местима јужне Угарске прелазео из наговештаја у реалност. Да би смирила српски покрет, мађарска влада је покушала да изађе у сусрет оним српским захтевима које више нико није желео и за 15. мај је заказала Српски црквени сабор. Комесар је требало да буде тамишки гроф и велики жупан Петар Чарнојевић. У исто време му је дато овлашћење да употреби војну силу ако буде морао и уведе преки суд. Када су избили немири у Великој Кикинди и Старом Бечеју, Мађари су одлучили да се одржавање црквеног сабора помери на 27. мај, и да место одржавања не буде Нови Сад него Темишвар. Ово је изазвало додатно српско незадовољство, па је митрополит, иако је желео да одложи народну скупштину, био присиљен да остане при ранијој одлуци. Пошто је Нови Сад био на листи градова где је Чарнојевић прогласио преки суд, одлучено је да се скупштина одржи у Карловцима. Пре Мајске скупштине рачуна се да се у Карловцима обрело од 10.000 до 15.000 људи из целог Српства. Било је заступљено 710 општина са 175 делегата. Занимљиво, од седам архијереја, осим будућег патријарха на њој је присуствовао само горњокарловачки владика Евгеније Јовановић. Ни темишварски владика Пантелејмон Живковић није хтео да буде присутан па је саветовао и делегате из своје епархије да чине исто. Пре започињања рада на одлукама, 1/13. маја одржано је свечано богослужење у препуној Саборној цркви, после којег је Јосиф Рајачић одржао говор и у њему назначио суштину српског покрета, а то јесте како остварити жеље народа и како их треба за будућа времена обезбедити. После његовог обраћања скупштина је започела рад под његовим председништвом. Прво су протосинђел Сергије Каћански и Никанор Грујић одржали говоре. Грујић је прочитао Привилегије, и подсетио на историјска права Срба да бирају свог војводу и свог патријарха. После говора Каћанског скупштина је извикала митрополита Рајачића за патријарха, а после Грујићевог говора изабрала је

²⁹ В. Ђ. Крестић, *Срби у Угарској...*, 91–92; Г. Петковић, *нав. дело*, 88; Јован Савковић, „Патријарх Јосиф Рајачић у српском покрету 1848/1849”, *Зборник државних архива Војводине*, св. 5, Нови Сад 1954, 7.

Стевана Шупљикаца за војводу. Прво је патријарх поставио питање скупштини да ли жели војводу из грађанског или војничког реда, а скупштинари су се сложили да он дође из ове друге групе и за војводу је проглашен Шупљикац, пуковник Огулинске регименте. Он се у том тренутку налазио на италијанском ратишту са граничарима, па о свом избору није ништа знао.³⁰

Овим одлукама завршен је први дан заседања; 2/14. маја скупштина није била активна јер је била недеља, а 3/15. маја донете су коначне одлуке:

1) да је српски народ политички слободан и независан под домом аустријским и општом круном угарском;

2) да се Срем са границом, Барања, Бачка са бечејским дистриктом и шајкашким батаљоном и Банат са границом и дистриктом кикиндским прогласе за Српску Војводовину;

³⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, 493, 514; В. Ђ. Крестић, *Срби у Угарској...*, 98–99, 103–105, 107; С. Гавриловић, „Срби у Хабзбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века”, 62; Г. Васин, *Никанор...*, 16.

Сергије (Симеон Сима) Каћански (Србобран, 1813. – Темишвар, 1859) био је епископ горњокарловачки. Основну школу је завршио у Србобрану, а гимназију у Врбасу, Новом Саду, Темишвару, Мохачу и Кечкемету. Студије филозофије и права започео је у Пешти, а завршио их у Пожуну. Потом је у Сремским Карловцима 1838. завршио богословију. Одлучио се за монашки позив и замонашен је у манастиру Крушедолу априла 1839. Врло брзо је изабран за најмлађег професора богословије у Сремским Карловцима. У децембру исте године у Саборној цркви у Новом Саду митрополит Стефан Станковић рукоположио га је у чин ђакона. Потом га је митрополит Рајачић 1842. рукоположио у чин архиђакона, а у Бечу је две године касније постао презвитер и члан конзисторије. Те 1844. је као протосинђел добио на управу манастир Беочин. Заслужан је за успостављање Српске патријаршије и Српске Војводине. Епископ горњокарловачки Евгеније Јовановић га је рукоположио 1848. за архимандрита манастира Бездина у Темишварској епархији. Био је администратор Будимске епархије 1852. а након смрти епископа Јовановића 1854. постављен је за администратора Горњокарловачке епархије са седиштем у Плашком. Тамо је обновио владичански двор и многе цркве, а подстицао је и на изградњу школа. Архијерејски сабор га је изабрао за горњокарловачког митрополита 1858. године. На путу ка Бечу, где је требало да има пријем код цара, изненада је преминуо у Темишвару од запаљења плућа, пре него што је преузео дужности у својој епископији. По сопственој жељи је сахрањен у манастиру Бездину. П. Б. Орбовић, „Каћански, Сергије (Симеон Сима)”, у: *Српски биографски речник*, 4 (И–Ка), Нови Сад 2009, 907–908.

3) проглашен је политички савез Војводовине Српске са Троједном краљевином Хрватске, Славоније и Далмације на „темељу слободе и савршене једнакости”;

4) да се формира један одбор, са задатком да изради устав који ће ради потврђивања бити поднет народном сабору, који ће се сазивати по потреби и околностима;

5) да се именује један одбор који ће интересе нашег народа заступати на Словенском конгресу у Прагу.³¹

Одмах после одржавања Мајске скупштине мађарска влада је наредила да се прате сви покрети Срба у Срему и другим градовима. Комесар Чарнојевић је тражио од патријарха да се призна званична мађарска влада и да се не усвоје одлуке скупштине, која је радила противзаконито, и да он одустане од титуле патријарха. Јосиф Рајачић је одлучио хитно да се упути у Инзбрук, где се двор склонио из безбедносних разлога пред

³¹ Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007, 242; В. Ђ. Крестић, *Срби у Угарској...*, 107–108.

Никанор Грујић је био изабран у делегацију која је отишла на Словенски конгрес у Праг, где је по налогу Рајачића требало да пренесе Шафарику да се заложи за признање старословенског језика као језика опште словенске књижевности. О овом питању у Прагу неће бити дискутовано. Грујић заправо није веровао у било какве домете овог скупа, а забележио је следеће: „Ја сам га (скуп) поздравио са неколико жалосних речи, јер ту је било све мртво, као на гробљу, ни налик на нашу Мајску скупштину, и казао сам им, да војводовина српска од свег срца поздравља овај конгрес славенски”. Грујић је напустио конгрес пре бомбардовања Прага, а тамо је боравио још са Ђорђем Стојаковићем, Јованом Суботићем, Павлом Стаматовићем и Славком Петровићем. Г. Васин, *Никанор...*, 19, 274–275.

„Сутрадан дана 19/31. маја састали смо се у здању Музеума, где је за дошавше три сале било припремљено: једна за Хрвате, Србе, Словенце и Далматинце, друга за Пољаке и Русине, а трећа за Чехе, Моравце и Словаке. Ту смо се дакле сви састали и потписали. У нашој секцији било је 39 људи, понајвише Срба. Најстарији био је Вук Стефановић Караџић. За председатеља је изабран Павле Стаматовић. Маја 22. / 2. јуна иза сесије пре подне оправили смо писма, на ове друге секције, у којима смо им предложили, да се у име ове скупштине пошаље цару депутација да захтева се нашома великоме у савезу, потврђење свега онога, што су Срби иза карловачке скупштине искали.” Александар Форишкович, „Извештај делегације Срба из Угарске са Свесловенског конгреса у Прагу 1848”, *Зборник за друштвене науке Матице српске*, 51, Нови Сад 1968, 80–81.

револуцијом, како би презентовао закључке изнете на Мајској скупштини. Међутим, цар Фердинанд није показао намеру да санкционише српске одлуке. Он је примио патријарха у приватну аудијенцију, и то у присуству мађарског палатина Естерхазија. Беч још увек није био спреман да потпуно раскине односе са Мађарима, а Хабзбурзи нису практиковали рат на два фронта. Министар Јожеф Етвеш је 3. јуна прогласио изборе патријарха Рајачића и војводе Шупљикца за нелегитимне, инсистирајући да се одржи сабор који је заказала мађарска влада. Поред тога, мађарска јавност је припремана за предстојеће сукобе. Стварана је слика Срба као непријатеља државе, бунтовника и јединих криваца за међунационалне сукобе у Угарској. Ранија страховања патријарха Рајачића су се показала оправданим. Први већи злочини против Срба су почињени у Ади и Молу, када су убијени један православни свештеник и 57 Срба.³²

Када се делегација вратила у Карловце, затекла је потпуно промењене прилике. Док су били одсутни, дошло је до сукоба између генерала Храбовског, команданта Петроварадина и Главног одбора. Палатин Стефан је наредио генералу Јаношу Храбовском да у градовима његовог генералата уведе ратно стање, па је напад уследио из Петроварадина 12. јуна 1848. године. Он је хтео изненадним препадом да растури центар српског покрета, али му то није успело и напад је одбијен. Ђорђе Стратимировић је био тај који је водио одбрану и почео је брзо да организује народни покрет. За неколико дана Срби су имали 15.000 људи и 40 топова. За Главни одбор Јаков Игњатовић је писао: „И доиста мора се човек чудити таквој смелости Главног одбора. Било је у том одбору и питомијих, али било их је који би баш и ма каквом француском конвенту на част служили. Стратимировић, још млад, био је од ванредне енергије и иницијативе. Ово разумем о почетку Покрета. Био је фанатично одан ствари Војводине”.³³

³² Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој...*, 426. Делегација је бољи пријем имала у неформалним дворским круговима, где је надвојвоткиња Софија (мајка будућег цара Франца Јозефа) у косу ушлепа траке са српском тробојком, у знак подршке српским тежњама. Г. Васин, Н. Нинковић, *Историја Карловачке...*, 197–199.

³³ Драгољуб М. Павловић, *Србија и српски покрет у јужној Угарској 1848. и 1849.* Београд 2009, 22–23; Јаков Игњатовић, *Мемоари, рапсодије из прошлог српског живота*, приредио Живојин Бошков, Београд 1966, 155; Дејан Микавица, Горан Васин, *Ђорђе Стратимировић*, Нови Сад 2022, 64.

Игњатовићева жеља да се у првим данима српског покрета учврсти положај Срба према Мађарима био је оправдан, али је уједно код њега постојао страх од сукоба са њима и могућег пораза. У уверењу да се још могло доћи до споразума са Кошутовом владом, он је напустио Карловце и склонио се у Нови Сад. Тамо су га на седници Магистрата 11. јуна 1848. прогласили за градског бележника. У Новом Саду се тада налазио и гроф Петар Чарнојевић, а Игњатовић је прихватио да буде изабран за његовог секретара у тренутку када је гроф започињао нове преговоре са Главним одбором надајући се да ће то довести до мира између два народа. Игњатовић је слободу Срба у Угарској посматрао кроз другачији контекст, који је подразумевао да су Срби досељеници у Угарску и да су тиме дужни да поштују територијални интегритет и законе земље у којој живе. Ово је био јасан знак његовог мађаронства.

Владин комесар Чарнојевић је 16. маја упутио патријарху Рајачићу писмо из Новог Сада у коме га је оптужио да је одржао незакониту скупштину. Када је Игњатовић почетком јула прешао у Карловце како би наставио преговоре са Главним одбором, био је ухапшен и задржан. То га је уверило да до сарадње са Мађарима неће доћи. У притвору је боравио од 10. јула до 15. августа 1848. године. После суђења му је патријарх понудио да преузме уредништво листа *Вестник*, званичног органа Српске Војводине. На тај начин је Рајачић желео да га привуче на своју страну и на страну српског покрета. Он је на то пристао, а променивши политички став постао је један од носилаца српског покрета у тек основаној Војводини.³⁴

Овакав развој догађаја је довео и до већег занимања српске владе за српски народни покрет. Иако се Београд водио и симпатијом за судбину Срба у Аустрији, био је оправдан страх од отварања династичког питања и тежња кнежевине да ступи у међународне односе, што је утицало на одлуку да се влада активније ангажује. Тада се у ове догађаје, после много година изгнанства, покушао укључити некадашњи кнез Милош, који је имао жељу да се врати у Србију. Највероватније је кнез помишљао да се уз помоћ Мађара врати у кнежевину и да је зато радио на српско-мађарском савезу. Иако се веровало да ће се кнез Милош или његов син Михаило кандидовати 1. маја за војводу, наука то до сада није потврдила. Вероватно је и сам кнез

³⁴ Душко М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић, политичка биографија*, Сремски Карловци 1994, 45, 48–50; Д. Микавица, Г. Васин, *Ђорђе...*, 64.

био свестан тога да би угарски Срби његовим избором окренули против себе српску владу, чија им је помоћ била преко потребна.

Револуција се брзо ширила, и када је у Бечу дошло до немира и премештања двора у Инзбрук, кнез Милош је искористио тренутак да побегне из Беча како би се домогао Српске Војводине. Већ у ноћи између 7. на 8. мај он се кретао ка Загребу из Граца. Одмах након његовог доласка у Загреб, Јелачић је наредио да га ухапсе, плашећи се да би ово могло довести у питање сарадњу са српском владом. Људевит Гај је био овлашћен да у притвору води са њим преговоре, а говорило се да је тема разговора и Милошева финансијска помоћ.³⁵

Бан Јелачић је обавестио аустријску владу о Милошовом доласку и они су му наредили да га одмах пусте из затвора, како нека од страних влада не би протестовала. Коначну одлуку о удаљавању Обреновића са српске границе донео је аташе руског посланства у Бечу Фонтон. Обреновићи су под пратњом упућени у Грац, па су страхови Илије Гарашанина да се појаве у Сремским Карловцима били сувишни. Добро организоване везе српске владе са Србима пречанима, као и баном Јелачићем, сачувале су режим и династију Карађорђевића. Кнез Милош и његово окружење били су уверени да је судбину Обреновића контролисао управо Гарашанин, министар унутрашњих послова.³⁶

³⁵ Д. М. Павловић, *Србија и српски...*, 24–25, 31, 34–35; Он је хрватској влади дао зајам од 27.000 гулдена, делом у банкнотама које су претворене у сребро, а делом у дукатима. М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, 521.

³⁶ Екмечић истиче да је прави разлог Милошевог доласка у Загреб била нада да ће он постати кнез једне независне државе Јужних Словена, а чији би главни суверен био аустријски цар, како су се пре избијања револуције договориле Аустрија и Русија. О овом плану је била извештена и британска влада 1847. године. Ова афера је учврстила везе између бана Јелачића и српске владе, јер се она раније морала умешати у догађаје због присуства ривалске династије. М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, 521–523; Радош Љушић, *Кнез Милош – државотворни владар*, Београд 2021, 577–578.

Министар је чак и у писму упућеном Стојану Симићу 21. маја 1848. поверио да је у разговору са Херкаловићем, секретаром канцеларије бана Јелачића, предложио уклањање бар једног од Обреновића (кнеза Милоша или Михаила). Наиме, Гарашанин им је обећао новчану помоћ у износу од 5.000 дуката, али их није могао условити атентатом на Обреновиће. „На овај рачун, са соизволенијем књажевским, ја им морадо обећати 5 000 дуката да понесу, премда пред овим

Не зна се тачно како је донесена одлука да се заједничком акцијом аустријске, руске и турске дипломатије Обреновићи удаље од српске границе. Британски посланик је из Београда извештавао да је њихово присуство изазвало узбуну у граду. Руски посланик је морао да уверава да руска влада подржава кнеза Александра Карађорђевића. Потом је турски паша запретио да ће бомбардовати град ако дође до преврата. Руси су послали представника у Нови Сад да каже кнезу Михаилу да се удаљи од српске границе, као што је аустријски конзул урадио са Милошем. Мађари су подржали ову Милошеву аферу, вероватно јер је Кошут намеравао да мађарској револуцији придобије савезнике на границама, у виду новог благонаклоног режима Обреновића у Београду.³⁷

Јединство Срба и Хрвата, које је прокламовано на Мајској скупштини, прихватио је наизглед и Хрватски сабор (VII законски члан из 1848) када су проглашени једнакост и савез Троједне краљевине са Српском Војводином. Одштампан је протокол у коме су законски чланови, који су на Хрватском сабору донесени од 29. јуна до 9. јула 1848, презентовани тако да је члан XI дезавуисао члан VII и то због питања Срема. У члану VII говори се о Срему као саставном делу Српске Војводине, док се у XI члану каже да народу Троједне краљевине припадају Сремска жупанија и Варадинска регимента у Славонији. Као пример компромиса истицана је и чињеница да је 5. јуна 1848. патријарх Јосиф Рајачић устолочио бана Јелачића, без узимања у обзир да бискуп Хаулик није тада хтео да борави у Загребу. Католичко свештенство се побунило против овог чина, и црква није лако прихватала да револуционарна влада уноси промене у традиционално католичко друштво.³⁸

младим секретаром нисам могао нарочито ово условије предложити, но само да ћемо помоћ дати, а од њи, из сасвим другог вида и као што је напред наведено, искао сам услугу против Обреновића, што сам у исто време са г. Херкаловићем, који наше стање и положаније за овакво стање зна, искреније говорио и казао му управ да му ништа сад не би могли дати ако се бар један од Обреновића не уклони и т. д. Господине!" Гргур Јакшић, *Преписка Илије Гарашанина I, 1839–1849*, Српска академија наука, Историски институт књига 2, ур. Гргур Јакшић, Београд 1950, 167.

³⁷ М. Екмечић, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2021, 125, 128.

³⁸ Г. Васин, Н. Нинковић, *Историја Карловачке...*, 198, 200. У програму од 30 тачака загребачке народне скупштине од 25. марта 1848. тражило се да се у католичкој цркви укине целибат и уведе словенски језик у богослужење. Поред тога, у

Бан је на ово устоличење од стране карловачког патријарха пристао тек под притиском Људевита Гаја. Иако га је лично устоличио, патријарх Рајачић је августа 1848. сасвим основано сумњао у бана и његове добре намере. Гарашанин је тачно процењивао да бан води искључиву политику бечког двора и да ће се после рата са Мађарима окренути против Срба. Није проблем био само Срем, него и чињеница да је бан месецима избегавао да испуни своју савезничку обавезу и зарати са Мађарима. Рајачић, наравно, није био обавештен да се бан Јелачић крајем јула састао са Лајошем Баћањијем у Бечу и изјавио да „одбацује српски покрет и да са њим нема никакве везе”.³⁹

Српске борбе са Мађарима су имале наизменичну срећу. Већ на лето, 14. јула дошло је до мађарског напада на Сентомаш, који је бранило само око 3.000 Срба. Због херојске одбране град је прозван Србобраном. Потом је Стратимировић доживео пораз код Перлеза, али није успео да заузме ни Велики Бечкерек. Ситуација је била озбиљна, иако је у помоћ стигло око 15.000 добровољаца из Кнежевине Србије под командом Стевана Книћанина. Бан Јелачић се укључио у рат тек када се уверио да ће доћи до промене у политици Беча према Мађарима и 11. септембра је ушао у рат са Мађарима, али не као савезник Српске Војводине, него као царски генерал коме ће циљ бити Пешта и Беч, односно помагање династије, а не српског народног покрета. Почетком октобра његов поход на мађарску престоницу је заустављен.⁴⁰

Стратимировић је почетком јесени 1848. био на врхунцу популарности и утицаја међу пречанским Србима. Неки људи у српском покрету су сматрали да Стратимировић има исувише антиаустријски тон и да постоји шанса да се измири са Мађарима. Патријарх Рајачић није могао да одобри Стратимировићева политичка убеђења у тренутку када је цар нудио повољно решење српских захтева.

Хрватској је укинут и феудализам. Ово су све подржавали представници илиризма, што је довело до унутрашњег сукоба њиховог вођства са католичком црквом. М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, 525–526, 553, 555.

³⁹ Славко Гавриловић, „Хрватски бан Јосип Јелачић и Српска Војводина 1848/49”, *Зборник Матице српске за историју*, 63–64, Нови Сад 2001, 67.

⁴⁰ С. Гавриловић, *Хрватски бан Јосип Јелачић...*, 60, 67–68; Г. Васин, Н. Нинковић, *Историја Карловачке...*, 200; М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, 546, 550.

Од 7. до 19. септембра у Карловцима је одржана прва скупштина после Мајске. Значајно је да је патријарх преузео сву власт у Главном одбору и да је могао да бира чланове од људи које је још раније одредила Мајска скупштина. Када је у Карловце 6. октобра 1848. стигао Стеван Шупљикац, Стратимировић је знао да му мора предати команду над српском војском. Она од тада постаје „царско-краљевски аустријско-српски кор” односно јужно крило војске. Одлучено је да се Стратимировић пошаље у Беч, као члан делегације која тражи потврду српских захтева, чиме је Главни одбор желео да га одвоји од војске и народа. Оптужили су га да је крив за неуспехе српске војске код Бечеја (12. октобра), иако он у тој бици није ни учествовао. Ситуација на терену је наставила да се погоршава, а Рајачић се жалио двору да су Срби препуштени на милост и немилост мађарској освети. Нова политичка криза је наступила када је 27. децембра 1848. приликом обиласка трупа у Панчеву изненада преминуо војвода Стеван Шупљикац.⁴¹

До краја 1848. конзервативне снаге у Хабзбуршкој монархији су се консолидовале. Цар је дао оставку и на његово место је 2. децембра дошао млади Франц Јозеф. Нови канцелар је постао Феликс Шварценберг, дипломата и генерал. Једна од првих одлука му је управо била да заједно са надвојвоткињом Софијом смени цара Фердинанда. Уследило је и полако али сигурно потискивање Мађара. До јануара 1849. аустријски генерал Виндишгрец је успео да освоји Будим. Тада је и српска делегација, предвођена Стратимировићем, покушала да издејствује признање одлука Мајске скупштине. Тек 15. децембра, ручним писмом новог цара, Рајачићу је потврђено црквено достојанство патријарха, а Шупљикац је потврђен за војводу. У овом акту није било ни речи о Војводини, па је патријарх био веома незадовољан. На место преминулог Шупљикаца Рајачић је поставио прво команданта Мајерхофера, па потом неспособног Кузмана Теодоровића. Међутим, Мађари су хтели да заврше борбе у Војводини, како не би водили рат на два фронта, и вероватно су кроз дворске кругове утицали да се српским представницима признају ове титуле, али је за Србе то било неприхватљиво јер су игнорисане одлуке Мајске скупштине, а самим тим и равноправност два народа. Покушаји склапања српско-мађарског примирја

⁴¹ Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој...*, 439–441; Д. М. Павловић, *Србија и српски...*, 76; Д. Микавица, Г. Васин, *Ђорђе...*, 75, 77.

утицали су на Беч да пожури са решавањем питања српског покрета и његовог стављања под контролу.⁴²

Криза и крај Српске револуције 1848/49. године

Као што је долазак војводе Шупљикца у Војводину означио крај првог сукоба између Рајачића и Стратимировића, тако је војводина смрт имала за последицу поновни сукоб између двојице вођа српског покрета. Ђорђе Стратимировић је очекивао да буде постављен на чело војске и народа, и да буде војвода по избору народне скупштине. Изгледало је да ће сукоб прећи у оружану борбу, али Стратимировић није могао да иде против патријарха, двора, Мајерхофера и српске владе заједно, па је одлучио да се повуче. Патријарх се склонио у Банат, јер је српска војска тамо потискивала Мађаре, и на заједничкој седници Главног одбора у Темишвару (9–10. фебруар 1849) прихваћене су његове оптужбе против Стратимировића, чиме је Рајачић дошао до апсолутне власти у српском покрету. Јаков Игњатовић је пружио увид у природу сукоба. Писао је да је неким Стратимировићев успех сметао, као патријарху Рајачићу. Дошло је до сукоба око превласти. Рајачићеви људи су ширили гласине да генерал хоће да задобије сву власт, а њега да потисне. Он пише да док покрет није добио привидну подршку двора дотле се Рајачић није борио за централну власт, него се сам Стратимировић жртвовао. Ипак, подела у српском покрету је највише ишла у корист Мајерхофера, који је тврдио да цар подржава српски покрет. Као што је раније споменуто, Мајерхофер се ставио на чело српске војске 28. децембра, уместо Стратимировића. Овај бивши аустријски конзул у Београду је желео да српске снаге претвори у један део аустријске војске који би искористио у рату против Мађара. На тој позицији га је брзо наследио генерал Кузман Тодоровић, почетком јануара 1849. године. Стратимировићеви покушаји да придобије подршку Илије Гарашанина око његовог избора за војводу нису били успешни. Он није био ухапшен само зато што су његове војне услуге биле потребне у Шајкашкој, где су Срби водили ратне операције.⁴³

⁴² М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, 552; R. A. Kann, *A History Of The Habsburg...*, 309; Alan Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918*, New York 2001, 94–95; В. Ђ. Крестић, *Срби у Угарској...*, 180–183.

⁴³ С. Гавриловић, „Срби у Хабзбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века”, 89–90. У личном разговору са Јаковом Игњатовићем, Стратимировић је

У време другог сукоба дошло је до великог преокрета на бојиштима у Банату и Бачкој. Војска је престала да буде народна и претворила се у јужни корпус царско-краљевске аустријске армије, која је примала наређења од царског генералштаба, а не од Главног одбора. У војну администрацију, у општине и надлештва у Војној граници завођен је немачки језик, а забрањивани су српски и ћирилица. И пре војног пораза, тежак ударац српском покрету нанет је Октроисаним уставом од 4. марта 1849. године. Овај устав је имао у виду децентрализацију унитарне државе и федерализацију која би се остварила кроз Рајхстаг. Назначена је разлика између аустријског дела Монархије с једне стране, и остатка с друге. Угарска је дефинисана као земља која има *partes adnexae* (приложене делове). Самим тим аустријски део није више био у директној политичкој вези са Угарском, већ са посебним олабастима, међу које је спадала и Мађарска. Систем власти је био и даље под утицајем цара. Он је могао да постави ministre и да их отпусти, а исто тако да тумачи уставно право. Рајхстаг је имао удела у законодавству, али не у потпуности, јер је цар задржао право апсолутног вета. Међутим, онај уставни облик власти који би различитим покрајинама признао народни суверенитет кроз регионалне парламенте није остварен.⁴⁴

Срби су инсистирали на идеји политичко-територијалне аутономије као идеје државности пречанских Срба. Рајачић је формирао комисију 4/16. јануара 1849. која је приступила изради устава за Војводовину. Он је видео ову територију као посебну круновину у Монархији која није подређена Угарској. Устав се базирао на одлукама Мајске скупштине и истакнуто је да је она самостална „држава”, равноправна са другим саставним „државама” Аустрије. С друге стране, Милетић је, тада као двадесетдвогодишњак, Војводину дефинисао кроз своје чланке, а захтевао је да се никако не прихвати назив Деспотовина као предложени назив за Војводину. Средином фебруара 1849. постао је представник на Хрватском сабору по патријарховој

спомену и свој план да војним притиском на Мађаре дође до одређеног договора и савеза са њима, а да се Рајачић стави под заштиту, односно манастир. Ј. Игњатовић, *Мемоари, расходије из...*, 213–214, 216–217, 220; Д. Микавица, Г. Васин, *Ђорђе...*, 78–79.

⁴⁴ С. Гаврловић, *нав. дело*, 90, 92; *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band VII/1: Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, Zentrale Repräsentativkörperschaften, herausgegeben von Helmut Rumpler und Peter Urbanitsch, Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2000, 125–126, 128.

жељи. Тамо његов став по коме Војводина треба да буде проглашена за круновину није наилазио на разумевање код Хрвата, јер круновина мора имати независно законодавство, а то је било неспојиво са њиховим мишљењем да Војводина и Хрватска имају једно законодавно тело. Као и патријарх, и Милетић је имао за циљ да се Војводина успостави као једна од држава у Монархији. У свом чланку „Војводина према целокупној Аустрији” он је писао: „У Аустрији и у Угарској владале су странке, које нам нису дале ни до речи доћи, и водећи с нама као стварима трговину, погодиле су се о нама без нас; шта више Мађари нас с ратом збунеше, те тако ни Главни одбор није основе за свестрана одношења Војводовине Српске у царевини овој, по налогу мајске скупштине, израдити могао”. Од народа који су имали право на посебан политичко-територијални статус Милетић је издвајао: Немце, Чехе са Морављанима, Италијане, Словаке, Пољаке, Русине, Влахе, Србе, Хрвате, Мађаре. По њему, ови народи би требало да имају државе у којима ће њихова национална права бити осигурана. У истом чланку је писао: „Конфедерација ових народа аустријских подобна је северо-американској, али од ове зато природнија, што у Аустрији количину појединих држава природа сама опредељује, и све су на тврдом и природном темељу народности основане, а количина појединих северо-американских држава зависи од непостојаног произвољења самих људи и од случајних материјалних интереса”.

Када је донет Октроисани устав, било је јасно да Беч неће прихватити српске захтеве. Војводина није била призната као посебна круновина, са одређеном територијом и посебним надлежностима.⁴⁵

⁴⁵ По Рајачићевом плану устава Војводина/Војводовина је уступала централној власти спољну политику, представљање код страних држава и управљање редовном војском. Веза са Троједном краљевином је тек требало да се утврди међусобним уговором. На челу извршне власти у Војводовини је војвода и његово звање је доживотно, а бира га народ по посебном изборном закону. Војвода мора бити Србин и аустријски поданик и имати најмање 30 година. Његови саветници су на челу појединих органа управе и они чине владу Војводовине која је одговорна земаљском сабору и њему подноси сваке године извештај о стању државних послова. И по овом нацрту Аустрија је федеративна заједница. Дејан Микавица, *Српска Војводина, од Аутономије до Присаједињења 1683–1918*, Нови Сад 2018, 104–107, 110; Славко Гавриловић, „Грађа за историју Кнежевине Србије и Срба у Угарској (1839–1849)”, *Споменик САНУ* бр. СXXXVIII, Одељење историјских наука, св. 12 (2002), 67, 69.

Уставом је Србима обећано уређење на основу привилегија и царских одлука које ће им обезбедити национални опстанак и верску слободу, али нигде није споменута аутономна Српска Војводина на основу одлука Мајске скупштине. Предвиђена је могућност да се прикључи Хрватској, Угарској или Ердељу. Војна граница је издвојена од Војводине и Хрватске као посебно тело са војнобирокупатском организацијом. Октроисани устав је изненадио и патријарха, па се и он придружио општем народном отпору, али није истрајао у свом ставу. Покушао је да преко бана Јелачића утиче на двор како би се устав изменио. Беч је коначно уређење стално одлагао, а пошто се Мајерхофер делимично залагао за српске захтеве у намери да постане управитељ Војводине, његов утицај на патријарха је порастао, па му је и двор поклањао више пажње. Желели су да слома снагу српског покрета и врате старо стање у интересу династије.⁴⁶

Судбина српског покрета је потом остављена доброј вољи бечког двора. После устава донето је 2. априла 1849. царско писмо из Оломуца, којим је Угарска подељена на седам округа и стављена под војну власт, а седми округ је обухватио Војводину. За команданта тог округа (Срем, Бачка и Банат) постављен је Мајерхофер. И административна и војна власт су одузете од Срба – заправо више нису постојале ни српска управа ни Војводина. Патријархова власт је била деградирана и њему је само додељена улога царског комесара у Сремској, Бачкој и Торонталској жупанији, као и у Вршачком округу Темишварске жупаније. Овај царски рескрипт од 2. априла 1849. био је други пораз за српски покрет. Иако је Стратимировић са још неколико присталица покушао поново да организује народну скупштину која би се на захтев патријарха састала 1. маја, ово је Мајерхофер енергично одбио. Тако је петиција од 11. априла, коју су поднели месни одбори Митровице, Шида, Руме, Ирига, Земун и Панчева, била одбијена. Положај Срба је постао неодржив. Војска се расула, било је доста избеглица, а влада Србије је под притиском Аустрије и Порте повукла Книћанина и његове добровољце из Војводине.⁴⁷

Јелачић је у току марта 1849. био заустављен код Солнока и на средњој Тиси, па је мађарска влада прихватила план операција према коме је

⁴⁶ С. Гавриловић, *нав. дело*, 92–93.

⁴⁷ С. Гавриловић, *нав. дело*, 93, 95; Д. М. Павловић, *Србија и српски...*, 120, 141–142, 145–146.

генерал Мавро Перцел требало да се пробије у Бачку, заузме Србобран и споји се са посадом у Петроварадину. Он је 22. марта извршио напад на српске положаје и заузео је Сириг, Сентиван и Сомбор у Бачкој, а потом Ђалу и Српски Крстур у Банату. У Турији и Надаљу је наредио погубљење 4.000–5.000 српског становништва. Повратак Стратимировића у команду је ипак био закасно потез. Заједно са Миливојем Петровићем Блазнавцем он је покушао 12. априла на Тителу да преокрене стање на терену. Ту су зауставили Перцела, а потом су га поразили и на Римским шанчевима. Стратимировић је међутим морао у мају по војној заповести да се пребаци у штаб Јелачићеве војске. Сам хрватски бан се није у револуцији показао успешним генералом, што је потврдило и бомбардовање Новог Сада 12. јуна 1849, до кога је дошло његовом грешком. Генерал Ерне Киш је топовима са Петроварадина уништио већи део града, а војска је опљачкала остатак. Потом је генерал Теодоровић у Банату изгубио Бечкерек и Вршац. Ово је изазвало велико незадовољство, и многи у Војводини тражили су обнову народне власти. Што се тиче Перцела, он ће под притиском Срба у јулу морати да се повуче из Бачке, а мађарска војска ће ускоро капитулирати пред руским трупама.⁴⁸

Одговорност за судбину Новог Сада не сноси само генерал Киш него и бан Јелачић. Када је сместио свој штаб у Руму, он је део војске под Лазаром Мамулом оставио да блокира Петроварадинску тврђаву, а потом је прешао Дунав и започео борбе са Мађарима у јужној Бачкој. После победа код Каћа и Будисаве одлучио је да нападне Нови Сад, не схватајући да ће његова војска бити изложена бомбардовању са Петроварадина, што се и десило. Јелачић се повукао, а Мађари су и други дан, 13. јуна, све до 2 или 3 часа после подне рушили Нови Сад, тако да су од целог града преживеле само Успенска црква и неколико кућа. Поред тога, владала је епидемија колере. Избеглице су се преко Карловаца склањале у сремска села и у Земун. Генерал Ерне Киш је јавио угарској влади да је морао извршити бомбардовање како би спасао понтонски мост. Када се 7. децембра 1849.

⁴⁸ С. Гавриловић, *Срби у Хабзбуршкој монархији (1792–1849)*, 148–149, 152. Најлепше куће у Господској, Футошкој, Хлебарској и Ђурчијској улици су уништене. Изгореле су Саборна, Алмашка и Николајевска црква, владичански двор са архивом и библиотеком, српска гимназија и делимично Јерменска црква. У кући Јована Хаџића је изгорела драгоцену библиотека са 3.000 књига. Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој...*, 443–444.

предала посада Варадинске тврђаве под његовом командом, Новосађани су се почели враћати у свој разорени град. С обзиром на то да је следила зима, услови су били тешки. На иницијативу свештенства угледни Новосађани су се састали 7. октобра у Алмашкој цркви, чији сводови нису били порушени, и тамо је адвокат Александар Костић указао на хитност обнове града. Он је притом нагласио верност српског народа Бечу и цару Францу Јозефу.⁴⁹

Незадовољство због Октроисаног устава, патријарховог вођења народних послова и Мајерхоферовог утицаја на ток ствари имало је за последицу стварање опозиције против њих, нарочито у Срему који је од почетка 1849. био под комесарском управом Теодора Радосављевића. Опозицију су чинили грађанство и интелигенција, која је имала либералнија схватања проблема. Своја гледишта она је изражавала преко листова *Напредка* и *Вестника*, али и преко загребачке штампе. Опозиција се надала сазивању Народне скупштине која би изабрала новог војводу и исто тако коначно ограничила власт патријарха. Мајерхофер и Рајачић су забранили излажење *Напредка* и *Вестника*, а уредници Константин Богдановић и Дејан Медаковић су ухапшени. Опозиција се потом прво обратила Јелачићу за помоћ, али иако се он надао да ће постати српски војвода, ипак је у Срем дошао као царски генерал који је са југа требало да помогне офанзиву против Мађара. У плану је било и да потисне патријарха и коначно угуши српски покрет. Даље је Мајерхофер гасио преостале тековине Српске револуције тако што је укидао народне одборе, заводио немачки језик и прогонио либерале.⁵⁰ Именовањем Рајачића за царског комесара започето је,

⁴⁹ С. Гавриловић, *Хрватски бан Јосип Јелачић...*, 74; Дака Поповић, „Војвођански градови у буни 1848–1849, прилог историји војвођанских градова, Нови Сад у 1848–9-ој год.”, *Зборник Матице српске*, 8, Нови Сад 1955, 17–21.

⁵⁰ Константин Богдановић (Рума, 1811. – Нови Сад, 1854) био је правник, политичар и публициста. Потписао је из трговачке породице, а гимназију је завршио у Сремским Карловцима, филозофију (1827–1829) у Сегедину и права у Пешти (1829–1830) и Братислави (1830–1832). Потом је до 1842. радио у Руми као адвокат, када прелази у државну службу Србије. Као присталица Обреновића морао је са кнезом Михаилом да напусти земљу и склонио се у Нови Сад. После тога је доста путовао и свој боравак у Немачкој, Француској и Енглеској (1845–1847) искористио је за изучавање друштвених и политичких наука. По повратку је у Пешти покренуо лист *Вестник*, који је касније преселио у Нови Сад, па у Сремске Карловце и на крају у Земун. Овај лист је 1849. постао званични орган Војводства Србије. Краће време је вршио и дужност првог секретара патријарха Рајачића, али је због сукоба са њим доспео у затвор. Сматран је за једног од најобразованијих Срба Угарске тог времена. Писао је

заправо, његово уклањање са политичке сцене Војводине. Патријарх је 29. јуна (11. јула) 1849. разрешен те дужности и позван у Беч да са Францом Јозефом разговара о стању Српске цркве и просвете. Ово је наравно био начин да се патријарх привремено удаљи од српског покрета. У Беч је из Земуна стигао разочаран. Државноправни статус Српске Војводине је и даље био нерешен, а сва власт у њој, и војна и грађанска, поверена је бану Јелачићу. У престоници ће остати следећих девет месеци, а у *Аутобиографији* ће забележити да га је тај боравак доста материјално оштетио, јер је и иначе био презадужен због материјалних трошкова које је изискивала борба са Мађарима. Ипак је тамо покушао да се избори за положај Српске Војводине који би се решио у складу са закључцима Мајске скупштине, и тиме би се Војводина прогласила посебном круновином која би била у статусу савеза са Хрватском.⁵¹

објективне књижевне и позоришне критике, као и чланке из књижевности, историје и друштвених наука. Своје радове је објављивао у *Србском народном листу*, *Летопису Матице српске*, *Бачкој вили* и др. П. В. Крестић, „Богдановић, Константин”, у: *Српски биографски речник*, 1 (А–Б), Нови Сад 2004, 607.

Медаковић је био покретач листа *Напретка* који је изашао у Сремским Карловцима 14. новембра 1848. Он је раније образовао Друштво српског напретка. Чланови друштва су сматрали да су новине најбољи начин кроз који треба презентовати циљеве Срба. Добро су знали да су српске снаге слабе и да треба радити на свесловенској сарадњи, поготово са Хрватима. Људима окупљеним око листа *Напретка* посебно је стало да обавесте светску јавност, на првом месту француску, о циљевима српског и хрватског покрета и о правим узроцима њиховог сукоба са Мађарима. В. Ђ. Крестић, *Историја српске штампе...*, 73–75.

⁵¹ С. Гавриловић, *Срби у Хабзбуршкој монархији (1792–1849)*, 154, 155. Илији Гарашанину је била јасна политика бечког двора. Написао је Книћанину: „Ви сигурно знате да Господин патријарх одлази у Беч и да га је цар ручним писмом позвао. Ја сам имао чест ово писмо, или, боље рећи, цедуљу, прочитати. Ја сам из њега увидео да се и последња искра надежде Србског Народа на тој страни овим тули, јер цар изриком каже да он дужности комисарства које је патријарх отправљао предаје Главном комесару за сву Угарску одређеном, а њега тобож позива да се ползује његовим совјетима у дјелима радити се имајући за Србе. Стара политика!” Г. Петковић, *Патријарх Јосиф...*, 124–126.

Познато је да је Рајачић појачао своју дипломатску активност. Када у новом царском уставу није споменута Српска Војводина, патријарх се жалио руском цару, због чега је протествовао руски конзул у Београду Данилевски. Г. Петковић, *Патријарх Јосиф...*, 123.

Мађарску револуцију су Хабзбурзи исто тако приводили крају. У Дебрецину је Кошут 14. априла 1849. прогласио ову династију детронизованом. Угарска је проглашена за републику, а Кошут је добио полудиктаторска овлашћења. Није схватао да Европа, а посебно Русија, неће дозволити да Хабзбуршка монархија нестане под притиском револуције. Уколико је желео да дође до компромиса, требало је да поднесе оставку још на јесен 1848. и да своје место уступи неком ко ће бити прихватљивији Бечу. Већ у мају 1849. договорена је са руским царем Николајем I интервенција руске војске против Мађара. Они су уједно наставили борбе против других националности. У другачијим околностима елите ових народа би можда и пружиле подршку новом мађарском уставном поретку, али су Мађари ту шансу пропустили већ на почетку револуције. Након неколико месеци у којима је Мађарска успевала да надмудри царску војску, ратна срећа се коначно мењала. Борбе су се наставиле све до касног лета 1849. када се 13. августа мађарска војска под командом генерала Гергеља предала код Вилагоша Русима. Кошут је избегао у Турску, а Гергељ се заправо намерно предао руској војсци а не Аустријанцима, како би их додатно још више понизио, а што ће аустријску освету над Мађарима учинити само још тежом. Још раније је Франц Јозеф отпустио генерала Виндишгреца са места главнокомандујућег у Мађарској, јер су Мађари у мају 1849. успели да

У таквим околностима по српски покрет патријарх је затражио од руског цара 22. марта 1849. да пошаље своје трупе у Војводину и заштити Србе. У томе је добио подршку конзула Данилевског. М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, 586.

Пре интернирања у Беч патријарх је писао двору да је започео реорганизацију Бачке по тачкама Октоисаног устава и да заводи централизацију. Онда му је од српског бечког изасланства стигао извештај од 28. јуна (10. јула) 1849. да им је министар унутрашњих послова Бах рекао да организација Бачке није задатак Рајачића, него министарског саветника Флука, који је већ добио упутства. Бах им је пренео да је сама Војводина сепаратистичка творевина. Патријарх је у јулу упутио Баху представку у којој пориче да су Срби сепаратисти и да су заправо својим борбама све до септембра 1848. помагали своје савезнике, односно Беч. Ј. Савковић, „Патријарх Јосиф...”, 26–28.

Јаков Игњатовић пише да је Теодор Радосављевић био неправедно оптужен у либералним круговима да је аустријски поданик, и да је због тога у незваничним круговима био непопуларан. У годинама 1848/49. Теодор Радосављевић је, као заповедник варадинске пуковније, Србе намештао за лаћмане (потпоручнике), како би избегавали највеће борбе. Сматрао је да Србију треба довести у тешњи положај са Аустријом, а да се руски утицај потисне. Ј. Игњатовић, *Мемоари, ратсодије из...*, 389.

поврате Будим и Пешту. Заменио га је Јулијусом Хајнауом, који је имао репутацију осветничког карактера. У Араду је 6. октобра спровео погубљење вешањем 13 мађарских генерала, а у Будиму је истог дана Баћањи стрелјан. Укупно је настрадало 114 људи, а будући министар Ђула Андраши је био међу онима који су успели да побегну пре заробљавања. Ово ће оптеретити касније аустријско-мађарске односе. Лајош Кошут је касније у изгнанству признао да је, поред тога што се Европа није интересовала за мађарску независност и што је постојало супарништво унутар војске, један од разлога пораза и тај што је дошло до међунационалних сукоба у Угарској.⁵²

Царским декретом 18. новембра 1849. створена је нова уставна Монархија. Српска Војводина нажалост није била остварена, него је створена нова, симболична област Војводство Србија и Тамишки Банат као део сада централизоване и феудалне Монархије. Када је основано, Војводство је у управном и политичком смислу било потпуно независно од Угарске и чинило је посебну област, која је била директно потчињена Бечу. Седиште је било у Темишвару, а Срем је подељен између Хрватске и Војводства, док је Војна граница остала изван ове нове круновине. Она је обухватала Бачку и Банат са румским и илочким срезом у Срему. Назив војводе цар је задржао за себе, а генералу мајору Фердинанду Мајерхоферу је дао титулу вицевојводе и дужност привременог земаљског шефа. Срби су у овој круновини били мањина спрам других народа, а званични језик је постао немачки. Разлози за оснивање ове територије били су јасни. Беч је нарушавањем интегритета круне Св. Стефана желео да казни Мађаре зато што су повели револуцију против династије, а Срби су само привидно награђени за лојалност држави. Међутим, иако дубоко незадовољни добијеним статусом, Срби нису били у могућности да у условима Баховог апсолутизма постављају било какве захтеве. Неповољно решење српског питања тешко је погодило и црквену хијерархију на челу са патријархом Рајачићем, који су у време револуције били на страни Беча. Традиционална политика ослонца на двор је доживела пораз, што ће имати далекосежне последице за српску политику у Монархији у наредним деценијама. Хијерархија више никада није успела да се наметне народу као политички

⁵² R. A. Kann, *A History Of The Habsburg...*, 314–315; P. M. Judson, *The Habsburg...*, 216; S. Beller, *The Habsburg Empire...*, 82–83; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, 449.

предводник. На крају, Срби у целини добили су као награду исто оно што су Мађари за казну – националну и политичку обесправљеност.⁵³

Сачувано је доста података о страдањима Срба у револуцији 1848/49. године. Тако је нпр. парох Александар Николић из Сенте 1849. саставио попис настрадалих Срба из тог места. Када се узме у обзир податак да је у тим годинама у Сенти било свега око 2.100 Срба и да је, по овим подацима, убијена 151 особа, онда је јасна размера злочина. Пописи жртава постоје и за многа друга места у Војводини, као што су Бела Црква, Кањижа, Ада, Сентомаш и Стари Бечеј. Људима су одузимани животи по кућама, улицама, салашима. Прота Николић је оставио и опис скрнављења српске цркве у Сенти. Од ње су направили шталу за коње, иконостас су поломили, а иконе су уништили сабљама. Срби су стрељани пред црквеном портом. Црквене матрикуле које су се чувале у цркви су спаљене. Исидор Николић, који је крајем 1849. преузео управу над Бачком и Банатом, оставио је следећи опис страдања и жртава:

„Путник онај, који је 1849. године кроз Бачку и неку част Баната пропутовао, и ни једну сузу из ока свог пустио није, морао је каменито срце у прсима имати. Гдје је био весели негда Нови Сад? Гдје је била Сарагоса србскиј Сентомаш? Гдје је било јуначко гњездо србски соколова, колевка србскога покрета, Шајкашкиј баталион? Средоточије и срце Аустријске Србадије, стециште свију народни сила, мртво је било и непокретно”.

Мађарски комесари и официри су најчешће вршили ове злочине после изгубљених битака, због наводне шпијунаже и помагања српске народне војске. Поред образованих Срба, али и сељака, Мађари су посебно уклањали православне свештенике. Страдања Срба из Хрватске и Славоније који су се борили у Јелачићевој војсци нису тачно позната, али се за случај Плашчанске епархије могу упоредити пописи. Године 1848. ту је живело укупно 225.887 православних, а 1854. у епархији је било 206.265 Срба, што

⁵³ Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој...*, 445, 455–456; С. Гавриловић, „Срби у Хабзбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века”, 109, 112; С. Гавриловић, *Срби у Хабзбуршкој монархији (1792–1849)*, 178.

сведочи о томе да је сваки десети Србин изгубио живот у походима банове војске.⁵⁴

Последице револуције 1848/49. међу Србима и Хрватима су биле вишеструке. То је био први пут да су Јужни Словени наступили са идејама својих националних препорода. У њој је идеја о нацији као о заједници језика доживела пораз, а уместо тога даља интеграција је враћена у црквени оквир. Од тада ће бити најутицајнији религиозни тип национализма. До јединствене асимилације Јужних Словена неће доћи. Поред тога, за револуцију се на просторима јужне Угарске може рећи да је заправо била рат за еманципацију Срба и Хрвата, а против покушаја да се изврши њихова денационализација и мађаризација у границама Угарске. Она је везана и за пројекте ослобођења Јужних Словена у Турској. Русија се одлучила да борбу Срба и Хрвата против Мађара претвори у војну интервенцију против Мађарске. Њен основни интерес је био да сачува Хабзбуршку монархију, јер јој је била потребна као савезник у решавању Источног питања. И Русија и Монархија биле су против стварања јединствене јужнословенске заједнице, а и против било какве веће сарадње Срба, Хрвата и Словенаца, с једне стране, и њихових веза с Бугарима и Румунима, с друге. Став Русије према народним покретима у време револуције 1848/49. имао је дубоке последице и за Јужне Словене и за сам Петроград. Последице су биле такве да се руска традиционална политика према Балкану изменила и постала још конзервативнија. Међутим, може се закључити да су Срби и Хрвати стекли велики углед међу европским народима, с обзиром на то да су јасно дефинисали своје програме и борили се за њих у револуцији. Србија је оваквим држањем успела да изађе из оквира једне турске вазалне кнежевине и ушла је у компликоване међународне односе. Срби нису били потиснути од стране Мађара, него тек пред Аустријом и Русијом.⁵⁵

Руски принцип је остајао исти, а то је подразумевало држање националних покрета на Балкану под контролом како не би дошло до даљег слабљења Турске и нове револуционарне кризе која би односе међу великим силама пореметила на руску штету. Русија је, водећи такву политику,

⁵⁴ С. Гавриловић, „Грађа за историју Кнежевине Србије и Срба...”, 116–122, 171; В. Ђ. Крстић, *Историја Срба у...*, 38.

⁵⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, 594–595; М. Екмечић, *Револуција 1848...*, 155–156; Д. М. Павловић, *Србија и српски...*, 167.

ризиковала да изгуби статус водеће силе заштитнице тамошњих националних покрета и то се заправо и догодило са Кримским ратом 1854–1856. године. Народи који су ушли у револуцију 1848. нису били исти када су из ње изашли. Либерали који су добили моћ кроз ове побуне су консолидовали своје позиције у политичким институцијама, које ће надживети саму 1848. и 1849. годину. Либерали, радикали и конзервативци су брзо постали основа онога што ће се звати модерним политичким групама. Конзервативци су морали да прихвате уставност и репрезентативна тела и да користе предности масовне мобилизације како би проширили своју социјалну основу. Католици ће се, нпр., поново ослонити на утицај Ватикана и са папском потврдом дефинисаће и своју конфесионалну политику, чији утицај ће имати последице и у 20. веку. Директна последица биће и настајање италијанске и немачке националне државе у периоду од 1859. до 1871. године. Такође, револуција је променила друштво Хабзбуршке монархије, и то не само због укидања феудализма. Иако су и даље виши слојеви војске и племства полагали наде у конзервативну политику, било је немогуће искључити све оне елементе из револуције који су сада желели део учешћа у власти. Може се закључити, иако су многе идеје из 1848. одбачене, да су њене вредности ипак прихваћене, а то је у Монархији даље отварало значајно питање – у каквим ограниченим условима и у којој форми би требало дозволити институцијама да се развијају? Тиме се у Монархији отворило судбоносно национално питање.⁵⁶

Српско-мађарски односи после револуције 1848/49. нису могли да се врате на пређашње стање. Неповећење и непријатељство између ова два народа продубљено је у највећој могућој мери. Рат који су Мађари водили против Срба био је суров, о чему сведоче злочини мађарске војске на простору Српске Војводине. Срби се у демографском погледу неће опоравити све до краја постојања Монархије 1918. године. Борба за националну еманципацију и равноправност Србима је тек предстојала, а започета је Мајском скупштином 1848, а потом настављена Благовештенским сабором 1861, и била је увод у политички програм који ће симболисати Милетићева Слободоумна странка, Уједињена омладина српска, а касније либерали Михаила Полит Десанчића и радикала Јаше

⁵⁶ М. Екмечић, *Револуција 1848...*, 156; С. Clark, *Revolutionary Spring...*, 831, 833; Р. М. Judson, *The Habsburg...*, 216–217.

Томића. Они ће, ослоњени на институцију црквено-народних сабора, покушавати да се, уз сталне притиске мађарских влада, изборе за оно што је донела Мајска скупштина, а то је била управо Српска Војводина.⁵⁷

Литература

- Горан Васин, *Никанор Грујић*, Нови Сад 2017.
- Горан Васин, „Идеја Српске Војводине на Мајској скупштини и Благовештенском сабору”, у: *Српски покрет у Војводини у Револуцији 1848–1849. године*, ур. Горан Васин, Зрењанин 2018.
- Горан Васин, Ненад Нинковић, *Историја Карловачке митрополије*, Нови Сад 2022.
- Владан Гавриловић, *Темнишварски сабор и илирска дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад 2005.
- С. Гавриловић, „Грађа за историју Кнежевине Србије и Срба у Угарској (1839–1849)”, *Споменик САНУ* бр. СХХХVІІІ, Одељење историјских наука, св. 12 (2002).
- Славко Гавриловић, „Срби у Угарској и питање мађаризације у првој половини XIX века”, *Историјски часопис*, XXIII, Београд 1976.
- Славко Гавриловић, „Срби у Хабзбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века”, у: *Историја српског народа*, књ. 5 (други том), *Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878*, Београд 1994.
- Славко Гавриловић, *Срби у Хабзбуршкој монархији (1792–1849)*, Нови Сад 2021. Славко Гавриловић, „Јован Суботић у Српском народном покрету”, *Зборник Матице српске за историју*, 58, Нови Сад 1998.
- Славко Гавриловић. „Хрватски бан Јосип Јелачић и Српска Војводина 1848/49”, *Зборник Матице српске за историју*, 63–64, Нови Сад 2001.
- Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 1, Београд 1989.
- Милорад Екмечић, *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2021.
- Р. Ераковић, П. В. Крестић, „Игњатовић, Јаков”, у: *Српски биографски речник*, 4 (И–Ка), Нови Сад 2009.
- Р. Ераковић, „Магарашевић, Георгије”, у: *Српски биографски речник*, 5 (Кв–Мао), Нови Сад 2011.

⁵⁷ Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој...*, 445–446; Горан Васин, „Идеја Српске Војводине на Мајској скупштини и Благовештенском сабору”, у: *Српски покрет у Војводини...*, 362–363.

- Јаков Игњатовић, *Мемоари, рапсодије из прошлог српског живота*, приредио Живојин Бошков, Београд 1966.
- Гргур Јакшић, *Преписка Илије Гарашанина I, 1839–1849*, Београд 1950.
- Зц. Јовановић, „Николић Србоградски Цавер, Исидор”, у: *Српски биографски речник*, 7 (Мл–Пан), Нови Сад 2018.
- Душко М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић, политичка биографија*, Сремски Карловци 1994.
- Б. Ковачек, „Ђорђевић, Јован”, у: *Српски биографски речник*, 3 (Д–З), Нови Сад 2007.
- Василије Ђ. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Нови Сад 2021.
- Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980.
- Василије Ђ. Крестић *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013.
- П. В. Крестић, „Богдановић, Константин”, у: *Српски биографски речник*, 1 (А–Б), Нови Сад 2004.
- Радош Љушић, *Кнез Милош – државотворни владар*, Београд 2021.
- Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007.
- Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918, 1, Од Мохачке битке до Благовештенског сабора 1526–1861*, Нови Сад 2016.
- Дејан Микавица. *Српска Војводина, од Аутономије до Присаједињења 1683–1918*, Нови Сад 2018.
- Дејан Микавица, Горан Васин, *Ђорђе Стратимировић*, Нови Сад 2022.
- Ненад Нинковић, „Положај Срба у Хабзбуршкој монархији до Револуције 1848–1849”, у: *Српски покрет у Војводини у Револуцији 1848–1849. године*, ур. Горан Васин, Зрењанин 2018.
- П. Б. Орбовић, „Каћански, Сергије (Симеон Сима)”, у: *Српски биографски речник*, 4 (И–Ка), Нови Сад 2009.
- Драгољуб М. Павловић, *Србија и српски покрет у јужној Угарској 1848. и 1849*, Београд 2009.
- Гордана Петковић, *Патријарх Јосиф Рајачић*, Београд 2009.
- Дака Поповић, „Војвођански градови у буни 1848–1849, прилог историји војвођанских градова, Нови Сад у 1848-9-ој год.”, *Зборник Матице српске*, 8, Нови Сад 1955.

- Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002.
- Јован Савковић, „Патријарх Јосиф Рајачић у српском покрету 1848/1849, *Зборник државних архива Војводине*, св. 5, Нови Сад 1954.
- А. Форишкових, А. „Извештај делегације Срба из Угарске са Свесловенског конгреса у Прагу 1848”, *Зборник за друштвене науке Матице српске*, 51, Нови Сад 1968.
- Steven Beller, *The Habsburg Empire 1815–1918*, Cambridge 2018.
- Cristopher Clark, *Revolutionary Spring – Europe Aflame and the Fight for the New World 1848–1849*, London 2023.
- Cristopher Clark, *Iron Kingdom – The Rise and Downfall of Prussia 1600–1947*, London 2006.
- Istvan Deak, *The Lawful Revolution – Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849*, New York 1979.
- Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band III, Die Völker des Reiches, herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1980.
- Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band VII/1: Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, Zentrale Repräsentativkörperschaften, herausgegeben von Helmut Rumpler und Peter Urbanitsch, Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2000.
- Zoltan Đere, *Mađarski i srpski nacionalni preporod*, Novi Sad 2009.
- Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire – A New History*, London 2016.
- Robert A. Kann, *A History Of The Habsburg Empire 1526–1918*, London 1974.
- Wolfram Siemann, *Metternich – strategist and visionary*, London 2019.
- Alan Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918*, New York 2001.
- Ferdo Šišić, *Hrvatska povijest, treći dio: od godine 1790. do godine 1847*, Zagreb 1913.

POLITICAL IDEAS OF THE SERBS IN THE REVOLUTION OF 1848/49

SUMMARY

With the declaration of autonomous Serbian Vojvodina in May 1848, the Serbs invoked their rights defined by the Privileges and Declaration from 1779 and began the struggle for national equality and emancipation. This inevitably turned them against the Hungarians that led to a conflict in which in the end, although they were allies of the Viennese court,

the requested Serbian rights were not recognized. However, the ideas presented at the May Assembly were proof of the Serbian national rise, and although they will remain unrecognized, they continued to be the ideological basis of the politics of the Serbs in the Habsburg Monarchy (Austria-Hungary) throughout the second half of the 19th century, until the unification in 1918.

Keywords: Serbian Vojvodina, May Assembly, national program, patriarch Josif Rajačić, Đorđe Stratimirović, Obrenović dynasty, ban Josip Jelačić, Vienna, Serbian-Hungarian relations, Serbian-Croatian relations.

Горан Васин

Филозофски факултет

Нови Сад

goran.vasin@ff.uns.ac.rs

СРПСКА ПОЛИТИКА ОД СВЕТОАНДРЕЈСКЕ СКУПШТИНЕ ДО ВЕЛИКОГ РАТА¹ – ПОГЛЕД НА УСПОН СРПСКИХ ИДЕЈА

Сажетак: Српске политичке елите од пада уставобранитеља улазе у епоху највећег успона симболисаног либералном идејом и либерализом у Кнежевини Србији. У дужем периоду либерали су имали кључну улогу у свим политичким дешавањима и допринели су јачању државе, њеном преображају и целокупном успону српског друштва. Иако је подела међу либералима комплексна и слојевита, они ће пуне две и по деценије одредити политику са обе стране Дунава и Саве. Радикали који ће такође настати на једној од традиција либерализма имаће пресудну улогу све до избијања Великог рата, и касније у југословенској држави. Период успона српске мисли стога можемо посматрати као целину која је обухватила деценије успона Србије трансформацијом аутономне кнежевине у модерну самосталну државу на начелима либерализма и парламентарне демократије.

Кључне речи: Либерали, либерална мисао, радикали, кнез Михаило, Владимир Јовановић, Јован Ристић, Никола Пашић, Обреновићи, Карађорђевићи.

Светоандрејска скупштина у много чему предствала је прекретну тачку српске политике 19. века. Крај владавине уставобранитеља, повратак Обреновића, уз кратку владину остарелог кнеза Милоша, донео је значајније промене. Долазак либерала на место одлучивања у српској политици, иако спор процес није могао бити заустављен. Светоандрејска скупштина која је изнедрила Јеврема Грујића, Владимира Јовановића, Милована Јанковића, потврдила Илију Гарашанина као кључног фактора за политичку стабилност вратила је на власт Обреновиће. Кнез Милош по други пут је дошао на престо Кнежевине Србије. Владао је насупрот либералима, не мењајући своје старе методе и обичаје политичког деловања и понашања. У генерацијама нових идеја, деловао је архаично, али је и даље

¹ Рад је проистекао из истраживања остварених на пројекту *Историја политичких идеја код Срба*.

уливао поштовање. Кнежевина Србија добила је нови замах и нови полет са идејом рата са Турцима, стварања институција и јачања државе. У времену нових европских турбуленција, питања уједињења Италије и потом немачког уједињења, решавање Источног питања деловало је надхват руке. У очима Аустрије и Русије ни близу није било тако.

Друга владавина кнеза Михаила донела је велике планове и промене у Србији. У унутрашњој и спољној политици, почело се систематски и плански са решавањем нагомиланих проблема из времена уставобранитеља. Сам кнез заокупљен мисијом српског ослобођења и уједињења нарочито се бавио спољном политиком, која брзо постаје центар његове друге управе и владавине. Комплексни односи са Цариградом и Бечом, питање градова, решавање положаја Срба у Османској царевини и Хабзбуршкој монархији, држали су кнеза на сталном опрезу. Неуморна делатност кнеза Михаила на стварању Балканског савеза такође је била под присмотром Великих сила. Основна мисија била је духовно и културно повезивање Срба са обе стране Дунава и Саве и посебно са Црном Гором. Кнез Михаило није у овим битним моментима имао подршку либерала, који су често инсистирали на рату са Турском и коначном ослобођењу Босне и Херцеговине, на првом месту. Време ће брзо показати да су разлике у политичким ставовима биле непремостиве и да ће део либерала врло брзо постати опозиција кнезу.

Потписивање уговора са Црном Гором током 1866. такође је давало замаха на плановима и утицају Србије на балканска дешавања, али подозрењу Аустроугарске (1867). Још од раније кнез Михаило је покушавао да књаза Николу приволи на сарадњу, а да при томе води рачуна о личној сујети и плановима црногорског књаза у Херцеговини. Текст уговора је садржао одредбе које су говориле о уједињењу обе српске кнежевине у заједничку државу са владаром Михаилом Обреновићем.² Потписивање низа уговора са балканским државама током 1866–1868, Грчком, Бугарским одбором и Хрватском народном странком и Румунијом, дало је самопоздања српском кнезу у предстојећим разговорима са представницима Аустроугарске у решавању питања Босне и Херцеговине.

² Дејан Микавица, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Црној Гори 1496–1918*, текст Горан Васин, Никшић 2017, 206–209.

Доминантне идеје тога времена, либерализам који је био кључ политичких дешавања, преливао се као бујица из европских центара према Кнежевини Србији. Утицаји либералних и касније либерално-демократских идеја биле су доминантне. Ако погледамо етимолошки реч *демократија*, можемо је превести као *владавина народа* (демос – народ, кратеин – владати). Међутим, ова реч доживела је низ промена, једну читаву еволуцију, од античког полиса до најновијег времена када је у свим политичким речницима идентификована са критеријем развијеног друштва и цивилног друштва. Либерална традиција и идеологија током 19. века утицале су у највећој мери у модификовању овог сложеног појма у постулат владавине државама независно од уређења. Платон и Аристотел су сматрали да је демократија облик владавине који сам по себи није сврха, или да је такав начин владавине склон кварењу (власти гомиле) или чистој демагогији. Много векова касније Алексис де Токвил је напоменуо да су демократске институције најбоље када су у служби подизања морала или чувања врлина у некој држави. Томас Џеферсон је говорио да је демократија добра само ако се људи образују да је примењују или живе са њом. Бернард Шо је, насупрот томе, рекао да демократија представља диктатуру већине над мањином.³ Када се погледа да је, примера ради, Кнежевина Србија 1860-их још увек аутономна у оквирима Османске царевине, јасно се уочава да нове либералне идеје узимају маха код елита, али да ће трансформацијом либералне идеје ка радикалној обухватити српско друштво по дубини и створити Србију као центар окупљања балканских народа и генерално идеје слободе на широком простору југоистока Европе.⁴

Основа демократије, према теоријском моделу, једнакост је појединца у неком друштву. Политичка слобода или изједначавање људи у политичким слободама такође је један од постулата демократије. Овакви

³ *Enciklopedija političke kulture*, ur. prof. dr Milan Matić, Beograd 1993, 198–229; *Sociološki rečnik*, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd 2008, 75–76, 181–182; Endru Hejvud, *Politika*, Beograd 2004, 83–94; Marvin Peri, *Intelektualna istorija Evrope*, Beograd 2000, 37–39, 211–218, 291–298; Christopher Clark, *Revolutionary Spring, Fighting for a New World 1848/1849*, Penguin Books 2023; *The 1848 Revolutions and European Political Thought*, ed. Douglas Moggach and Gareth Stedman Jones, Cambridge University Press, 2018; Richard J. Evans, *The Pursuit of Power, Europe 1815–1914*, Penguin Books 2016.

⁴ Вид.: *Срби 1903–1914. Историја идеја*, приредио Милош Ковић, текст Слободан Антонић, Београд 2015, 27–143.

појмови срећу се још током 16. века у тјудоровској Енглеској. У току Француске револуције говори се о социјалној једнакости, уз осећај друштвене одговорности или некаквог колективног уговора, што ће касније бити и основа почетака либералне идеологије. Са таквог аспекта, индивидуализам и колективизам заузимају важно месту ослонца демократије или егалитаризма сељачких друштава (пример Србије). Од времена када је кнез Милош укинуо феудализам 1835, српско друштво је постајало укоренењено у модел једнакости, ситног поседа и релативне имовинске сигурности сељака као индивидуе у самој Кнежевини. Плурализам је такође један од чинилаца демократских друштава и институција. Енглеска, Француска, али не и Немачка или Аустроугарска, примери су које треба анализирати у размишљању о српском 19. веку. Грађанска иницијатива (потпуно слободна), слобода тржишта и штампе, уз контролу власти било монарха било владе, чиниоци су који чине демократско.⁵

С друге стране, елите су сегмент српског друштва који је директно везан за либерализам и политичке странке у Србији или Монархији. Елитизам српских политичких странака и његов каснији дубински утицај на преображење српског друштва био је велики.⁶ Српски либерали на

⁵ Идеологија је такође аспект који се мора дубље анализирати када се размишља о идејама. Сам појам идеологија је исто тако вишеслојан, пун противречности и често је злоупотребљен, што отежава његово исправно тумачење. Класна свест или интерес, поистовећивање друштва са датим чиниоцима, једно је од тумачења ове варљиве речи. Веровања, систем вредности неке групације, често наметнути већини од стране мањине, приближна је дефиниција. Идеологија такође служи да се у практичном смислу оправда неки друштвени поредак или постојеће стање ствари. Ако узмемо пример антклерикализма или позивања на одбрану православља, ствари попримају другачији смисао и облик. У политичкој борби идеологија је често један од главних стубова. Сазнајна улога неке идеологије није ништа мање важна. Увек постоји онај ко најбоље зна или прописује улоге или смер деловања (Милетић, Пашић). Идеолог често мора да прихвати неистину како би остварио циљ или свој властити интерес. Е. Нејвуд, *Politika*, 133–149; М. Перџ, *Intelektualna istorija Evrope*, 275–279; Горан Васин, *Демократија и демократско у политици српских либерала* (вид. опширније).

⁶ Реч елита француског је порекла. Првобитно је означавала избор, а од 1711. у речницима под овим појмом се подразумева и најбоља роба са тржишта. Касније је проширена на друге појмове. Вилфредо Парето је као један од водећих познавалаца елитизма разматрао аспекте и критеријуме адаптације кругова који воде или затварају пут у елиту. Насупрот елити стоји маса. Држава, војска, црква, научне и културне институције, академија, универзитет чине спољни круг оквира елитизма

политичку сцену ступају још као генерација младих студената кроз ђачке дружине и удружења широм Хабзбуршке монархије пре и током револуционарне 1848. године.⁷ Нараштај тих младих студената (у Србији названих паризлијама) имао је у својим мислима на првом месту унапређење политичких прилика у Србији (којом је управљао уставобранитељски режим) или промену односа и рушење стега клерикализма на црквено-народним саборима у Хабзбуршкој монархији.⁸ Револуција 1848–1849. имала је много дубљи утицај на генерације либерала и суштински је преобликовала Европу у дугом периоду каснијих догађаја, посебно у питању националних револуција и процеса уједињења Немачке, Италије, или националних односа у Хабзбуршкој монархији. У решавању српског питања, управо ће генерација

модерног друштва. Још је Платон у *Држави* написао да филозофи-управљачи и ратници као водеће две класе чине елиту неког друштва. Николо Макијавели навео је олигархију, аристократију и чиновнике, што је касније имало великог утицаја на конзервативце теоретичаре. Речју, класа која влада и управља на легалан начин, може бити потенцијална дефиниција елите (Гаetano Моска). Повезивање владајуће елите са управљачким капитализмом битан је такође сегмент сваког демократског друштва у начелу. Иако противречна, ова спрега је једна од кључних у управљању већином грађанских друштава. Žak Koenen-Iter, *Sociologija elita*, Beograd 2005, 14–20, 34–39, 126–131; Е. Нејвуд, *Politika*, 155–159.

⁷ Посебно вид.: Ђачка друштва имала су велику улогу у формирању либералних и националних идеја. Најстарија српска друштва основана су 1826. у Грацу и Кежмарку. У Пожуну је студије на протестантском лицеју 1844. почео Светозар Милетић. Српски ђаци из Пожуна и Пеште су 1847. почели да издају алманах под називом *Славјанка*. Главни уредник је био Светозар Милетић, а цензор Јован Суботић. Међу оснивачима се нашао Јеврем Грујић, а међу члановима Јован Ристић и Владимир Јовановић. Током лета 1847. Милетић се повезао и са поменутом групом либерала у Србији. Значај њихових веза био је велики у наступајућим бурним догађајим везаним не само за Револуцију 1848–49. већ и за догађаје у готово наредне три деценије. Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, 165–178. О делатности Светозара Милетића у Револуцији 1848–49. вид.: Славко Гавриловић, „Светозар Милетић од еминенс-ђака до националног револуционара”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 54, Нови Сад 1996, 87–106; Драгослав Страњаковић, „Светозар Милетић и Јеврем Грујић”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 1956, св. 13–14, 141–147.

⁸ Душан Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914, четири генерације Паризлија”, *ЗМСИ*, бр. 56, Нови Сад 1997, 55–78; Душан Т. Батаковић, „Јеврем Грујић-обзори слободе”, у: *Liberalna misao u Srbiji*, Beograd 2001, 109–133.

која је стасавала 1848–1849. имати пресудну улогу у српској политици наредне три деценије.⁹

Ипак, заједнички именитељ и једнима и другима било је унутрашње ослобођење, у духу либералних идеја, али и шире, како се писало, ослобођење Српства и његово коначно уједињење. Отуда је немали број либералних идеолога написао доста значајних расправа о Источном питању и његовом решавању. Владимир Јовановић, Светозар Милетић, Михаило Полит Десанчић доста пажње у свом политичком деловању посветили су овој проблематици.¹⁰ Либерали у Србији у време кнеза Михаила по својим

⁹ Додатно вид.: Christopher Clark, *Revolutionary Spring, Fighting for a New World 1848/1849*, Penguin Books 2023; *The 1848 Revolutions and European Political Thought*, ed. Douglas Moggach and Gareth Stedman Jones, Cambridge University Press, 2018; Richard J. Evans, *The Pursuit of Power, Europe 1815–1914*, Penguin Books 2016; Istvan Deak, *The Lawfull Revolution – Louis Kossuth and Hungarians 1848–1849*, NY 1979; John Deak, *Forging a Multinational State, State Making in Imperial Austria*, Palo Alto 2015; Pieter M. Judson, *Guardians of the Nation, Activists of the Language Frontiers of the Imperial Austria*, Cambridge 2006; Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire, A New History*, Cambridge–London 2016; Pieter M. Judson, Masha Rozenblit, *Constructing Nationalities in East Central Europe*, Oxford 2005; Brendan Simms, *Europe: Struggle for Supremacy, from 1453 to the Present*, London 2013; Jonathan Sperber, *The Revolutions 1848–1851*, Cambridge 1994.

¹⁰ Полит је још током 1857, почео да у новосадском *Србском дневнику* полемише о положају Црне Горе и могућој федерализације Османске империје. Он је током 1862. објавио расправу „Источно питање и његово органско решење”, која је најпре објављена на немачком у Ткалчевом листу *Ost und West*. Према анализи Михаила Полита Десанчића, будућа српска држава нарочито је морала водити рачуна о положају Албанаца и евентуланом савезу са Бугарском. Светозар Милетић је у више наставака у *Србском дневнику* писао о равноправности и једнакости која мора да буде основа за све народе и њихов положај, а сматрао је могућим да Велике силе помогну мање народе у својој борби за слободу и избављење од ропства и понижавајућег положаја. Милетић је сматрао да ова будућа српска држава мора обухватити Србију, Босну, Херцеговину, Зету, Стару Србију и део Македоније. Касније су ови чланци објављени као расправа *Die Orientalfrage* у Новом Саду 1877. године. Либерали у Србији су, примера ради, често замерали уставобранитељима што не крећу у агилнију акцију против Турака, јер је понижавајуће трпети њихову управу или нападе на цивилно становништво у самом Београду. Тако је 1863. Владимир Јовановић такође анализирао ово важно питање, али за разлику од Милетића и Полита, додао је компоненту да Срби имају урођену склоност ка слободи и демократији и не могу да се помире са недоличним животом у једној оријенталној деспотији. Његово дело *Српски народ и Источно питање* штампано је најпре на енглеском, са циљем да се енглеско јавно мњење информира о положају

ставовима и начину размишљања често се налазе у опозицији, нарочито од формирања широког национално-либералног покрета Уједињена омладина српска 1866. године.¹¹ Они захтевају ослобођење Срба од турске власти, али и грађанске слободе у складу са најширим принципима слободе говора, писане речи, окупљања. За либерале слободно, демократско друштво је једино способно да напредује и обезбеди напредак и благостање сваком грађанину. *Обзор државе* Јеврема Грујића представљао је основу идеја либерала Владимира Јовановића, Светозара Марковића и његових социјалиста, или Пашићевих радикала. Нема спољашње слободе (и ослобођења) без унутрашње слободе, што је била кључна Грујићева мисао на основи идеја Лока, Русоа и Џеферсона.¹²

Уједињена омладина српска је имала велику улогу у још једном процесу. Из ње се издваја у идеолошком смислу групација социјалиста и радикала, Светозар Марковић, Драгиша Станојевић, Живојин Жујовић, Гига Гершић. У десно се одвајају будући напредњаци Стојан Новаковић и Чедомиљ Мијатовић. Ове две идеолошке и политичке групације пресудно ће

хришћана на Балкану. Ваља подсетити да је Јовановић активно учествовао у акцији и агитацији српске владе у Лондону у периоду 1860–1863, где је имао прилике да промовише своје идеје у сусретима са Ђузепеом Мацинијем, Николајем Огарјовом и Александром Херценом, познатим руским анархистом Михаилом Бакуњиним и касније Виљемом Гледстоном и Ричардом Кобденом. (Слободан Јовановић, *Друга владавина Милоша и Михаила*, Београд 1990, 351–358; Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 461–511; Дејан Микавица, *Михаило Полит Десанчић*, Нови Сад 2006, 118–141; Василије Крестић, „Михаило Полит Десанчић, Источно питање и његово органско решење”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 33, 1986, 173–186; Светозар Милетић, *Сабрани списи*, књ 1, Београд 1999, 419–451; Душан Т. Батаковић, „Vladimir Jovanović – apostol liberalizma u Srbiji”, у: *Liberalna misao u Srbiji*, 150–153, 166).

¹¹ Уједињена омладина српска је формирана на скупштини у Новом Саду 27–29. августа 1866. године. Главну реч је водио Владимир Јовановић. Члан је могао бити сваки Србин који је напунио 18 година. Залагали су се за отварање школа, материјалну сигурност, јавни морал, чистоту српског језика, поезију. Током више година, све до укидања 1871, Омладина је постала и важан политички фактор код пречана у Монархији, окупљајући најшире слојеве Српства у ширењу идеја националног освешћивања. Посебно 1869, када се Омладина активно укључила у делатност Милетићеве СНСС. (Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност 1848–1871*, Београд 1925, 77–91).

¹² *Срби 1903–1914. историја идеја*, приредио Милош Ковић, текст Милош Ковић (Либерализам), 163–164. Посебно вид. читаву студију 153–205.

утицати на формирање странака, развитак парламентарне демократије и модернизацијске процесе у Србији нарочито од 1875–1878. године. Либерали су најпре у периоду 1869–1875, под руководством Јована Ристића, усмерили своје деловање у идеолошком смислу из демократско-револуционарног ка коренима изворно либералног, могло би се дефинисати унеколико и елитистичког.¹³ Устав из 1869. најбоље је одсликавао ову чињеницу, јер је у себи имао мало тога демократског уз доста скучене грађанске слободе.¹⁴ Овај важан српски устав био је дело либерализма у конкретној концепцији Јована Ристића. Реалполитичар, дугогодишњи дипломата, био је мишљења да широке сељачке масе нису спремне да преузму водећу улогу у управљању државом, нити је веровао да демократичност или слободоумље може донети Србији коначно потребну независност или боље државно уређење.

Светозар Милетић је у Хабзбуршкој монархији такође читав низ година на Угарском сабору, али и у штампи и јавним наступима инсистирао на грађанским вредностима, које је прихватила цела Западна Европа – слободу штампе, јавних окупљања и право свих народа на своје самоуправе и могућност школовања на матерњем језику. Аустроугарска монархија, чија је идеологија била заснована на историјском праву и махом застарелим феудалним начелима, чинила је све да вредности парламентаризма, начела грађанске равноправности или једнакости не заживе.

¹³ Тврдње Владимира Јовановића да су Срби по својој суштини демократски народ, односно да се мора учврстити парламентаризам у Србији, у пракси су биле тешко остварљиве. Бирати скупштину општим правом гласа, где по великој вероватноћи либерали сами нису имали велике шансе за избор, довело је Ристића и његову групацију у позицију да бране Скупштину од овакве ситуације, јер, по њима, сељачке масе још увек нису биле спремне за демократију. (D. T. Bataković, „Vladimir Jovanović – apostol liberalizma u Srbiji”, 161–166; Б. Бешлин, *Европски утицаји*, 653).

¹⁴ Јеврем Грујић, Владимир Јовановић, Милован Јанковић, Стојан Бошковић нису били задовољни Уставом нити односом државе према либералима. Држава је ометала избор Владимира Јовановића и Милована Јанковића за уставотворну скупштину, али ће они ипак касније остварити сарадњу са намесништвом. Управо та сарадња либералне групације са режимом биће полазна тачка свих критика упућених на њихов рачун, на првом месту од социјалиста, а касније и напредњака.

Оснивање Српске народне слободумне странке 1869.¹⁵ било је покушај Светозара Милетића и његове групе либерала да се изборе за бољи положај у Монархији, али и да реформишу српско школство и просвету кроз борбу на црквено-народним саборима.¹⁶ Са разлогом можемо сматрати да је период 1869–1875. био највиша тачка политичког утицаја српских либерала у Хабзбуршкој монархији. Њихова улога на црквено-народним саборима и активно учешће у покушајима подизања устанка на Балкану 1871–1872. одсликавали су и зенит српске политичке елите Срба пречана. Такође, однос пречанских првака са својим некадашњим сарадницима и саборцима из Србије почео је од 1869–1870. да се квари константним критикама Милетића на рачун политике коју је водила Кнежевина Србија. Све јаче се чуо и глас дела Омладине која је била инспирисана социјалистичком идеологијом.¹⁷

По убиству кнеза Михаила 1868. врло брзо се поставило питање наслеђивања српског престола и односа Кнежевине према Порти и Великим силама. Према Закону о наследству престола, побочна линија дала је наследника, али су намесници наговорили да ће Велика народна скупштина донети одлуку о томе. Захваљујући енергичној реакцији министра војног Миливоја Петровића Блазнавца, војска га је признала 23. јуна 1868, па је Скупштина формално само потврдила ову одлуку. Султанов брат је прочитан 16. јула 1868. Враћене су одредбе берата из 1830. године. Ипак, био је ово последњи брат султана неком српском владару. Намесништво је врло

¹⁵ Као главна програмска начела СНСС, истичемо грађанске слободе, министарску одговорност, јавност поступака, самосталност судија, слободу у привреди, неповредивост и тајност писама, слободу штампе.

¹⁶ На српским црквено-народним саборима од 1864. почеле су прве озбиљније расправе о стању у школама и просвети те улози цркве у српском друштву у Хабзбуршкој монархији. Милетићевци су покушали и делимично успели да измене устројство српских сабора, и током заседања 1869–1870. уведу читав низ мера и одредби које су у крајњој инстанци имале за циљ да лаицизирају школе и институције у Монархији. Влада је међутим током 1873–1874. део захтевања прихватила, а део изменила у складу са својим потребама. (Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, 145–178; Дејан Микавица, *Српска Војводина у Хабзбуршкој монархији 1690–1920*, Нови Сад 2005, 105–130; Горан Васин, „Национално-политичка борба Срба у Угарској 1848–1884”, *Истраживања*, бр. 21, Нови Сад 2011, 323–331; Горан Васин, *Сабори раскола – српски црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861–1914*, Београд 2015).

¹⁷ Никола Петровић, *Око Милетића и после њега. Србијански либерали и војвођански народњаци*, Нови Сад 1964, 89–122

брзо прешло преко одредби да се Устав не може мењати током малолетства владара па је Велика народна скупштина за Духове 1869. донела нови Устав. Овим уставом је дефинисано да се у унутрашњим стварима, посебно када је реч о наслеђивању, Србија потпуно ослободила надзора Порте.

Устав из 1869. (Тројички или Намеснички) саставили су Јован Ристић, Миливоје Петровић Блазнавац, Радивоје Милојковић и Димитрије Матић. Устав је базиран на (умерено) либералним начелима. Основни постулати су били једнодома Народна скупштина са квалификованим посланицима, министарска одговорност кнезу и Скупштини. Србија је дефинисана као уставна монархија са народним представништвом. Истакнут је положај династије Обреновић. Право наслеђивања у династији је широко дефинисано, а на потомке Карађорђевића бачено вечито проклетство. Законодавна власт је подељена између кнеза и Скупштине. На свака три народна посланика, влада и кнез су убацили једног свог (квалификованог) посланика. Скупштина није имала право законодавне иницијативе. Влада и кнез су имали право да издају законе. Министри нису били народни посланици и нису били одговорни Скупштини, већ кнезу. Ипак, слобода штампе била је загарантована, дефинисана је судска независност, а до 1876. донети су закони о изборима за Народну скупштину, Државном савету, општинским судовима, личној безбедности и штампи.¹⁸ Избори за Скупштину су обављани на окружним варошима непосредно, а по срезовима посредно. Гласање је било јавно. На тај начин може се дефинисати начин владавине као модел либералне елите која ће подсећати на класичне европске либерале – високообразоване, добростојеће и вишег средњег слоја.¹⁹

Временом се почињу одвајати струје – европска радикална либерална левица ослоњена на средњи слој и србијанског сељака и потпуна левица, склона озбиљнијој критици српских либерала са обе стране Дунава и Саве.²⁰ На левици Драгиша Станојевић, Живојин Жујовић и Светозар Марковић издвајају се својим наступом и писаном речју. Жујовић је био један од првих мислилаца који је упутио критику либерализма у Србији, иако је и сам

¹⁸ Радош Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 179–181.

¹⁹ *Срби 1903–1914. Либерализам* (текст Милош Ковић), 176–177.

²⁰ Опширно вид.: Милан Ст. Протић, *Успон и пад српске идеје*, Нови Сад 1994; Милан Ст. Протић, *Радикали у Србији 1881–1903*, Београд 1990.

припадао тој групацији. Он је осуђивао бирократску државу и спремност људи да се лако у њу укључе и постану део система без икаквог начела или жеље да промене систем. Жујовић је на сваки начин као кључно питање истицао слободу појединца као основу либералне државе. Радикална реформа школства и децентрализација, самоуправа, били су такође чиниоци његове политичке филозофије.²¹ Ипак, првим озбиљним критичарем либерализма сматрамо Драгишу Станојевића. Он је почео нападом на важан део идеологије либерала у Србији – национални романтизам. Његов став је био да се Србија све више удаљава од запада, братимећи се са начелима царистичке Русије и њеним анахроним политичким елитама. Станојевић је истицао да је опирање Србије идејама са запада (републиканизам, социјална и револуционарна начела) срамотно и проблематично. Он је захтевао да Србија схвати да је мала и слаба и да треба да се извуче из клишеа сталног позивања на прошлост. Једини пут Кнежевине је да се узда у своје реалне силе и окрене ка будућности. Свето начело Драгише Станојевића била је слобода: политичка па затим економска, слобода сваког грађанина, и удруживања грађана без посредства државе до крајњег циља имовинске и економске сигурности и једнакости.²²

Посебно важна личност у критици либерала и формирању социјалистичког покрета Светозар Марковић, изнедрио је себе у политичком и идеолошком смислу и оквирима Уједињене омладине. Под утицајем доктрине идеја руских народњака, био је искрено разочаран начином на који су либерали спроводили своје идеје. Од 1869. он их отворено назива лицемерима и почиње агилније агитовати за републику.²³ Покушавао је да део својих начела директно инкорпорира у деловање Уједињене омладине током Скупштине 1870, у чему је имао Милетићеву делимичну подршку. Ипак, Марковићеви ставови о односу према религији или просвети сматрани

²¹ Латинка Перовић, „Живојин Жујовић – између социјализма и либерализма”, у: *Либерална мисао у Србији*, Београд 2001, 174–184; Латинка Перовић, *Српски социјалисти 19. века*, Београд 1985, 170–198.

²² Латинка Перовић, „Драгиша Станојевић, први критичар либерала у Србији”, у: *Либерална мисао у Србији*, 281–291; Л. Перовић, *Српски социјалисти 19. века*, књ. 1, 233–259.

²³ Замерку либералима упутио је и са становишта да су допринели династијаштву и сувише великој улози чиновника у српској држави

су исувише левим.²⁴ Политичко и демократско деловање Омладине током 1871. ближило се крају. Прво тамничење Светозара Милетића 1870–1871, распуштање Омладине од стране угарске владе, крај владе намесника у Србији, све више овај покрет доводе у институционализоване оквире без сувише маневарског простора. Последњи велики покушај Милетића и Омладине да током 1872. крену у устанак за крај османске владавине на Балкану није уродио плодом.²⁵ Коначну независност Кнежевине Србији и територијално проширење доноси рат са Турском 1876–1878, у чему је важну улогу имала и политичка вештина Јована Ристића, али и његових блиских либералних сарадника (старије либералне генерације) Јеврема Грујића, Алимпија Васиљевића и Владимира Јовановића.

Берлински конгрес је наметао потребу сарадње са Аустроугарском и губитак Босне и Херцеговине, што је у националном смислу нарочито пречанска српска јавност доживела као пораз. Јован Ристић је прихватио ту врсту одговорности. Србија је добила независност и територијална проширења. Његов истанчани осећај за политички моменат, односно неопходност добрих односа са многоструко јачим суседом, није му донео популарност. Српска јавност често под утицајем управо либерално-романтичарске идеологије није се лако мирила са новим курсом спољне политике. Јован Ристић силази са водећег места српске политичке сцене 1880. године. Ускоро се у Србији формирају прве политичке странке, које ће настати управо из идеологије и критике либерала: напредњаци (младоконзервативци) и радикали, и касније Ристићеви либерали. Сукоб две политичке групације (радикала и напредњака, који су током 1880. сарађивали против Ристића) обележиће политичку сцену Србије све до абдикације краља Милана. Константна тежња напредњака да модернизују Србију и усмере је у политичком смислу ка европским политичким

²⁴ О родоначелнику социјализма у Србији Светозару Марковићу нисмо опширније писали, пошто се његово деловање везано за либерале углавном односи на УОС и став према намесништву, стога смо проценили да би ширим приступом искорачили из опсега теме. Користили смо: Ј. Перовић, *Српски социјалисти 19. века*, књ. 2, 199–259; Јован Скерлић, *Светозар Марковић*, Београд 1910, 47–63; Слободан Јовановић, „Светозар Марковић”, у: *Политичке и правне расправе*, Београд 1990, 43–167.

²⁵ Васо Војводић, „Уједињена Омладина српска и спремање устанка на Балкану, Споменица Милетићеве СНСС Намесништву у Србији”, из: *У огледалу историје*, Нови Сад 2009, 69–131.

вредностима тога времена наилази на жестоке протесте радикалске опозиције (који су своје идеје тражили у социјалистичким коренима и руском народњаштву) прожете русофилством и својеврсном идеологијом егалитаризма, на којима је Адам Богосављевић преобратио идеје Светозара Марковића. Напредњаци су покушавали да уз помоћ краља Милана са врха модернизују (преобрате) српско друштво, што се није показало до краја успешним. Радикали су насупрот томе тежили да ограниче власт краља Милана и на идејама управо радикалне европске левице на српском корену створе праведније и боље друштво за српског сељака, како ће деценијама тврдити сам Пашић.²⁶

Честе смене влада у периоду доминације либерала Јована Ристића и Велика источна криза 1875–1878. давали су тон политичком животу Србије читаву деценију. После Берлинског конгреса донет је читав низ закона који је модернизовао Србију и издигао је додатно у рангу балканских држава (1880–1883). Ентузијазам којим су напредњаци почели да мењају законе и да реформишу Србију остао је симбол једне читаве генерације која је дала све од себе да Европу приближи Србији, и обрнуто. Закон о штампи из 1881. значајно је либералнији од претходног и омогућио је јавну критику власти. „Могао је писати шта ко хтео”, како је тврдио Слободан Јовановић. Иако је закон релативно сужен 1882. и 1884, уз помоћ овог закона радикали ће фактички узети власт у Србији у своје руке. Новине су могле бити забрањене само ако су директно вређале владара или позивале на буну. Цензура је престала да постоји. У сличном духу донет је и Закон о зборовима и удружењима (1881), који је омогућио опозиционо јавно окупљање. На тај начин омогућено је оснивање политичких странака у Србији. Закон је поштрен после Тимочке буне. Посебно се мора истаћи да је Закон о судијама (1881) дао потпуну независност судству од извршне власти, јер се

²⁶ Водећи људи напредњачке странке Милан Пироћанац, Милутин Гарашанин, Чедомиљ Мијатовић, Стојан Новаковић, нису припадали првој генерацији либерала нити круговима везаним за Омладину. Махом школовани на западу, они су били прожети идејама грађанских слобода по европским критеријима које су покушавали да примене у Србији. (L. Perović, *Između anarhije i autokratije, srpsko društvo na prelazima vekova*, 79–94; Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 862–865).

судије нису могле пензионисати или премештати по вољи власти.²⁷ Доношењем Закона о војсци укинута је народна, а уведена стајаћа војска (1883). Уведена је општа војна обавеза, а служење је трајало две године.

Оснивање политичких странака посебно је изменило друштвени живот и развитак Србије. Иако су либерали још од Светоандрејске скупштине (1858) постојали као политичка групација, коју ће својим прагматизмом Јован Ристић претворити у групацију- странку, прва званично основана странка у Србији била је 20. јануара 1881. Народна радикална странка. Основана на темељима идеја Светозара Марковића, које у духу српског сељаштва модификовао Адам Богосављевић, а деценијама прагматично обликовао Никола Пашић, представљаће кључни политички фактор у Краљевини Србији, али и знатно касније, све до 1941. године. Два дана, касније 22. јануара 1881, основана је Напредна странка, а Либерална октобра 1881. (Друштво за помагање српске књижевности). Српска политичка сцена до 1914. била је динамична, препуна тензија, сукоба, сталних промена влада, унутрашњих страначких размирица, и била је одраз друштва које је неколико деценија раније по својим градовима памтило аге и бегове и ослобађало се власти Османлија. У том смислу враћамо се на пример Тимочке буне (1883) која ће букнути у Књажевачком и Црноречком округу и чији је организатор био Никола Пашић. Буна је дошла као кулминација сукоба радикала са владом и краљем, а узавреле политичке страсти распирене су преко зборова и новина. Преки суд је осудио 94 лица на смрт, а 640 на робију и затвор. Никола Пашић је осуђен на смртну казну. Његово бекство у Бугарску и емиграционо деловање уз руску подршку давали су стално осећање могућих немира у Краљевини. Стога је Гарашанинова влада 1884–1887. донела и низ рестриктивних закона о слободи окупљања, или порезима. Ипак, главни утисак владавине напредњака у Србији јесте да је формирана јака и здрава основа за праве промене и настанак демократских институција.²⁸

Напредњак Милан Пироћанац је, примера ради, отворено писао против одредби Устава из 1869. године. Сматрао је да су ред и законитост основа сваке добро уређене државе. Чак оштрије него Ристић, напредњаци су

²⁷ Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, 221–223; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*.

²⁸ Исто.

заговарали идеју да се не може дозволити широким масама да држе konce политике у својим рукама. На тај начин појачао се утисак утицаја елитиста у српској политици. Такав став у Србији, која је себе пронашла у радикалној егалитаристичкој идеологији, није био нимало популаран. Пироћанац је тврдио да је Народна скупштина бирана скоро по општем праву гласа привид демократије, јер је државна власт сваковрсним манипулацијама и демагогијом лако претвара у послушно оруђе.²⁹

Завршетак Тимочке буне и долазак Милутина Гарашанина на чело владе у идеолошком смислу представљају другу фазу политичког деловања напредњака када они све јасније постају део режима краља Милана, све више уступајући пред радикалима. Абдикација краља Милана 1889. представља тачку која означава почетак власти радикалне странке која ће у своје идеолошко и страначко наслеђе инкорпорирати социјалистичко учење и део либералног наслеђа кроз српску заветну мисао. Радикали ће имати најважнију улогу у политичком животу Краљевине Србије, а њихов вођ Никола Пашић ће временом постати синоним за српску политику и креирање политике српских елита у Краљевини Србији у периоду од четири деценије.

С друге стране, спољнополитички притисци на Србију нису јењавали. Свега деценију раније, Србија је у рат кренула као вазална држава, а окончала га тријумфално као независна држава са територијалним проширењима на Берлинском конгресу. Притиснута од Аустроугарске она је морала да мења правце свог спољнополитичког деловања и акције према Старој Србији и Македонији. Срби су добили две своје независне државе, које су сада биле у прилици да са позиција међународног права заступају и интересе својих сународника. Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине јесте одложила уједињење, али Кнежевина Србија (1878) није могла ризиковати рат са Монархијом који би довео до националне и политичке катастрофе. Ближе повезивање са Аустроугарском значило је и промену политике Кнежевине према Србима у Монархији. Постепено окретање Аустроугарској од стране кнеза Милана била је у том моменту реалистична процена. Царистичка Русија је била заокупљена својим унутрашњим проблемима. У напетим односима са Великом Британијом и нови рат на Балкану био би катастрофа на помолу. С друге пак стране кнез Милан Обреновић, најпре у раној младости русофил, окретањем Аустроугарској

²⁹ Исто; Горан Васин, *Кнежевина/Краљевина Србија 1865–1918*, рукопис.

кренуо је путем делимичне негације своје раније политике. У дугом низу година, како Русија буде подржавала радикале, његове личне емоције биће све више окренуте Бечу. У периоду 1879–1881, када почиње и организовање страначког живота у Кнежевини Србији, промене су поново биле тешке. Положај кнеза Милана, притиснутог између Беча и Русије, компликовао се опозицијом са обе стране Дунава и Саве. Тврдње посебно пречанских либерала да је Берлински конгрес 1878. историјска катастрофа, отежавале су положај кнеза Милана. Иако су савети Горчакова били да се склопи уговор са Двојном монархијом, притисак није јењавао. Добро схваћена политика кнеза Милана постаје у очима Русије добро схваћени проблем, који ће трајно нарушавати односе владара Србије са Русијом све до његове смрти 1901. године.

Недуго затим јављају се прве индиције да ће уз помоћ Аустроугарске Милан Обреновић прогласити Србију краљевином. У другој половини 1881. такве вести постепено се појављују и у Бечу. Тако се Милан Обреновић 22. фебруара 1882. прогласио за краља, а Србију за краљевину. Уздизање Србије у ранг краљевине било је важна тачка у нововековној историји Србије. Некада провинција Османске империје, Србија је за неколико деценија постала суверена краљевина. Поред критика краља Милана, које су стизале од радикала, успех је био значајан. Догађаји су се смењивали један за другим. Владавина краља Милана обележена је трзавицама и унутрашњим политичким превирањима. Радикалска Тимочка буна (1883), која је суштински била покушај странке да под плаштом борбе за очување народних привилегија спроведе државни удар, била је симбол радикалске тврде опозиције Милану Обреновићу. Пашићева агитација против краља Милана није престајала, а његове везе са Русијом и Бугарском само су подгревале страх и сумњу српског владара да је угрожен и да му је једини прави пријатељ и савезник Аустроугарска. Рат који је олако покренуо против Бугарске (која је уједињењем у јесен 1885. прекршила чланове Берлинског мировног уговора) завршен је неочекиваним и тешким поразом на Сливници 17–19 новембра 1885. године.³⁰ Букурешки мир марта 1886.

³⁰ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновић*, књ 2, Београд 1990, 209–232.

склопљен је посредством Аустроугарске, која је стала на страну српског краља.³¹

Тако су се за једну деценију политички систем и генерације либерала које су од Светоандрејске скупштине имале важну улогу у животу Србије мењали ка политици напредњака (елита) и радикала. Не чуде стога турбуленције, преокрети, жестоке расправе, побуна, динамика у политичком животу. Краљевина која је две деценије раније још увек имала турски гарнизон у Београду (до 1867), поред свих проблема стално се кретала линијом успона. Он је био видљив у књижевности, науци, култури, секуларизацији србијанског друштва, потребама супротстављања режиму владара на начелима унутрашње слободе.

У наредним годинама, све до абдикације 1889, Милан Обреновић је пролазио кроз врло тешку унутрашњополитичку борбу са радикалима, који су почели да подржавају све делатности, како страначке тако и државне, против српског краља. Напади, скандали, јавне прозивке, мржња која је ширена кроз штампу и на јавним манифестацијама, уверавали су Милана Обреновића да не може још дуго држати власт. Промена напредњачког режима 1887, уз тзв. народни одисај, када су махом присталице радикала неколико дана жестоко угњетавале присталице и чланове Напредне странке (уз премлаћивања и убиства), показала је чињеницу да Србија поред важних закона који су донети и проглашења за краљевину још мора пуно тога да уради да би имала јаке и чврсте националне и државне институције. Судови су ту имали пресудну улогу. Сам краљ Милан је покушавао да у периоду 1887–1888. изманеврише што бољу позицију да после евентуалне абдикације остави мирнију ситуацију малолетном сину Александру. Доношење Радикалског устава (1888) требало је да послужи тој сврси. Абдикација краља Милана у 35-ој години живота већ је сведочила о владару који је две деценије био у непрестаној политичкој борби, на оба фронта, у спољној и унутрашњој политици.³²

Велика уставотворна скупштина из 1888. сазвана је ради коначне промене Устава који је лично иницирао краљ Милан. Милутин Гарашанин,

³¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновић*, књ 2, 235; Г. Васин, *Кнежевина/Краљевина Србија 1865–1918*, Држава, политика, власт, у: *Два века нахијског суда у Пожаревцу*, passim.

³² Исто.

Сава Грујић и Јован Ристић били су потпредседници Одбора. Расправе су биле дуге и исцрпне, о најразличитијим ставкама свакодневног политичког и друштвеног живота. Устав је усвојен 22. децембра 1888, а од 600 посланика 500 је било из редова радикала а 100 либерала. Нису сви радикали гласали за Устав – 73 није гласало. Устав је био један од напреднијих у Европи. Уведена је уставна парламентарна монархија, а грађанске слободе биле су загарантоване. Слобода штампе и окупљања потпуно је била омогућена. Скупштина и краљ су делили законодавну власт. Осигурано је наслеђе престола, а краљ је био и командант војске. Народна скупштина доносила је законе који нису могли бити мењани без пристанка Скупштине. Избори су били непосредни, са тајним гласање, а цензусом од 15 динара, Србија је скоро постигла опште право гласа. Бирани су и квалификовани посланици. Министри су били одговорни Скупштини. Буџет се такође морао усвојити у Скупштини. Радикални концепт локалне самоуправе такође је био присутан у доношењу Устава из 1888. године. Абдикација краља Милана (1889) поново уводи намесништво – Јован Ристић, Коста Протић и Јован Белимарковић. Либерали су имали власт у намесништву, радикали у Скупштини. Радикалска већина у Скупштини донела је законе о избору посланика (1890–1891, 1903) којима је омогућено опште право гласа. Закон о Државном савету (1891) дефинише ову институцију као врховни законодавни одбор, управни суд, дисциплински суд за чиновнике са правом надзора над Касационим и Апелационим судом. Закони из области судства – Закон о истражним судијама (1890), Измене Закона о судијама (1891), Закон о пороти (1892), појачали су независност судства и смањили уплив власти у судске процесе.³³ Како је констатовао Јован Скерлић, *Радикална странка испала је једна умерено уставно либерална странка.*³⁴

Државни удар краља Александра 13. априла 1893, када је намесништво збачено, а Александар проглашен пунолетним, изазвао је политичку кризу. Показаће се да ће у наредној деценији политичке кризе бити врло често и свака наредна све тежа и компликованија. Односи краља Милана и краљице Наталије (чији је развод из 1888. поништен 1893) утичу и на политику и питање Устава и закона. Под утицајем краља Милана

³³ Исто, 229-236; Г. Васин, *Кнежевина/Краљевина Србија 1865–1918*, у: *Два века нахијског суда у Пожаревцу*, рукопис

³⁴ *Срби 1903–1914. Историја идеја, Либерализам* (текст Милош Ковић), 186.

(фактичког савладара 1894–1895, први пут), краљ Александар је 21. маја 1894. укинуо Устав из 1888. и вратио на снагу Устав из 1869. године. У наредним годинама и сменама тзв. неутралних влада Новаковићеве (1895–1896), Ђорђевићеве (1897–1900) и Јовановићеве (1900–1901), долазило је и до промена најразличитијих законских аката. Изменама закона о штампи (1898) повећана је законска одговорност уредника новина, Законом о изменама и допунама Закона о зборовима и удружењима (1898, 1900) суспендован је активни рад политичких странака, а политичка окупљања сведена су на минимум. Од 1898. локалне самоуправе су значајано сужене. Неуспели атентат на краља Милана Ивањдана 1899. додатно је коштао Николу Пашића и Радикалну странку, доношењем нових закона и прописа који су штитили част и углед Краљевског дома.

Још једна промена Устава догодила се 1901, када је краљ без Уставотворне скупштине прогласио (окторисао) нови Устав. Фактички новим државним ударом донет је нови Устав, који је проглашен 18. априла 1901. године. Устав је остао упамћен као Априлски. Први пут уведен је Дводиоми систем у Краљевини Србији. Уместо Народне скупштине, по радикалском моделу, представништво се састојало од Скупштине и Сената. Народна скупштина имала је 130 чланова. Изборни систем је остао као по Уставу из 1888. године. С друге стране, краљеви/владини посланици које је предвиђао Устав из 1894. пребачени су у Сенат. У самом Сенату постојало је три врсте посланика. То су били вирилни престолонаследник, београдски митрополит и владика нишки. Краљ је постављао 30 посланика, а народ је бирао 18. Сенатори су били доживотни. Законодавну власт су делили краљ и Скупштина. Скупштина је и даље остала надлежна за питања буџета. Ипак класичне парламентарне владавине Монархијом није било. Устав је у том погледу био противречан. Немогућност да министри буду бирани из редова народних посланика сведочи о овом проблему. Скупштина на концу није могла да потпуно одбије буџет, већ је владар могао да продужи буџет још годину дана, што такође није било по мерилима демократског Устава из 1888. године. Краљ Александар је водио рачуна о наслеђивању. За случај да није било мушких наследника, укључено је и право женског наслеђивања. Монарх је ојачао и права Државног савета у односу на дотадашњу (посебно) судску праксу, а саветнике је бирао доживотно из редова сенатора. Устав је наглашавао независност судства, цензура је била забрањена, али је када је реч о слободи штампе, повећана је одговорност издавача. Задржана је општинска самоуправа, али је среска и окружна укинута. Иако је сматрао да

ће на овај начин однети превагу над радикалима, они ипак освајају већину у Скупштини и Сенату. Приликом доношења закона о избору народних посланика, било је забрањено истицање имена странке. Током периода 1901–1902. донето је низ нових прописа о Сенату, Државном савету и локалним самоуправама. Праву пометњу краљ је изазвао новим државним ударом, када је најпре суспендовао Устав из 1901, а потом га вратио на снагу како би могао да именује сенаторе и државне саветнике. Тиме се још више погоршала ситуација пред пад династије Обреновића.³⁵

Радикалски устав, иако је створен по белгијском моделу, није затворио врата проблемима који су се гомилали и поред радикалске већине у Скупштини. Честе промене влада, буџетски дефицити, покушаји балансирања између Аустроугарске и Русије нису донели политичку стабилност. Сам краљ Александар, према коме старија историографија није била благонаклона, није се на почетку најбоље снашао у тешким приликама. Са проглашењем пунолетства 1893. почео је самосталну владавину, која је често била конфузна и без одређеног чврстог правца. Није се другачије ни могло. Млади краљ, који није био окружен политичким пријатељима, пролазио је кроз велики број криза, приватних и јавних, све до другог повратка краља Милана и ангажовања као министра војног. Односи краља Милана и краљице Наталије у периоду 1888–1897. били су лоши, препуни скандала, у који су се често мешале и политичке странке и владе. Краљ, лично често растрзан у тим јавним и тајним свађама, није успевао да нађе стабилан курс унутрашње политике, па стога не чуди да маневрисањем између радикала, либерала и дела напредњака тражи решења за формирање владе која ће завести ред у финансијама, али и агилније кренути у акцију у Старој Србији. Старо ривалство које је потпиривао књаз Никола (удајом ћерке Зорке за Петра Карађорђевића) није се могло замаглити свечаним и китњастим здравицама приликом међусобних посета. Односи испуњени међусобним неповерењем, који су постојали пре Велике источне кризе (што смо већ напоменули), оптерећени политичким амбицијама књаза Николе око првенства у будућој уједињеној држави, чинили су разговоре и преговоре поред уобичајених похвалних флоскула често мучним и тешким. Проглашењем Србије за краљевину 1882. књазу је било сасвим јасно да се уједињење не може догодити простим спајањем две независне државе,

³⁵ Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, 242–246.

пошто ће Србија засигурно имати првенство. Уздицање Србије за краљевину на Цетињу је коментарисано речима да је круна добијена из руку Аустроугарске. Негативан однос Николе Петровића према Милану Обреновићу кулминирао је удајом ћерке књаза Николе Зорке за Петра Карађорђевића 1883. године.³⁶ Тајна конвенција, са чијим садржајем је био упознат Јован Ристић, која је продужена до 1895, и даље је лебдела над политиком краља Александра. Царистичка Русија такође ништа мање није била заинтересована за политику Краљевине Србије. Њено постепено јачање, економски успон, сређивање унутрашњих прилика, склапање споразума са Француском (1894), дали су овој великој сили прилику да се поново почне окретати ка Балкану. Аустрофилска политика краља Милана није имала пуно присталица, па је покушај лавирања 20-годишњег краља био доста тежак. Политичке елите нису сувише бринуле око те чињенице. Идеја краља Милана од 1897. да војска постане главни ослонац владавине Обреновића дала је краткорочни резултат, а дугорочно је коштала престола и живота краља Александра. Велика средства која је за војску издвајао краљ Милан подигла су самопоуздање официрима. Стога је промена курса која је настала одласком краља Милана из земље јуна 1900, потом краљева женидба са Драгом Машин, довели су до великог узнемирења код војске, па и њеног незадовољства.³⁷

На тај начин почели су се стварати услови и претпоставке за заверу ширих размера, да се уклони династија Обреновић. У крвавом династијском обрачуну који је трајао од убиства војда Карађорђа 1817, све до Мајског преврата 1903, редом су се дешавали обрачуни присталица две династије. Често без милости, припадници оба српска династичка дома водили свој рат за првенство у Српству. Када томе додамо династију Петровић Његош са својим интересима, видимо да стање кроз добар део 19. века није било нимало лако нити је српско уједињење било оствариво без великих компликација. Катанска буна 1844, Светоандрејска акупштина 1858, убиство кнеза Михаила 1868, рушење Карађорђевог града у Тополи (после Тополске буне 1877), део су мозаика уништавања успомена и сећања на династичке

³⁶ НМЦГ, АО, Никола I, 1883/ 21; Преузето: Дејан Микавица, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Црној Гори 1496–1918*, Никшић 2017, текст Горан Васин, 240–242.

³⁷ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, passim; С. Рајић, *Александар Обреновић*, passim.

супарнике, који су резултирали судским (често изрежираним) процесима. Том низу може се додати и Ивањдански атентат на краља Милана или пре тога Тенкина завера и Илкин атентат.

После Мајског преврата поново се повела расправа око уставног питања. После више расправа одлучено је да се на снагу врати Устав из 1888, са изменама, који ће остати упамћен као Устав из 1903. године. На снази је био све до доношења Видовданског устава 1921. Новим Уставом из 1903. дефинисано је право наслеђивања у мушкој линији Петра Карађорђевића (или побочној мушкој за случај да нема наследника). Права краља су сужена. Министарска одговорност више није могла бити релативизирана одлуком владара. Фактички је заживело опште право гласа, а већински систем је постао доминантан. Скупштина се није могла распустити а да претходно није изгласала буџет. Враћена је окружна и средња самоуправа. Краљ Петар је положио заклетву на Уставу, 25 јуна 1903. године. Сви закони који су донети 1894. а нису били у складу са Уставом стављени су ван снаге.

Политички живот поново је постао буран и динамичан, а из радикала се издвојила група млађих посланика (1904) који ће формирати Самосталну радикалну странку. Водећи самосталци Љубомир Стојановић, Јован Жујовић, Јаша Продановић, Јован Скерлић, нису крили да су им релативно блиске и републиканске идеје. Све више јача идеја солидаризма, коју управо заговара ова групација. Они су посебно били критички настројени према старорадикалима, посебно Николи Пашићу. Критике самосталаца на Пашићев рачун (од Ивањданског атентата), његових моралних особина, начина управљања странком, биле су оштре и озбиљно крњиле ауторитет вође радикала. Све до 1914. председници влада долазиће из једне од две радикалске групације, сем краткотрајне владе Стојана Новаковића. Стојан Новаковић, који је остао човек великог ауторитета у науци и политици, водио је владу у тешком моменту Анексионе кризе. Иако је његова Напредна странка одавно изгубила на утицају, он лично је ауторитетом и неуморним радом остајао синоним за политичара старог кова, на кога се и у кризним ситуацијама увек може ослонити. Избори су одржани по новом Уставу чак пет пута до 1914. године. Српска парламентарна демократија стално је била на новим искушењима и пробама. Партијски сукоби били су често препуни мржње и осветољубивости, а радикали су знали да се обрачунавају са политичким противницима. Завереничко питање, које је оптеретило и политику и војску, било је као доливање уља на ватру.

Динамични догађаји из спољне политике, Царински рат, Анексиона криза, Балкански ратови, знали су потпуно да парализују институције или живот у унутрашњости који је иначе био у свакодневним страначким размирицама. Управо кроз однос центра државе са мањим срединама видимо сву комплексност и тежину стања у Краљевини Србији и почетком 20. века. Не смемо при томе заборавити и потценити чињеницу да је поред свих наведених тешкоћа парламентарни живот у Србији био на вишем нивоу него код других балканских држава, да су достигнућа српске књижевности била на свом врхунцу, да је српска наука доживљавала свој процват и да је Србија са разлогом имала епитет Пијемонта окупљања Јужних Словена.

Нестанак Обреновића врло брзо намеће ширу концепцију уједињења, која ће од 1905–1906. подразумевати сарадњу и са Хрватско-српском коалицијом. Идеја Пашића и Милована Миловановића да се покуша актуелизовање словенског питања у Двојној монархији показала се делимично могућом. Аустроугарска, која је од 1905. вршила неиздржив притисак на Србију најпре због савеза са Бугарском потом и набавке топова, покренула је Царински рат у намери да економски порази Србију. Краљевина Србија је одговорила потпуном еманципацијом од Двојне монархије. Економски оснажена, вештом спољном политиком проналази нова тржишта, понајвише за српску стоку која је била основа извоза у том моменту. Пуних пет година, до 1911, Србија је одолевала притисцима. Јачала. Тако се одавно планирани сукоб Беча са Србијом само још више приближио. Вешти и умешни Милован Миловановић покушао је да савезом са Бугарском ојача положај Србије, и постави својеврсни гамбит Двојној монархији у њеним плановима да се докопа Солуна.³⁸

Анексија Босне и Херцеговине 6. октобра 1908. била је преломна тачка дешавања на Балкану и југоистоку Европе. Краљевина Србија се нашла у безизлазној ситуацији. Притиснута Великим силама присиљена је да призна једностранни акт Хабзбуршке монархије 31. марта 1909, али утисак пораза и огорчења против политике Пеште и Беча био је велик. Срби у

³⁸ Вид.: Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустроугарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962. (Уговор о Царинском савезу Србије и Бугарске је потписан 22. јула 1905. На тај начин у економском погледу обе државе добиле су сигурност у односу на Аустроугарску, али и могућност ближег повезивања и јачег протока бесцаринске робе. Договорено је да се постојећи уговори према другим државама задрже, али да све буде усклађено и потпуно инплементирано до 1917. године.)

Хабзбуршкој монархији нашли су се на оптуженичкој клупи и читавом низу конструисаних процеса – Фридјунгов и Велеиздајнички (1908–1909). Миловановић је поново активирао политику савеза са Бугарском као опцију да се одговори на експанзију Беча. Пуне две године неуморно је радио на склапању савеза. Склон уступцима, гледао је ширу слику и покушавао да обезбеди леђа у случају напада Аустроугарске. Насупрот њему, Никола Пашић није желео да се Бугарској уступају територије до којих је Србија долазила агитацијом, отварањем школа и четничком акцијом на терену. Балкански ратови донели су велике победе за обе српске државе и значајна територијална проширења, што је додатно у очима елита Пеште и Беча био повод за рат против Србије. Краљевина Србија је уступцима на терену, када год је било могуће, и мудро дипломатијом чинила све да до рата не дође.

Завршетком балканских ратова 1912–1913. Краљевина Србија је значајно проширила своје територије. Велики делови Рашке, Косово и део Метохије и Вардарска Македонија дошли су под власт Краљевине Србије. Не сме се занемарити ни материјална и војничка исцрпљеност Србије у јесен 1913. године. Рат са Аустроугарском Краљевина Србија је желела да избегне по сваку цену, али Балхаусплац је чинио све да појача притисак и војно тражи прилику за напад на Србију. Никола Пашић је реалистично проценио да ће бити потребно неколико деценија да се нове области у целости инкорпорирају у састав Краљевине Србије. На самом терену жестока неслагања војних и цивилних власти довела су скоро до пада Пашићеве владе и нових избора који су били предвиђени за лето 1914. године.

Од јесени 1912. Аустроугарска је тражила прилику на нападне Србију. Сарајевски атентат изнео је многобројне неодумице и око курса спољне полититке Монархије. Из Беча посматрано, пад династије Обреновић 1903. и долазак Петра Карађорђевића на власт у Србији, заједно са проруским радикалима, донели су приличан број проблема на граници државе. Током Царинског рата 1906–1911. показало се да Краљевина Србија има виталност да одговори на притиске из Беча, а у том погледу анексија Босне и Херцеговине узаврела је страсти у Србији. Српска јавност је све више припремана за будући сукоб са Аустроугарском. Поменуте победе српске војске у балканским ратовима 1912–1913. показале су да Краљевина Србија може да доведе на границу Монархије 350.000 увежбаних и способних војника који су могли и да се бране и да нападају. Утицај Краљевине Србије, поменули смо, у Босни и Херцеговини и Хрватској био је

у приличном порасту, што је довело до додатних мера заостравања политике Беча и Пеште према балканским државама. Према Србији Монархија је одговорила најпре Велеиздајничким процесом 1909, затим током балканских ратова директним помагањем стварање албанске државе и заустављања изласка Србије на море новембра 1912. године. Слично је било и са црногорским освајањем Скадра.

Сарајевски атентат, Видовдана 1914, дело Црне руке и официра окупљених око пуковника Драгутина Димитријевића Аписа, дао је повода Аустроугарској да се организује у кампању, која је за циљ имала најпре напад, а потом уништење Србије. Иако је било потпуно јасно да Краљевина Србија не жели рат и да чини све да до њега не дође, Беч и Берлин су искористили прилику за свој обрачун са Русијом и Србијом, потцењујући могућност широког и великог ратног сукоба. Никола Пашић је сасвим реалистично схватао да Србија не може и не жели да уђе у ратни сукоб са Монархијом, јасно доказујући да Србија није одговорна за атентат. Аустроугарски ултиматум Србији 23. јула 1914. представљао је Рубикон за Двојну монархију. Текст ултиматума био је неприхватљив за било коју суверену државу. Састављен је по моделу да га Србија не би прихватила, чега су били свесни сви меродавни чиниоци у Бечу и Берлину. Прибраном реакцијом Николе Пашића и после дужих дипломатских преговора, Русија је и формално 25. јула 1914. узела Србију под заштиту. И поред најбоље воље коју је Србија показала да изађе у сусрет захтевима Беча, пристајући фактички на скоро све његове захтеве у врло помирљивом тону (спорна тачка б да се полицијским органима Аустроугарске дозволи истрага на територији Краљевине Србије није била прихватљива пошто је потпуно рушила право суверене и независне државе), уследила је објава рата 28. јула 1914. године. У динамичној и комплексној дипломатској игри Великих сила, што је довело до међусобних оптужби и сужавања маневарског простора и у табору Антанте и Централних сила па је ратни сукоб постајао све извеснији, што се обистинило објавама рата 1–3. августа 1914, односно 6. августа када су главни протагонисти кризе Аустроугарска и Русија и формално ступиле у рат.

Тако се у бурном и динамичном политичком систему Кнежевине и Краљевине Србије, у читавом низу драматичних промена, обликовао и градио систем функционисања државе. Не треба сметнути са ума чињеницу да је свега неколико деценија пре тога Србија била погранична провинција

Османске царевине, и да је њен развој морао проћи значајне падове и успоне да би српско друштво почетком 20. века постало устројено по тадашњем модерном облику европских демократија. Убиство кнеза Михаила, Тополска буна, Тимочка буна, абдикација краља Милана, развод краља Милана и краљице Наталије, Ивањдански атентат, Мајски преврат, само су делови мозаика функционисања свих државних институција. Честе смене влада, проблеми са буџетом, развој привреде, Царински рат, ништа мање нису утицали на развој српског друштва. Ратови 1876–1878, 1885–1886, 1912–1918, које је водила Србија, често су друштво доводили у ситуацију гибања и нередовног (ратног) функционисања. Догађаји и политика често су се смењивали у непрекидном низу. Мноштво избора и промена Устава 1869, 1888, 1894, 1901, 1903, само су утицали на стално превирање у политичком систему. Србија је крајем 19. и почетком 20. века доживљавала успоне, који су прекинути аустроугарским нападом на Србију 28. јула 1914, а стварање Југославије прекинуло је ток српске историје новог века по дотадашњој форми и са јединственим циљем – ослобођењем и уједињењем Српства. Почела је нова југословенска фаза српске историје са значајно промењеним околностима и циљевима.

Успон српске политичке идеје био је сталан. Либерална идеја и мисао постају доминантан политички модел од 1858, и у промењеном облику суштинска српске политике до Великог рата. Либерално наслеђе, које ће суштински креирати радикале и после 1903, самосталаце, либералне институције, универзална мисао, виталност и снага српског друштва били су симбол времена које је учинило Србију магнетом за балканске народе. Генерације српских политичара са обе стране Дунава и Саве управо на темељима српске либералне мисли, који су значили ослобођење и уједињење Срба у јединствену националну државу. Успон и највиши домет српске политичке и интелектулане мисли, успон српских елита, стога се може назвати либералном епохом која је до данас један од најважнијих симбола српске државности у новом веку.

Изабрани извори и литература

Архив САНУ – фонд Јован Ристић

Архив САНУ у Сремским Карловцима – Црквено-народни сабори

Архив Србије – Фонд Поклони и откупи, Фондови Илија Гарашанин, МИД,

Стојан Новаковић, Конзулат у Будимпешти

Музеј Војводине – Радикалска збирка

Рукописно одељење Матице српске – преписка Светозара Милетића, Лазе Костића, Јована Јовановића Змаја, Мише Димитријевића

Виловски, Теодор Стефановић, *Моје успомене*, Београд 1988.

Вучковић, Војислав, *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859–1874*, Београд 1965.

Игњатовић, Јаков, *Мемоари*, 1–2, Београд 1989.

Јовановић, Владимир, *Успомене*, приредио Василије Крестић, Београд 1988.

Јовановић, Владимир, *Изабрани списи*, Београд 2012.

Крестић, Василије, Љушић, Радош, *Програми и стаути српских политичких странака до 1918*, Београд 1991.

Крестић, Василије, Љушић, Радош, *Србија и ослободилачки покрети на Балкану*, књ. 1, 1856–1866, Београд 1983.

Крстић Никола, *Дневник, Приватни и јавни живот*, I, приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић, Београд 2005.

Крстић, Никола, *Јавни живот*, I, приредио Милош Јагодић, Београд 2005.

Микавица, Дејан, Гавриловић, Владан, Васин, Горан, *Знаменита документа за историју Срба 1538–1918*, Нови Сад 2007.

Милетић, Светозар, *Сабрани списи*, I, Београд 1999.

Милетић, Светозар, *Сабрани списи*, II/1–II/3, Београд 2001.

Милетић, Светозар, *Сабрани списи*, III, Београд 2002.

Петровић, Никола, *Светозар Милетић и Народна странка*, грађа, књ. 1, 1860–1869.

Петровић, Никола, *Светозар Милетић и Народна странка*, грађа, књ. 2, 1869–1876.

Петровић, Никола, *Светозар Милетић и Народна странка*, грађа, књ. 3, 1876–1885.

Пироћанац, Милан, *Белешке*, приредила Сузнана Рајић, Београд 2004.

Писма Јована Ристића Филипу Христићу, Београд 1931.

Писма Филипа Христића Јовану Ристићу 1868–1880, Београд 1953.

Полит Десанчић, Михаило, *Како сам свој век провео*, Београд 1925.

Полит Десанчић, Михаило, *Како је то било у нас Срба године 1848*, Нови Сад (1916) 1996.

Полит Десанчић, Михаило, *Успомене из године 1848–49*, Нови Сад 1889.

Преписка Јована Јовановића Змаја, Нови Сад 1957.

Суботић, Јован, *Живот Дра Јована Суботића*, 1–5, Нови Сад 1910. (репринт издање 2008 године).

Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875, Грађа из совјетских архива, Нови Сад 1977.

Монографије

Адамовић, Јован, *Привилегије српског народа у Угарској и рад Благовештенског сабора народа српског у Сремским Карловцима 1861*, Загреб 1902.

Бешлин, Бранко, *Европски утицаји на српски либерализам у 19. веку*, Сремски Карловци 2005.

Васин, Горан, *Сабори раскола – Српски црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861–1914*, Београд 2015.

Васин, Горан, „Кнежевина/Краљевина Србија 1865-1918”, у: *Два века нахијског суда у Пожаревицу*, Пожаревац 2022.

Владимир Јовановић, живот и дело, зборник радова са научног скупа, Београд 2011.

Војводић, Васо, *У духу Гараганинових идеја*, Београд 1994.

Војводић, Васо, *У огледалу историје*, Нови Сад 2008.

Ђорђевић, Димитрије, *Огледи из новије балканске историје*, Београд 1989.

Ђорђевић, Димитрије, *Портрети из новије српске историје*, Београд 1997.

Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 1–2, Београд 1989.

Екмечић, Милорад, *Устанак у Босни*, Београд 1996.

Екмечић, Милорад, *Огледи из историје*, Београд 1999.

Екмечић, Милорад, *Револуција 1848 и Балкан*, Нови Сад 2000.

Екмечић, Милорад, *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002.

Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку 1492–1992*, Београд 2007.

Живановић, Живан, *Политичка историја Србије*, књ. 2–4, Београд 1924.

Игњатовић, Јаков, *Публицистички списи*, 1–2, Нови Сад – Приштина 1989.

Јакшић, Гргур, Вучковић, Војислав, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (први балкански савез)*, Београд 1963.

Јакшић, Гргур, *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953.

Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1–2, Београд 1990.

Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1–2, Београд 1990.

- Јовановић, Слободан, *Политичке и правне расправе*, Београд 1990.
- Јовановић, Слободан, *Уставобранитељи и њихова влада, друга влада Милоша и Михаила*, Београд 1990.
- Крестић, Василије, *Хрватско-угарска нагодба 1868*, Београд 1968.
- Крестић, Василије, *Бискуп Штросмајер, Хрват, Великохрват или Југословен*, Јагодина 2006.
- Liberalna misao u Srbiji od kraja 18 do sredine 20 veka*, zbornik radova, Београд 2001.
- Лицеј 1838–1863, зборник докумената*, приредио Радош Љушић, Београд 1998.
- Љушић, Радош, *Србија 19 века*, књ 1–3, Београд 1994–2002.
- Љушић, Радош, *Српска државност 19. века*, Београд 2008.
- Марковић, Слободан Г., *Гроф Чедомил Мијатовић, викторијанац међу Србима*, Београд 2006.
- Микавица, Дејан, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад 2006.
- Микавица, Дејан, *Михаило Полит Десанчић, вођа српских либерала у Аустроугарској*, Нови Сад 2007.
- Микавица, Дејан, *Лаза Костић, политичка биографија*, Нови Сад 2011.
- Микавица, Дејан, *Српско питање на Угарском сабору 1690–1918*, Нови Сад 2011.
- Милутиновић, Коста, *Војводина и Далмација 1760–1914*, Нови Сад 1973.
- Милићевић, Јован, *Јеврем Грујић*, Београд 1964.
- Митровић, Андреј, *Продор на Исток*, Београд 2011.
- Пал, Тибор, *Мађарска политичка јавност и српско питање на Балкану 1860–1878*, Нови Сад 2001
- Pal, Tibor, *Mađarsko javno mnjenje i politika Srbije na Balkanu 1903–1914*, rukopis.
- Peri, Marvin, *Intelektualna istorija Evrope*, Београд 2000.
- Перовић, Латинка, *Српски социјалисти 19 века*, књ. 1–2, Београд 1985.
- Реговић, Латинка, *Између анархије и аутократије*, Београд 2006.
- Петровић, Никола, *Светозар Милетић*, Београд 1958.
- Петровић, Никола, *Око Милетића и посла њега*, Нови Сад 1964.
- Полит Десанчић, Михаило, *Народност и њен државноправни основ*, Нови Сад 1862.
- Рајић, Сузана, *Александар Обреновић – владар на прелому епоха*, Београд 2011.

- Ракић, Лазар, *Радикална странка у Војводи до почетка 20. века*, Нови Сад 1974–1975.
- Ракић, Лазар, *Јаша Томић*, Нови Сад 1986.
- Ристић, Јован, *Историјски списи*, Београд 1940.
- Ристић, Јован, *Спољашњи одношаји Србије новијег времена*, књ. 1–3, Београд 1887.
- Ристић, Јован, *Дипломатска историја Србије 1875–1878*, 1–2, Београд 1896–1898.
- Скерлић, Јован, *Омладина и њена књижевност*, Београд 1925.
- Срби 1903–1914. Историја идеја*, приредио Милош Ковић, Београд 2015.
- Српски биографски речник*, књ. 1–7, Нови Сад 2005–2018.
- Страњакловић, Драгослав, *Илија Гарашанин*, Београд 2005.
- Уједињена омладина српска*, зборник радова, Нови Сад 1968.
- Чубриловић, Васа, *Историја српске политичке мисли у Србији 19. века*, Београд 1958.

Научни чланци

- Арато, Ендре, „Мађарско јавно мњење и Босна и Херцеговина 1875-1878”, *Међународни научни скуп ооводом 100-годишњице устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и источној кризи 1875–1878*, Београд 1976, 2, 27–54.
- Васин, Горан, „Застава и Браник о сахрани краља Милана”, *Истраживања*, бр. 16, Нови Сад 2006.
- Васин, Горан, „Национало-политичка борба Срба у Угарској 1848–1884”, *Истраживања*, бр. 21, Нови Сад 2010.
- Васин, Горан, *Слободоумно православље-милетићевци и конзервативци на црквено-народном сабору 1869–1870*, Београд 2011.
- Војводић, Васо, „Споменица Милетићеве 'Српске народне слободоумне странке’”, *Светозар Марковић, живот и дело*, зборник радова, Београд 1977.
- Вучковић, Војислав, „Војвођанско питање у односима између Србије и Мађара 1859–1868”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 5, Нови Сад 1953-
- Вучковић, Војислав, „Национално-револуционарна акција Србије у војној граници”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 9, Нови Сад 1954, 5–25.

- Гавриловић, Славко, „Вести о Светозару Милетићу 1856–1857”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 7, Нови Сад 1973, 137–139.
- Гавриловић, Славко, „Светозар Милетић од еминенс ђака до националног револуционара”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 54, Нови Сад 1996, 87–106.
- Екмечић, Милорад, „Аустроугарска политика на Балкану после Берлинског конгреса”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 79–80, Нови Сад 2009.
- Катуш, Ласло, „Водећи слој мађарских политичара о јужнословенском питању између 1849. и 1867”, *Зборник Српско-мађарски односи*, Београд 1987.
- Крестић, Василије, „О Михаилу Полит Десанчићу и источном питању”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 33, Нови Сад 1986.
- Микавица, Дејан, „Србија и Србијанци у мемоарским делима Срба из Хабзбуршка монархије”, *Перо и повест*, Београд 1999.
- Микавица, Дејан, „О писмима Светозара Милетића”, *Перо и повест*, Београд 2001.
- Perović, Latinka, „Milan Piroćanac”, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19 veka*, deo 3, Beograd 2004.
- Полит Десанчић, Михаило, „Источно питање и његово органско решење”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 33, Нови Сад 1986.
- Страњаковић, Драгослав, „Светозар Милетић и Јеврем Грујић”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, св. 13–14, Нови Сад 1956.

SERBIAN POLITICS FROM THE ST. ANDREW'S ASSEMBLY TO THE GREAT WAR - A LOOK AT THE RISE OF SERBIAN IDEAS

The rise of the Serbian political idea was constant. The liberal idea and thought became the dominant political model from 1858, and in a changed form essential Serbian politics until the Great War. Liberal heritage, which will fundamentally create radicals even after 1903, independents, liberal institutions, universal thought, vitality and strength of Serbian society were symbols of the times that made Serbia a magnet for the Balkan peoples. Generations of Serbian politicians from both sides of the Danube and the Sava were founded precisely on the foundations of Serbian liberal thought, which meant the liberation and unification of the Serbs into a single national state. The rise and highest reach of Serbian political and intellectual thought, the rise of Serbian elites can therefore be called the liberal era, which is still one of the most important symbols of Serbian statehood in the new century.

Keywords: Liberals, liberal thought, radicals, Prince Mihailo, Vladimir Jovanović, Jovan Ristić, Nikola Pašić, dynasty of Obrenović, dynasty of Karađorđević.

Ђорђе Вуковић

Факултет политичких наука

Универзитет у Бањој Луци

djordje.vukovic@fpn.unibl.org

СРПСКО ПИТАЊЕ ЗАПАДНО ОД ДРИНЕ

Сажетак: Од немира и устанака у Босни и Херцеговини током 19. века до новијих политичких процеса у 21. веку, национална идеја српског народа западно од Дрине се јасно и снажно манифестовала и одолевала разним, углавном насилним покушајима њеног уништења. Једини периоди гушења српске идеје, током којих је она била најтеже оштећена, одвијали су се у оквиру југословенског државног пројекта, највеће историјске заблуде српског народа. Национални интереси српског народа у Босни и Херцеговини данас су више угрожени него деведесетих година прошлог века, када је одбрана и афирмација својих политичких, друштвених и културних капацитета одолевала изазовима грађанског рата у процесима распада бивше Југославије и успостављања нових држава, и коначно била загарантована. Дејтонским мировним споразумом и уставним уређењем сложене државне заједнице Босне и Херцеговине, Република Српска, као резултат историјског права српског народа западно од Дрине, његових државотворних, слободарских тежњи и огромних жртава поднетих у борбама против разних освајача и окупатора, али и као једини преостали гарант опстанка у њиховим вековним огњиштима, стално је изложена снажном дипломатском притиску западних сила, унитарном деловању бошњачке политичке и интелектуалне елите, антиуставним тенденцијама и злоупотребама заједничких институција, али и бројним слабостима које је карактеришу и оптерећују изнутра.

Кључне речи: Република Српска, Дејтонски споразум, национални интереси, српско питање.

Од буна и устанака у Босни и Херцеговини током 19. вијека до рецентних политичких процеса у 21. вијеку, национална идеја српског народа западно од Дрине јасно и снажно се испољавала и одолијевала различитим, углавном насилним покушајима завојевача и окупатора да је сузбију и униште. Једини период потискивања српске идеје, током којег је и

највише оштећена, одвијао се унутар југословенског државног пројекта, највеће историјске заблуде српског народа.

Током 20. вијека српски народ преживио је два свјетска рата, етничко чишћење и прогон, геноцид и братоубилачко самозатирање, медијску сатанизацију и идеолошко застрањивање. Деведесетих година прошлог вијека, у процесима разбијања југословенске државе и грађанског рата који је Србима био наметну а у којем су морали да се боре са бројнијим и надмоћнијим противницима, извана потпомаганих војном, економском и дипломатском силом, створена је и одбрањена Република Српска и тако постала једина побједа и гарант слободе Срба изван матице. Истовремено, српски народ протјеран је са свог вјековног културног и духовног простора на дијеловима Хрватске, Федерације БиХ, Косова и Метохије, па је академик Милорад Екмечић у праву када Републику Српску означава „остатком остатка“ српске етничке територије западно од Дрине.

Дејтонским мировним споразумом (1995) Република Српска постала је међународно гарантовани ентитет у БиХ са значајним елементима самосталности и државности, али ни скоро три деценије након завршетка грађанског, српски народ своју утјешну побједу не може да сматра коначном и неповредивом. Она је изложена сталним притисцима међународне заједнице, Дејтонски споразум је константно предмет оспоравања, а све су учесталије ратнохушкачке пријетње са бошњачке стране, нарочито ако политичко руководство РС спомене референдум о самосталности као крајњи одговор на унитаристичке тенденције. Као што му је деведесетих година прошлог вијека спријечено право на самоопредијељење и о(п)станку у југословенској држави, за чије стварање је у 20. вијеку поднио огромне жртве, српски народ ни данас нема право на суверено егзистирање, демократски и цивилизацијски избор властите судбине. Под пријетњама санкцијама и новим ратовима Републици Српској се не дозвољава да прогласи самосталност или оствари своју историсјку тежњу о уједињењу са Србијом. На овим просторима, сагласни су историчар Чедомир Антић и политиколог Ненад Кеџмановић, српска државност дефинисана је још од средњег вијека, а „Република Српска настала је као тежња обједињавању српских територија у оквиру Босне и Херцеговине и успостављањем њихове

што веће самосталности и, једног дана, уједињења са Србијом и Југославијом“.¹

Међутим, као и кроз историју, интереси српског народа у Босни и Херцеговини нису компатибилни са геополитичким интересима западних сила. Антић и Кеџмановић наглашавају да су државотворност српског народа западно од Дрине и самосталност Републике Српске угрожени прије свега под притисцима САД и ЕУ, одузимањем надлежности на неуставан начин, односно да високи представници међународне заједнице и Уставни суд БиХ једностраним политичким одлукама остварују намјеру о унитаризацији БиХ. Паралелно трају и притисци на Србију, не само да учествује у заштити сународника, већ и да активно дјелује против њихових виталних интереса. „Иако западне силе годинама покушавају да унитаризацију БиХ остваре дипломатским уцјењивањем Србије, она и даље, као потписница и гарант Дејтонског споразума, држи кључеве политичког опстанка Републике Српске“².

И без формалног уједињења, уз споразум о специјалним и паралелним везама, као и регионалне процесе сарадње, Република Српска ослања се на економску, културну, просвјетну и сваки други облик сарадње, његовања колективног памћења, идентитета, подизања свијест о заједничкој историјског судбини, узајамности,... „Да би српски народ западно од Дрине обезбједио егзистенцијални опстанак, културни идентитет, политичку слободу, могућност развоја, самопоштовање, стремљење ка народном благостању, он не мора да буде дио Србије, чему се супротстављају регионалне и западне силе, али без Републике Српске, без аутономије српског народа унутар БиХ, потврдила је толико пута историја, нема наде за опстанак српског народа западно од Дрине“.³

Политички филозоф Часлав Копривица упозорава да између Србије и Републике Српске може да настане ако Република Српска истраје на

¹ Чедомир Антић, Ненад Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, Недељник, Београд, Службени гласник Републике Српске, Бања Лука, 2016. стр. 293.

² Ђорђе Вуковић, „Колико будућност Републике Српске зависи од 'патриотског чула' Србије“, часопис *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 24, 2015. стр. 143-159.

³ Ђорђе Вуковић, *Дејтон, крај или повратак политичке равнотеже*, „Национални интерес“, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2020. стр. 7-29. стр. 20

„српском путу“, а Србије од њега одустане. „Тада Српска не само што не би имала међународноправно признатог и међународним уговором (између осталог, али не само, Дејтонским споразумом) обавезаног јемца својега постојања и својих интереса (а тај гарант је од 1995. па све досад врло мало користио, од својих, Дејтонским споразумом, зајемчених 'гаранцијских капацитета'), него би дошло до политичког, а могуће и ширег, културно-менталитетског сукоба између српске Српске и, национално гледано, 'постсрпске' Србије, и то не само на нивоу политичких и друштвених елита“⁴. Копривица поручује да је неопходно развијање свијести о заједничкој судбини српског народа у Србији и Републици Српској, кроз економску интеграцију, али првенствено кроз школске програме са нагласком на српску историју. Оправданост Копривичине тезе потврдиће се у неколико наврата, а нарочито крајем 2023. године приликом политичких, идеолошких и културолошких интерпретација изборног процеса у Србији и улоге грађана Републике Српске са двојним држављанством, о којима је тзв. "прозападна" опозиција сасула лавину оптужби, не само означавајући их кривцима свог изборног пораза, већ на неки начин дефинишући перспективу српско-српског односа.

Историчар Душан Т. Батаковић упозоравао је да српском народу предстоји да нађе своје мјесто у породици слободних и суверених европских народа, ослоњен на сопствене тредиције, у избору слободе, владавине права и демократије“⁵. Попут Србије и Република Српска опередијелена је за европске интеграције, као ентитет унутар БиХ у значајној мјери испуњава предуслове за придруживање, али не пристаје да се тај процес претвори у самопоништавање. У исто вријеме, док настоји да заштити и афирмише свој национални интерес, српски народ у Републици Српској суочава се и са низом унутрашњих проблема, о којима се бави други дио овог рада.

Сажимање са идејом

⁴ Часлав Копривица, „Будуће историјске перспективе односа Србије и Српске“ у зборнику са научног скупа *Република Србија и Република Српска - стари и нови политички изазови*. Институт за међународну политику и привреду у Београду, Фкултет политичких наука Бања Лука и Представништво РС у Србији, Београд, 2014. стр. 159 - 167.

⁵ Душан Т. Батаковић, *Новија историја српског народа*, „Наш дом“, Београд, 2000. стр. 383.

Национална идеја представља свеукупност политичких, идеолошких, социјалних и културних стремљења, народних надахнућа и самоодређења, сажимања снова са стварношћу, државотворних планова и визија проистеклих из историјског искуства. Плод је разноврсних спољашњих утицаја и унутрашњих представа. Великан политичке и правне мисли Слободан Јовановић сматрао је да национални карактер једног народа представљају оне идеје које он има о својој историји и својим задацима у будућности. Идеје које дају печат националном карактеру значајно утичу на поступке једног народа. Те идеје, потекле из народне душе, налазе се расуте у предањима и легендама, у митовима и хроникама, у дјелима политичара, државника, научника, књижевника, журналиста итд. „Српско питање никада није било маргинално питање европске историје. Оно је утицало на границе српске државе, вековима изазивало реакције великих сила и од регионалног постало једно у низу и данас отворених европских питања“.⁶

Српски духовни и културни круг никада се није подударао са државним границама. Српска мисао његује стајалиште да су историјске границе културног круга некада досезале до Будимпеште, Темишвара, Сент Андреје, Беча, Трста, Дубровника, Свете Горе, али, прије свега, да српски духовни простор нема само територијалну димензију која се распростире у ширину, већ и у историјску дубину. Српска културна идеја неодвојива је од националне државе, али је истовремено условљена и геополитичким интересима великих сила.

Као конститутивне елементе српског духовног простора, филозоф Михаило Марковић издваја⁷ основна вриједносна начела српске културе, властито историјско искуство, националне митове и предања, обичајну традицију, православље, српски језик са специфичним погледом на свијет, националну умјетност и хуманистичке науке, који заједно осмишљавају живот и дјелатност народа. Национална мисао није окамењена, дефинисана једном заувјек, већ је живи организам, синтеза националних идеја и

⁶ Коста Николић, *Једна изгубљена шлузија – Србија у 20. веку*, друго допуњено издање, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2017. стр. 373.

⁷ Михаило Марковић, „Стварање јединственог духовног простора српског народа“ у *Српски духовни простор: зборник радова са научног скупа* (Бијељина, 29-30. октобар 1998)/главни уредник Милорад Екмечић, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 1999., стр 141-151.

искустава, јединство различитих гледишта властите политичке, културне и духовне традиције. Она свједочи о идејама и нивоу свијести политичких и културних елита, бивших и садашњих, али и пружа перспективу у оквиру које се одређују циљеви који инспиришу политичку, економску, просвјетну активност. Српска идеја не одриче и не искључује постојање других култура, саживот и сарадњу са народима који признају и поштују српско слободољубље, самосвојност, егзистенцију.

Политиколог Милан Матић тврдио да је за савремени смисао српске идеје далеко најзначајније оно што је у њој вјечно живо: „Очито је да је идеја самобитности у једном малом народу ријетка и необична, ако не и изузетна. За српски народ она је значила преузимање једног бремена и историјског налога који је био претежак за мали етнички основ на којем је та идеја поникла“.⁸ Оријентација је ка провјереним вриједностима које конституишу истинску националну идеју, због чега се српска идеја, попут руске, америчке, француске итд. може замислити, прије свега, „као скуп највиших и најбољих постигнућа једног народа у читавом његовом досадашњем развоју, као и избор његових најбољих тековина и вриједности, оно што будућим нараштајима може послужити као мјера, полазна основа и циљ будућих, још виших остварења, као идеал којем треба тежити“.⁹

У огледу о родољубљу, пјесник и дипломата Јован Дучић записао је да отаџбина није тло, племе и језик, већ колективни дух народа. Тај дух је плод заједничке прошлости, срећа и несрећа, побједа и пораза подијељених заједно. Вијековима су Срби имали исте слободарске идеале кроз које су обнављали своја историјска знања, освјежавали понос и гајили исте наде. Српска мисао била је главни мотив и неуништиви дио српске душе. Несаломива вјера у народ, његову историјску улогу, слободарску снагу и хероизам. „Ми смо имали претке чије самопоуздање није никада надмашено“, писао је историчар Владимир Ћоровић. Таквим прецима, који су несаломивим снагама бранили своју отаџбину, Срби су се одувјек поносили, идеализовали их и славили, осјећали дужност према њиховој успомени, ма на којем да су мјесту живјели. Антрополог Јован Цвијић закључио је да су национални морал национална мисао наслеђе дуге

⁸ Милан Матић, *О српском политичком обрасцу*. Службени лист СРЈ, Институт за политичке студије, Београд, 2000. стр. 34.

⁹ Исто, 41.

историјске прошлости који су се учврстили као "инстинкти који аутоматски одређују понашање сваког грађанина и читавог народа"¹⁰. Као што су те успомене његоване, националне идеје расле и стасавале у Србији, паралелно су се исте мисли и тежње, снови о слободи и јединству српског народа, развијали међу Србима изван Србије. Цвијић је записао да сви динарски Срби имају потпуно јасну националну свијест, националну душу. Познају најзначајније догађаје из српске историје који се народним пјесмама преносе с кољена на кољено, као кристал јасне мисли, слободе и самосталности српских земаља. Динарски Срби предани су заједничким интересима, спремни на све жртве.

Са вјером у пијемонтску улогу Србије, устаници у Босанској Крајини крајем јуна 1876. године објавили су *Проглас народа Босне* у којем изражавају једнодушну жељу за уједињењем („присајужавањем“) са Србијом. Тај проглас изазвао је одушевљење међу народом, али велике силе нису дозволиле да се он преточи у дјела. Умјесто старог, дошао је нови окупатор, а патње и страдања народа су постајали још већи. Историчар и непосредни учесник Сарајевског атентата, Васа Чубриловић, записао је да се српски народ није бунио 1875-1878. да би на мјесто турске добио аустријску власт. „Срби су дизали устанке и буне не да им дође Аустрија – него да се уједине са Србијом и Црном Гором“.¹¹ Чубриловић свједочи да се отпор свему што је окупатор доносио осјећао на сваком кораку, а нарочито је еуфорија настала поводом балканских ратова. Читала се Милетићева „Застава“, издања „Српске књижевне задруге“, почетком 20. вијека настаће „Народ“, „Српска ријеч“ и „Отаџбина“, ђаци су ишли у Србију да се школују и јављају у добровољце, а пјесник Алекса Шантић пркосио је окупатору: „И гробови наши бориће се с вама“. Кристално јасна мисао српског народа у БиХ садржана је и у ономе што је народни трибун Петар Кочић назвао светињом: „Ослобођење моје домовине и уједињење раскомаданог српства“.

Ни период аустроугарске окупације, брутални обрачуни са српском културом, велеиздајнички процеси и масовна убиства, нису могли да помуте националну идеју западнодринских Срба. „Овај родољубиви жар није им дошао ни преко школа ни из књига“. Колико је овај простор значајан за Србију, Цвијић је записао у познатом спису *Анексија Босне и Херцеговине* и

¹⁰ Детаљније у "Балканско полуострво и јужнословенске земље"

¹¹ Васа Чубриловић, *Сећања*, Вукотић медиа, Београд, 2022.

српско питање (1908), у којем наглашава да је БиХ оно што је Москва за Русију, централна област и језгро читавог српског народа, његов „етнографски најсвјежији и најјачи дио“, крај у којем живе његови најбољи представници, одакле потичу најзаслужнији људи и најљепше народне умотворине, први књижевни споменик српском језику (1189), али и значајан број учесника свих ослободилачких ратова које је Србија водила у 19. вијеку. Примјетивши да је послје Берлинског конгреса (1878) почело да слаби национално самопоуздање, да се широм Србије почела ширити клонулост и депресија, Цвијић указује да иста осјећања нису опхрвала и Србе у сјеверозападном дијелу Босне, Херцеговини, Лици, Банији, Космету, већ да они и даље имају јасну националну свијест и виталну националну снагу, самостално радећи на свом опстанку и препороду.

Србе у Босни и Херцеговини, истицао је историчар Перо Слијепчевић, осим народњачког основа у језику, карактеру, православној цркви, матици најљепших пјесама о љубави и јунаштву, расаднику народних насеља („поријекло многих породица које су се истакле у сусједним областима“), највише је одређивала – широка свијест о цијелом народу, мимо своје уске границе. Крај 19. и почетак 20. вијека протичао је у све озбиљнијим притисцима туђинске управе, експлоатацији природног богатства, тешком аграрном питању, социјалној и друштвеној депресији, што је узроковало иселјавање српског становништва нарочито из херцеговачких крајева. Босна и Херцеговина биле су испуњене незадовољством и бунтовношћу. Српски народ одупирао се настојању управника Бењамина Калаја и страних завојевача да наметну босанску нацију, потискујући српско име, ћирилицу, забрањујући часописе, уводећи ванредне мјере. Гроф Ђула Андраши био је убијеђен да Босна нема сопственог бића, да није нација и да ће ако буде препуштена сама себи постати лак плијен оних који би да стварају велику јужнословенску државу. Од саме помисли о стварању такве државе Аустро-Угарска је имала фобију. И данас у дијелу међународне политичке јавности не постоји разумијевање босанскохерцеговачког идентитетског конфликта, форсира се стварање вјештачке нације, а прогоне протагонисти слободарске мисли. Нарочито се настоји сузбити родољубље и национална свијест српске омладине.

У брошури *Смрт једног хероја* (1911), написаној у част младог студента, родољуба и револуционара Богдана Жерајића, а посвећеној цијелој српској омладини. Владимир Гађиновић романтичарским погледима на

националну историју вршњаке је надахњивао текстовима о идеалном типу родољуба – борца за слободу. „Заборавити на себе, изгорјети за друге“ или „Када ми погинемо, доћи ће други“, поручио је Гаћановић у име своје генерације. Његов савременик, младобосанац Цветко Поповић записао је да је ова брошура постала *Вјерују* за сву националистичку омладину: Њена пробуђена енергија и национална свијест у наведеним мислима добила је правац дјеловања и смисао акције, не страхући се неуспјеха. Брошуру су омладинци читали на скуповима, коментарисали је, знали напамет. „Дјело је посве успјело у својој намјери да изазове револуцију у духовима и мишљењу младих Срба“, запамтио је Цветко Поповић додајући да су мисли и идеје изложене јасно и полетно, стилем који хипнотише читаоца: „Може се слободно рећи да је ова књижица васпитала готово читаву једну генерацију за саможртвовање“¹². Његове кључне идеје освајале су омладину и распростирале утицај, али тако снажан њихов пријем био је и рефлекс политичког и економског стања у земљи. Надахнут идеалима српског слободољубља и жудње за југословенским уједињењем, на Видовдан 1914. године у Сарајеву Гаврило Принцип пуцао је у аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда као у симбол поробљавања и тираније.

Култ Србије међу младима у БиХ био је огроман, такорећи безграничан. Српска генерација старијих бораца за слободу није могла да добије достојније насљеднике од тих младих људи који су били одлучни да жртвују своје животе за националну идеју. Вијек послје, западне амбасаде и нво организације, међународни протектори и бошњачка политичка и интелектуална елита удружују напоре да међу млађе генерације унесу историјски ревизионизам и идентитетску конфузију како би ослабили и обездушили српску националну идеју.

Разочарење

Перо Слијепчевић посвједочио је како су многе националне иницијативе, огромно јунаштво и жртве западнодринских Срба често били без успјеха, „па су увијек били разочарани они који мјере вриједност људи по њиховим успјесима“. Али национална идеја остајала је жива и

¹² Више у књизи Цветка Поповића "Сарајевски Видовдан 1914, доживљаји и сјећања"

непоражена. Најузвишенији и најдуговјечнији национални циљ за непосредним уједињењем са Србијом, дјелимично је остварен уједињењем 1918. године у Краљевини СХС, касније Југославији, али 20. вијек је доказао да то није био крајњи циљ и оних народа за чије ослобођење су током два свјетска рата Срби приложили највеће жртве. Између два свјетска рата, хроничар Стојан Бијелић писао је како је сјеверозападна Босна (највећи дио тадашње Врбаске бановине) одувијек била попрште разноврзних социјалних, политичких, а поготово империјалистичких планова.

Након побједе у Првом свјетском рату, огромна већина српског становништва у БиХ није могла да прежали што умјесто државе Срба, Хрвата и Словенаца, касније Југославије, није створена онаква Србија о којој су деценијама и вијековима сањали кроз епску традицију, просвјетно-културну дјелатност, дуготрајну и самопрегорну борбу за аутономију и слободу. У Бањој Луци и другим крајишким градовима и окрузима организовани су народни одбори који ће 1918. и 1919. године поновити предачке тежње о проглашењу непосредног спајања са Србијом, али ће југословенски пројекат потиснути националну идеју. Од Срба ће се тражити и да у име заједничке државе забораве страдање од комшијске руке. Тешко пострададом и унесрећеном народу којег су његови разборити представници уразумили да се не свети онима који су над њим починили толико зла и увјеравали га у исправност југословенске идеје, није била непозната слутња како би могао поново да се нађе на стратишту, што ће се и десити 1941. и 1991. године. Због племенитих циљева стварања новог живота, обје Југославије започеле су тако што су Срби морали да опросте и забораве своје погроме од најближих комшија. На одређени начин то се од њих тражи и данас, док се српска кривица у посљедњем грађанском рату пренаглашава и експлоатише.

Југословенска идеја била је подношљива западнодринским Србима само у оној мјери колико је значила живот у заједничкој држави са Србијом. У Османском царству, Аустроугарској монархији, НДХ или унитарној БиХ никада нису видјели своје мјесто. Југословенство је било идеал једног времена, једне епохе. Уочи уједињења у југословенску државу, српски народ предводили су државници, дипломате, војсковође, научници и умјетници највећег домета. Али, „чедо“ ове генерације је, како наводи историчар књижевности Петар Пијановић, идеологија југославизма – чији залог је приложен одустајањем од српске идеје која је обиљежила 19. вијек.

Самовољно или наметнуто, југословенство је значило и умањивање, поништавање, осуђивање, дисциплиновање српства. Па опет, и такво југословенство за друге народе било је само успутна историјска станица, пролазна идеолошка авантура, државна тамница, „великосрпски пројекат“, „великосрпска хегемонија“. Обје Југославије распале су се не само због интереса великих сила, не само због идеолошких, унитаристичких, сепаратистичких, федералистичких концепција националних елита, већ и културних и моралних противрјечности њених народа.

Уједињење 1918. године није било плод заједничког херојства, јунаштва, витештва, чојства, ратничких вјештина, жртвовања за најузвишеније идеале. За неке је то била тек историјска прилика, тест политичке мудрости, крајња нужда. Академик Василије Крестић наглашава да су југословенска идеја, југословенска политика и југословенска држава, као инструмент подесан за расрбљавање, разорно дјеловале на духовно јединство српског народа, који се због њих олако одрекао националне посебности, а „вјеровање о посебности“ један је од најважнијих фактора који одређује нацију и национални идентитет. У првој половини 20. вијека дошло је до својеврсног заокрета у политичким идеалима српског народа, односно његове грађанске елите, која се са изворних позиција националног стајалишта потпуно усмјерила ка идеји о солидарности и јединству јужнословенских народа, њиховом ослобађању и окупљању у заједничкој држави. Послије Првог свјетског рата и покушајем стварања унитарног поимања културе у заједничкој држави, српска елита је у замишљеној југословенској заједници погрешно видјела – проширену државу. Резултат је био потпуно супротан – српски национални образац потиснут је југословенским концептом. „Ту је на делу аутоколонијални дух који се огледа у добровољном одрицању од свога и својих вредности, те у здушном прихватању нечег (туђег) што није изворно и веродостојно“.¹³

Срби нису завршили своју националну интеграцију, као ни у првој ни у другој Југославији. Историчар Сима Ћирковић пише да су 1918. године нестале границе које су вијековима раздвајале српски народ, али су они остали територијално разједињени и измјешани са другим народима међу којима није било ни правне, ни економске, ни културне повезаности, што је

¹³ Петар Пијановић, *Српски културни круг*, Институт за књижевност и уметност, Учитељски факултет, Београд, 2012. стр. 26.

заједничку државу стално чинило нестабилном. У њу су уложили сву своју слободарску снагу и ентузијазам, интелектуалне, моралне и духовне капацитете, људске и материјалне ресурсе, што није био случај са осталима. У држави која није могла постати јединствен ентитет, Срби су се дијелили на чуваре Југославије и чуваре српске традиције. До краја тридесетих година 20. вијека српско питање већ је било готово потпуно потиснуто, идентитет пригушен традиција запуштена, дезоријентација и однорођивање довели су до опште националне демобилизације. Српски народ је сам себи потписивао пораз, али ни то није било по мјери оних који су српску страну називали „окупационом“, „агресорском“, „великосрпском“... Подсећајући да су Срби за ту државну заједницу жртвовали несумњиво највише, више него ико други, а да су били себични и ускогрудни 1918. године, када су улазили у заједницу са својим огромним моралним капиталом, и да су тада хтјели диктирати, они би несумњиво боље прошли него послје двадесетак година заједничке државе, записао је Владимир Ћоровић.

Перо Слијепчевић тврди да послје рата, у сукобу између Загребa и Београда, БиХ више није заузимала ону ранију улогу. Народни посланици из БиХ нису се нигдје нашли заједно. Једино позитивно било је то што је коначно ријешено аграрно питање, али „њени водећи људи показали су се несамостални и некако уплашени. У том страху осјећао се траг дојучерашњег ропства“. У сукобу између Београда и Загребa, БиХ, тврди Слијепчевић, више није имала разбориту улогу, да се чује, да посредује, увезује...: „Нити су они имали гласа, нити их је ко слушао“. Према његовој оцјени, БиХ је послје рата, у великој државној заједници подбацила и то много, нарочито што се тиче политичког и националног живота. И политичар и правник, потпредсједник Српског културног клуба Никола Стојановић сматрао да је улога БиХ, као Југославије у малом, требала да буде од првокласне важности водећим политичарима у Краљевини СХС „јер је историјска улога Босне да буде или копча српско-хрватска, или јабука раздора“! Идентичког стајалишта биле су и демократе Љубомир Давидовић и Милан Грол,

Уочи Другог свјетског рата у посебно тешком положају нашао се српски народ западно од Дрине. Српски народ у Врбаској бановини, територијалним преуређењем, нашао се окружен Хрватском бановином, а хрватски снови о Бањој Луци као центру будуће Велике Хрватске постајали су све извјеснији. Српски интелектуалци тада су Босанску Крајину и њено

становништво видјели су као носиоца националне и државне мисли, „предстражу Београда“, „српским зидом“ којем треба помоћи да се одржи. Више од осам деценија послје, многи српски интелектуалци, родољубива елита Србије и данас гаји увјерење да су Бања Лука и Република Српска кључно мјесто одбране српства, али и извориште националне снаге и достојанства.

Као што су током балканских ратова Срби у БиХ, иако су се и сами налазили у изузетно тешком стању, сакупљали помоћ за војску и народ у Србији, а многи се и пријављивали у добровољце, након НАТО агресије 1999. и терористичких напада на српска насеља и манастире 2004. године, из Републике Српске непрестано се упућује хуманитарна помоћ сународницима на Космету, омладина из окупираних јужних српских покрајина и Републике Српске међусобно се посјећују, његују културну и просвјетну сарадњу и чувају национално сјећање. Заправо, дух заједништва свједочи о јединству народа ма гдје и ма под каквим условима се налазио. „И свуда гдје је српска душа која, тамо је мени отаџбина моја, мој дом и моје родно огњиште“, пјевао је Алекса Шантић о родољубивој саосјећајности, отаџбинском завјету и националној занесености, не базирући се на геополитичке планове и апетите великих сила, рампе цивилизацијских и државних граничара.

Уочавајући да је међу многим Србима анационалност поново у моди, академик Љубомир Тадић подсјећао је савременике колико нас је скупо коштала „идеологија братства и јединства“. Ту цијену српски народ плаћа и данас, али и даље постоје одређени појединци који пропагирају идеологију одрицања и жртвовања властитих зарад туђих интереса.

Лажно грађанство

Неразумијевање и негирање историјске драме БиХ прате јавна заговарања тезе да су актуелни етнички и национални сукоби искључиво посљедица политичке и медијске манипулације владајућих елита. Истовремено се афирмишу стајалишта да се узроци нестабилности налазе у уставном уређењу, економском сиромаштву, одсуству грађанске политичке културе. Уз дилетантско и популистичко окривљавање сваког облика националне свијести, нарочито српске стране, намећу се закључци да су трајни мир, економски опоравак и политичка стабилност извјесни једино уз промјену уставног уређења које подразумева укидање ентитета, потискивање и гушење национализама и форсирање тзв. грађанске опције –

упркос чињеници да су се током протекле двије деценије, али и кроз много дужи историјски период, компромитовале, раскринкале и потврдиле као непостојане и непринципијелне све оне политичке групације које би се огртале таквим паролама. „Одувијек је у босанским грађанским круговима било доста лажне грађанске учтивости, мудрог варања себе и других звучним ријечима и празним церемонијалом. То прикрива како-тако мржњу, али је не уклања и не спречава у растењу. Под покровом свих савремених максима дремају стари нагони и каиновски планови“. Овако је Иво Андрић у приповиједи *Писмо пријатељу из 1920. године* одговорио на чврста и распрострањена увјерења како ће послије ослобађања и уједињења, под паролама „Брат је мио ма које вјере био“ и „Туђе поштуј, а својих се дичи“ и сличним, да се побољшају односи међу људима и народима у БиХ. Неће, знао је славни нобеловац, јер је својом оштроумношћу, аналитичким истраживањима и проучавањима дошао до закључака како су људи у БиХ „осуђени да живе на дубоким слојевима експлозива који се с времена на вријеме пали управо искрама тих ваших љубави и ваше огњене и свирепе осјећајности“. Дубоки јазови и међусобно неразумијевање различитих вјера¹⁴ у Босни повремено прелазе у отворену мржњу, што је, тврдио је Андрић, готово општа карактеристика становника, које најчешће нису ни свјесни, што је фатална особина. БиХ је земља мржње и страха. „То треба уочити, утврдити, анализирати, али несрећа је што нико неће“. Историјска пракса готово цијели наредни вијек наставила да се потврђује, између осталог и због оних који су били неспособни да је препознају и разумију, док су манипулисали и распиривали националне и вјерске антагонизме у БиХ. Парола „Завади, па владај“ страним центрима поново је постала актуелна и сврсисходна, а славни нобеловац оклеветан као инспиратор мржње и злочина. Тако нпр. бошњачки професор Русмир Махмутџахић и промотери његове књиге *Андрићевство: Против етике сјећања* (2016) Иву Андрића оптужује као „теоретичара геноцида“ и пореди га са – Хитлером!

¹⁴ Академик Милорад Екмечић заступао је тезу да је у југословенској историји религија била вододелница између народа. Хроничар прве половине 20. вијека Стојан Бијелић наглашавао је како је вјера одувијек имала главну улогу код народа у Босни. „Појам народности није код нашег народа био познат макар што се поносио народним именима Србин и Турчин. Под именом Србин разумијевао се православни хришћанин, а под именом Турчин муслиман“ (*Врбаске новине*, 1933).

Ако је Југославија била илузија, како да БиХ буде реалност? Босанство никада није била идеја српског народа. Ни као идеолошки пројекат, ни културна свијест, ни државотворни циљ. У српском колективном сјећању босанство је озвучено физичким и политичким насиљем, социјалном агонијом, економским ропством, гушењем културе и идентитета. „Национализам Босне и Херцеговине, као цјелине, остао је пун парадокса од старине до данас. На заједничкој расној основи створени су у свијести њена становништва опречне политичке тежње које су се међусобно паралисале и крхале. Никада босанске снаге нису успеле да се повежу у један сноп ни да заједнички гурну једним правцем“.¹⁵

Од времена Бењамина Калаја до Валентина Инцка и Кристијана Шмита, од шуцкора до зелених беретки, од вјештачког идентитета који је наметала хабзбуршка окупациона управа до савремених концепција западних амбасадора и високих представника међународне заједнице да форматирају и униформишу псеудограђанску државу, Срби у БиХ не пристају да се одрекну себе и постану нешто друго.

У књизи *Босна и Херцеговина, будућност незавршеног рата* (2010), публицисти Иван Ловреновић и Миљенко Јерговић изражавају сумњу да ли би се у Босни и Херцеговини стекао минимум унутрашње кохезивне снаге да странци не бдију над њеним институцијама. О томе пишу и Ненад Кецмановић у књизи *Немогућа држава* (2007) и Мирјана Касаповић у *Босна и Херцеговина, подијељено друштво и нестабилна држава* (2005). Касаповићева наводи да се вијековима Срби, Бошњаци и Хрвати никада нису скупа, трајно и масовно залагали за заједничку државу, а опстајали су само захваљујући ауторитарним режимима (Османског царства, Аустроугарске монархије и Краљевине Југославије, касније СФРЈ). Кецмановић наглашава да данашња државна заједница БиХ заправо није ни настала по вољи њених грађана, није резултат *унутрашњег признања* оних који у њој живе, да јој недостаје *базични консензус* конститутивних народа. Он подсјећа да су Срби у БиХ са великим разочарењем дочекали Дејтонски споразум (због Сарајева, коридора код Брчког, ограничене самосталности). Насупрот Србима, Бошњаци су Дејтонски споразум славили као побједу. Посљедњих година Срби уз велике напоре покушавају да одбране темеље тог споразума од све

¹⁵ Перо Слијепчевић, предговор у зборнику „Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење“, у издању Народне одбране, Сарајево 1929.

агресивнијих напада представника бошњачког народа. Устав БиХ, посебно Републику Српску, али и цијели српски народ, његову историјску и културну свијест.

Три деценије од почетка најстрашнијег и најтрагичнијег међунационалног сукоба у Европи након Другог свјетског рата, Босна и Херцеговина је политички и етнички располућена, недостаје јој унутрашњи легитимитет, оптерећена је дубоким подјелама и неповјерењима, одсуством међусобног признања и минимума толеранције, крајње супростављеним интерпретацијама заједничке прошлости, али и контроверзним и међусобно искључујућим стајалиштима о облику унутрашњег уређења и уставном оквиру који се темељи на Дејтонском мировном споразуму. Уосталом, страном војном интервенцијом и дипломатским притисцима на непријатељске стране и успостављена је заједничка државна заједница, окончан ратни сукоб у БиХ. Први послеријатни високи представник међународне заједнице за БиХ, свједок стварања и спровођења Дејтонског споразума, Карл Билт записао је да на терену није било заједничког језика, да иза сцене ниједна од страна није била спремна да подржи политичке циљеве Дејтонског споразума. Ни прије овог споразума није постојала спремност сукобљених страна да освану у заједничкој држави. Према Билтовим мемоарима, споразум је омогућила прије жеља за нормализацијом односа између Београда и Загреба, него мисао о заједничкој будућности у Босни, а преговори у Дејтону су по својој структури, били преговори између „Велике Србије, Велике Хрватске и муслиманске Мини Босне“¹⁶.

Двојица универзитетских професора и непосредни актери догађаја који су пресудно утицали на стварања Републике Српске, Алекса Буха у књизи *Аргументи за Републику Српску* (1996) и Никола Кољевић у дјелу *Стварање Републике Српске* (2008) образлажу под каквим све околностима и са каквим идејама и начелима су се руководили Срби у БиХ. Од почетка ове историјске драме, они су жељели да сачувају мир, испрва се залагали за опстанак Југославије, а са расплетом дешавања и за компромисно рјешење. Бошњаци, Срби и Хрвати присиљени су да живе у заједничкој држави, за шта су већа воља и интерес били извана, него међу локалним народима. Тако је и двије деценије послје Стивен Мајер, амерички професор и бивши

¹⁶ Више у књизи Карла Билта *Мисија мира* (1998)

аналитичар ЦИА, констатовао да ни данас већина грађана БиХ не прихвата да се изван формално признатих граница налазе „стране државе“, а да можда и кључну кривицу за неуспјех БиХ носе њени заступници на Западу и погрешни потези које повлаче од деведесетих година 20. вијека. Према његовим ријечима, данашње неприлике последице су неспособности и „арогантног одбијања“ страних заговорника унитаризације да разумију природу етничке подјеле, као и њиховог упорног инсистирања да диктатима угуше самоодређења локалних народа. „Једноставно речено, за одвећ велики број босанскохерцеговачких грађана границе и суверенитет се не поклапају са оним што је Дејтонским споразумом дефинисано као бх. држава.“¹⁷

Подсјећајући на вјерску, социјалну и политичку дискриминацију српског народа на просторима Босне и Херцеговине од 1463. године, историчар Коста Николић истиче брутални идентитетски рат са крајњим циљем да се муслиманско становништво прикаже као једино аутохтоно и оствари његова доминација и учврстила унитарна БиХ. „Босна и Херцеговина је у 20. век ушла с подељеним историјским наслеђем које је било полазна тачка за супарништво три верске заједнице“.¹⁸ На видјелу је изградња мита о босанском народу, покушај конструкције политичке посебности – тзв. босански језик, фалсификовање и прекрајање историских чињеница итд. „Новоуспостављена бошњачка митолошка историографија потпуно је маргинализовала српску и хрватску компоненту у историји Босне и Херцеговине“.¹⁹

Национална виталност

Међутим, Република Српска није угрожена само споља. Чедомир Антић и Ненад Кеџмановић подсјећају да је у својој историји она имала слабе и јаке владе, политичаре који су са више или мање успјеха бранили њен статус и одолијевали притисцима споља. „Ипак, њен статус *de facto* државе угрожен је лошим привредним приликама, заосталошћу већег дијела земље, лошом демографском структуром становништва, корупцијом и

¹⁷ Стивен Е. Мајер, „Да ли је Босни потребан нови Дејтон“ у *Сачувати мит у Босни: митови, изазови, шансе*, Чигоја штампа, Београд, 2011. стр. 28-40.

¹⁸ Коста Николић. Једна изгубљена илузија – Србија у 20. веку, друго допуњено издање, ЈП „Службени гласник“м, Београд, 2017. стр. 367.

¹⁹ Исто, стр 373.

притисцима великих сила“.²⁰ На унутрашњем плану, дакле, искушења нису нимало лакша од спољашњих. Стање духа народа данас дјелује прилично неповољно. Социјални и културни проблеми постају све еклатантнији. Владавина права и демократија су у кризи. Погубни су примјери узурпирања и злоупотребе власти, политичке елите не показују никакву спремност да се добровољно подвргну истим критеријумима, једнаким мјерилима и обавезама пред законима са осталим грађанима.

Коста Николић упозорио је да се српски народ средином друге деценије 21. вијека нашао на самој ивици националног опстанка. Ратови, расијања, избјеглиштво, пад наталитета, сиромаштво, опустошено село, бројне последице вишедеценијске промашене и погрешне политике српских елита, обесхрабрују и застрашују погледе унапријед. „Због тога је будућност једног народа са вишемиленијумском историјом потпуно неизвјесна“. Прије више од једног стољећа, тврдећи да онај народ који у будућност иде без програма и утврђених тачака свог властитог питања не може очекивати успјех, државник и научник Стојан Новаковић нагласио је како би у српској историји много тога било другачије да је српски народ био сложенији, уистину родољубљивији, боље организован, просвећенији и посвећенији општем добру, оданији својој културној задаћи, превазилазећи слабости, ситничавости и свагдашње страсти и преокупације.

Ако су српску елиту прије стотину и више година карактерисали високи идеали, племените намјере и циљеви, компетенције, образовање, родољубље, лојалност општим интересима, елити с краја 20. и почетком 21. вијека приписује се дезоријентисаност, неслога, заокупљеност личним интересима, одсуство моралне дисциплине. С друге стране, стање духа у српском народу с почетка 20. вијека описивано је високим самопоуздањем, оптимизмом, вјером и поштовањем традиције, краља, свештенства, учитеља, војсковођа, док данас преовладавају малодушност, јавашлук, несталност у националним задацима, неповјерење у политичко руководство, интелигенцију, склоност вербализму, изражени индивидуализам, цинизам, чак и аутошовинизам.

²⁰ Чедомир Антић, Ненад Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, Недељник, Београд, Службени гласник Републике Српске, Бања Лука, 2016. стр. 293.

Некада су се школовани млади људи са европских универзитета враћали у отаџбину да се боре за њено ослобађање, стварају државу, граде институције, уче народ, унапређују јавни живот, док данас млади масовно одлазе у иностранство, одустају од борбе за властиту будућност на родном огњишту. Они који остају олако се препуштају таласима глобализације, мијењају идентитетску основу, постају поданици партија. Некадашњи пркос и бунтовништво против сваког освајача, одмијенили су апатичност и анархија. Медији су на почетку прошлог вијека били слободни, стварали политичку јавност и ширили културну свијест, данас су средства пропаганде у борби за власт, банализују политички живот, искривљују културни стил. Над народом којег је карактерисала склоност прекорачењу сопствених граница, животна енергија да надвлада све страхоте које су се снашле 1914–1918, 1941–1945, 1991–1995, 1999, 2004, надвила се авет самопотцјењивања, самосажалења, аутодеструкције.

Подсјећајући да у политици постоје оне ствари о којима се говори али ништа не ради и оне на чијем остваривању се ради али се о њима не говори, Мило Ломпар српску културну политику, као оглашени циљ српске државне политике, означава оним о чему се прича али не ради, политику која постоји на ријечима, али не и у срцу. Политичка и интелектуална свијест трага за својим лишеним српским становиштем, поново јој се намећу „граничници“ у име регионалне сарадње, добросусједских односа, обнове „југосфере“, европске перспективе, суочавања са прошлошћу. У том трагању наставља се процес самопорицања, занемаривања и одрицања властитог националног идентитета.

Међу данашњим српским генерацијама осјећају се посљедице вишедеценијске кампање „ругању српства изван Србије“. Социолог Зоран Аврамовић наглашава да се национално дезинтегративна мисао о српској идеји појављује у више облика међу којима су супротност Европа–Србија, небрига за Србе изван Србије, подјеле на Србе и Србијанце итд. Као и толико пута до сада, српска интелигенција продубљује развалине унутар националне идеје, саплићући историјску судбину државе и нације о исте оне замке на којима смо већ посртали и страдали, а на шта су упозоравали толики српски државници, научни и културни прегаоци. Српски интелектуалци и политичари генеришу темељне разлике у одређивању општих схватања о интересима и плановима српског народа. Али, разлике не

остају само у њиховом кругу. Русвај српског консензуса спушта се и међу обичан свијет, на улицу.²¹

На уласку у тзв. златно доба демократије у Србији, Јован Цвијић истицао је да се национални интереси стално морају стављати испред интереса пролазних група и појединаца, па ма ко они били, а да политичке партије морају да избјегавају међусобна трвења и поготово личне поводе, удешавајући међусобне односе тако да не ометају рад за народ у цјелини и да не шкоде држави. Демократија треба толико да очврсне да се под њеном управом поштује и осигура свака личност, а спријечи самовоља партија и вођа. У предавању одржаном 9. априла 1940. године, насловљеном „Данашњи положај и задаци Срба“, професор Слободан Драшковић наглашава да је српски задатак од највећег значаја да нађе национални пут и обиљежи национални програм за извјесно дуже вријеме, али и да је у том тренутку значајније да се проговори о непосредним задацима јер од њих зависи хоће ли српски народ моћи и са каквом снагом касније, у мање тешким околностима, да детаљније изграђујемо свој национални програм. Његов осврт на прилике у српским редовима био је поражавајући. Као најнеповољније је означио стање духовних снага, одсуство националног самопоуздања, мањак вјере у сопствену снагу и вриједност, а баш у томе је, запажа Драшковић, кључ српске судбине и објашњење корупције која гуши све здраве узмахе народне снаге, неодлучности пред задацима, отупјелости у оцјењивању људи и ситуација. Ова критика односила се прије свега на српску интелигенцију која се одвојила од народа, у којем још има снаге, осјећај мјере, здрав инстинкт... Порука је гласила да је неопходно очувати државу јер слобода коју су Срби увијек истицали као свој идеал може да се остварује само у својој држави: „Историја не прашта. Она не зна за оправдане и неоправдане изостанке. Она не пита: јесте ли се ви Срби сложили и договорили, или сте завађени и растурени; радите ли поштено или сте утонули у корупцију, имате ли вјере у себе или сте клонули? – па да нам опрости ако кажемо да смо морално пали, посвађали се, изгубили храброст и самопоуздање“²². Једно од најдраматичнијих проблема на који је Слободан

²¹ Опширније: Зоран Аврамовић, *Родољупци и родомрци*, Службени гласник, Београд, 2013. стр.

²² Слободан Драшковић, „Данашњи положај и задаци Срба“ у *Искушења српске елите, документи о раду Српског културног клуба* (приредио Перо Симић), Службеник гласник, „Филип Вишњић“, Београд 2006. стр. 193-199.

Драшковић упозорио у поменутом предавању односи се на повијање пред пропагандом која се устремљивала на национални идентитет: „Када се поведе ријеч о српству широм Југославије, готови смо да посумњамо у себе, да се одрекнемо свега, да о свему понизно дискутујемо. Допуштамо дискусију да ли су Војвођани исти Срби као Срби у Србији, да ли су Босанци, Херцеговци, Црногорци Срби! Ако овако потраје, ускоро ћемо пристати и на дискусију да ли Срби уопште постоје, па ћемо се најзад себе и потпуно одрећи“²³. Након осам деценија ова тема је и даље подједнако актуелна и на исту погубну подложност сумњама и подјелама упозоравају и многи савремени српски интелектуалци.

Херцеговачки новинар и српски политичар Ристо Радуловић (1880-1915), који је за вријеме аустроугарске окупације БиХ био један од идејни вођа српске интелектуалне омладине окупљене око мостарског листа *Народ*, „општепризнати судија националног морала“, како га је описао потпредсједник Српског културног клуба Никола Стојановић, био неумољив према свим неморалним чинима појединаца и немилосрдно прогонио све који су личну корист хтјели да претпоставе народном идеалу слободе. Радуловић је оштро критиковао и стање у самом српском народу, политички неморал, српске борбе ко ће ући у владине банке, декларисао се против оних који „не виде даље од гроша“, „паметара који само кукају и критикују“, против кафанских беспосличарских резоновања, уображености паланачких величина, сујетних „ћурана“... „Несебичности! Треба нам мало више несебичности“, понављао је Радуловић. Слободан Јовановић истицао је да је Ристо Радуловић указивао на претјерани индивидуализму наших интелектуалаца, наглашавајући да они не схватају политику као јавну службу већ као прилику за самоистицање. Клоне се практичног рада на којем би се одмах видјело да ли су им погледи тачни. Губе се у високим плановима, о којима само причају. Та њихова амбиција, необузdana и расплинута, била је главни узрок наших народних недаћа. Радуловић се јадао да ће много времена проћи док се у Босни и Херцеговини политика не кристализује и постане борба идеја, а не личних интереса и „ћефова“. Пред очима је имао тадашње српске политичаре из наших крајева под Хабсбурзима, али његова критика данас дјелује актуелнија него у вријеме којем је свједочио. „Ми веома мало имамо способности да себи створимо

²³ Исто.

одређене и прецизне идеје и да према тим идејама управљамо наш рад“, поручивао је Радуловић, указујући на потребу високе моралности и интелектуалне културе, од које је друштво којем је припадао било веома далеко. „Сваки члан нашег друштва треба да ради тзв. ситне послове, али да је прожман великим идеалима, српским идеалима. Ситни рад је мала притоцица велике ријеке!“²⁴

„Диференцијација у политичкој борби без узајамног потпомагања, без узврћеног плана са општег српског гледишта, била је узрок наше слабости. Али добра страна претрпљене унутрашње патње народне душе састојала се у томе да се на крају увидјело да није само довољно имати неко право, него је нужно том праву дати и одговарајућу снагу“.²⁵ Међутим, иако српска интелигенција „није на свом мјесту“, Радуловић не дозвољава тврдњу како је она мање патриотска од сељаштва. Он сматра да би било апсурдно да интелигенција не води националну политику и да не представља изразиту већину међу политичарима. „У тим стварима ми не треба да правимо изузетак од осталог свијета, а особито не када се не налазимо у националној држави, већ у држави којом владају странци, који нису ни најмање наклоњени Србима, а камоли Српској Идеји“. Вјеровао је у благотворност објективне критике и казао да је најгоре стање тек оно гдје ни лаж ни истина више никога не узбуђују, но остављају општу равнодушност.

Радуловић је био свјестан да је света дужност гајити слогу и заступати српско национално стајалиште, организовати се политички, просвјетно, економски, остати на заједничкој националној основи, не цјепкајући се у фракције и странке, прионати за рад као пут до побједа. Поручивао је да политика мора престати да буде интрига, а сакривање иза националног јединства ружан политички трик за наивне посматраче. „Слога као маска и закрпа“ постала је Радуловићу одвратна. Најављује вријеме рађања и наступања здравог национализма широм српских земаља. Према његовим ријечима, тај национализам још нема утврђене и јасне контуре, не стоји чврсто на тлу, али се осјећа његово таласање које све прожима. „Српска психа уједначује се, постаје једна, нераздјелива и неразлична, крај свих покрајинских диференција које су производ физичких и политичких

²⁴ Ристо Радуловић, *Расправе и чланци*, Српска књижевна задруга, Београд, 1940., стр. 48.

²⁵ Исто, стр. 71.

прилика. Тај национализам обећава да неће бити фраза, нити декламација, него плод времена и нових потреба, освештених старим српским традицијама“, пише Радуловић. Он је инсистирао на националном, а не – на страначком ставу. Сабор је за Радуловића био „мочвара“, у њему свађе и подјеле. И Кочић је Сабор називао „трулим, затрованим и неспособним за сваки рад“. Окупатори су досољавали давањем привилегија онима који су помагали туђинску власт. Међутим, разочараност саборским клубом није поколебало вјеру у снагу српског народа. „Да, не цапајмо се! Јер нико од наших људи није толико покварен на иде против интереса српског народа“, поручивао је Радуловић, а Кочић додавао да „ниједан народ не може пропасти док сам себе не изневјери“. Радуловић примједбује што нико од политичара није толико узвишен да се потпуно, без награда, ситних и крупних амбиција, преда мисији стварања слободе отаџбине! „Таква је наша средина, такви смо ми“. Цијело вријеме траје протест овог искреног родољуба против партијашења које отежава и компромитује борбу за национални интерес. Упозорава да српски народ није никада стајао у критичнијем положају него тада када се са свих страна систематски и удруженим силама нападао, а српски политичари били разбијени, „сваки сматра да српска историја почиње од његовог доласка на политичку арену“. За Радуловића, то је несумњиви одраз недовољне политичке културе. Истовремено, не губи вјеру у свој народ и тврди да историја свједочи да су Срби способни и за културу и за друштвени живот. Кроз цијелу нашу историју, наглашава, провејава неодољива воља за независношћу и слободом. Као први услов српске самоодбране наводи стварање снажне организације и снажне солидарности између свих српских посланика у Сабору, нарочито у погледу општих народних питања, затим постепено напредовање и потом коначан успјех. Зато за посланике, каже, треба да долазе најспремнији и најисправнији људи, јер је национализам, као и свака идеја, производ васпитања и образовања, а никако примитивности. Широке народне масе, занесене политичком струјом, давала су чешће тон који је био за осуду. „Код нас у политичаре може се сваки убрајати, и често пута они који имају најмање квалификација за то, важе као исправни политичари. Тако сентиментално схватање политике редовно је производ некултурности и непринципијелности разних слојева народа“. Због тога наглашава да наш народ треба политички васпитати, дугим и промишљеним радом и добром организацијом, довести га до политичке зрелости, да би створили услове за политичке странке, да не би могао сваки почетник или агент да га на

политичке странпутице заведе. Као добар познавалац друштвених законитости, истицао је да политички живот треба природно да се развија. „Ми смо Срби исувише мален народ да у кратком периоду постигнемо велике успјехе“²⁶.

Први балкански рат 1912. и српске побједи доносе Радуловићево одушевљење, величанствен осјећај. Радостан због пробудиног Српства и балканске солидарности, ипак примјеђује да се показало лице Босне: „Једни су расли од побједи српских, други су осјетили братство са Турцима, трећи су правили кисело лице и клеветали српску војску као да су прави Аустријанци“²⁷, пише и Перо Слијепчевић. Ако је у Аустрији видио непријатеље, у њеним слугама у БиХ Радуловић је препознао одметнике и о њима пише с много сарказма. На југословенство се до тада у БиХ гледало као на пјеснички идеал, као сентимент, док је српство било симбол бунтовности и слободољубља. Међутим, како наводи историчар Драга Мاستиловић, Ристо Радуловић је још 1912. године упозоравао да српски национални покрет може бити „сведен са свог правога пута“ и заведен „дрекотом о сумњивим напредним идејама, које могу да нас коштају наше часне националне идеје“. Један наш рђав потез може много да нас кошта, сматрао је Радуловић и тако наслутио и наговјестио будућност српског народа у двије Југославије, које ће постати својеврсно национално „губилиште“, гробље несебичне жртве и наивне вјере у заједнички живот.

Које снаге требају да приложе и увећају напоре у будућем националном начину мишљења и рада, одговорио је Јован Цвијић још почетком 1907. године, наглашавајући да на националним питањима најприје и највише треба да се ангажују интелектуалци, али без личне таштине, сујете и тежње за положајима, спремни на много пожртвовања, па и да поднесе увреде: „Они треба у свим правцима да потпомажу велике националне послове, у којима, у ствари, не може бити разлике међу партијама, и без обзира на то која партија има да води те послове. Тако би се створио чврст

²⁶ Исто.

²⁷ Перо Слијепчевић, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, 1929. (Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, Бања Лука, Београд, 2017)

ослонац јавне свијести за велике народне интересе“²⁸. Цвијић је истакао нарочит значај медија у представљању међународној јавности истине о српском националном питању, али истовремено и како свако треба непрестано да ради и чини сталне напоре да своју земљу направи снажном и великом, радећи свакодневне послове од којих се живи, озбиљно и честито, са тежњом да тако буде од користи цјелини, националној заједници. Цвијић нарочито указује на обавезу универзитета да постане морална снага нашег народа, центар који о националним питањима непрестано мисли и не показује било каква колебања. Најтежи и најважнији посао на формирању националног осјећања и мишљења је цијелом народу дати „национално и патриотско чуло“ да приликом сваке јавне акције помишљају на интересе цијелог народа. Према његовом увјерењу, народ и његове интересе треба стављати испред група и појединаца, ма ко они били, јер се заправо само тако од неког скупа људи прави народ. „На питањима и пословима од националног значаја политичке партије не смију да траже посебне користи. Општа свијест треба да је толико јака да одмах осуди партију и политичара који тако ради. Партије морају тежити да избјегну или бар ослабе међусобна трвења, што више уништити личне поводе за та трвења и морају своје међусобне односе тако удесити да се не обуставља рад за цјелину и да се не шкоди земљи“²⁹. Према Цвијићевом увјерењу, сви треба да покажу одсудне склоности да не цијене на првом мјесту политичке бравуре и партијске заслуге, већ да првенствено поштују рад и дјела као основне принципе просвијећене демократије. Његово указивање на неопходност да сви јавни радници до жељених циљева морају стизати искључиво компетенцијама и ентузијазмом, што би утицало и на будуће генерације, као и све младе који "сада већином бесплодно политизирају". Када порасте позитиван рад, изгубиће се многи од узрока који изазивају данашње рђаве појаве. Интересе народа и отаџбине увијек ставља испред сваке политике и идеологије. Цвијићеве поруке ни више од стољећа нису изгубиле актуелност.

„Ослонац српски су морални хероизам, духовна слобода и достојанство које се рађа из богатства унутрашњег живота а остварује у

²⁸ Јован Цвијић, 1907. „О националном раду и о нашем Универзитету“. Прештампано у *Говори и чланци* I, Цвијић Јован, 1921. (69–70 стр, издавачка књижара „Напредак“, Београд)

²⁹ Исто

заједници са себи сличнима. Са тог ослонаца смо достигли судбину историјског народа, побједоносно бранили идентитет и отаџбину, задужили и означили своје мјесто међу цивилизованим свијетом, упркос свих несрећа и бедастоћа које нас приземљују и окружују³⁰. Поред тога, основни услов за оздрављење српског друштва је, да се сагласимо са интелектуалним тестаментом Светозара Милетића, Бранка Лазаревића, Милана Грола и других – стварање грађанина, јер само грађанин може да схвати величину, снагу, вриједност и корист државе. Политички живот почива на културном стању нације и манифестује се као синтеза свих народних акција, а правну државу ствара грађанска етика која ствара и слободу, демократију, независност и дисциплину. И један од првака српске политикологије Милан Матић сматрао је да треба стремити ренесанси демократског грађанства, а да су препреке на том путу недовољно изграђена правна држава, политичке партије и појединци који своје интересе стављају испред општих, изостанак стандарда личне одговорности вођа итд.

Демократска идеја, колективно право на властити национални идентитет и његово политичко испољавање била је „историјско гориво“ помоћу којег је створена Република Српска. Универзитетски професор и бивши потпредсједник Републике Српске, Никола Кољевић, упозорава да се та идеја лако може извитоперити у маску којом се скривају лични или групни интереси. „За нас је то посебно важно да имамо на уму јер је у питању и лична вјера у најважнију заједничку идеју, као и кредибилитет те идеје која треба да буде унутрашње кохезивно ткиво наше државе без којег би сви њени спољашњи механизми, старински речено, остали без душе, мотива и погонске енергије“³¹. Кољевић наглашава да никада не смијемо заборавити да су нација и култура сијамски близнаци, а у српском случају „култура је предак а нација потомак“. Култура као најдубља основа националног идентитета, код Срба је изражавала најтежа историјска искушења. Распростирање српске културе је наш приоритетни политички задатак, а у оквиру императива духовне и моралне обнове српског народа, „култура је као народни вез“. Разумијевање значаја ове поруке данашња

³⁰ Ђорђе Вуковић, *Ослонац српски*, Бесједа, Бања Лука, 2022. године стр. 15.

³¹ Никола Кољевић у књизи *Од Платона до Дејтона* (Глас српски, Бања Лука, 1996) инсистира на улози културе у стварању државе.

политичка елита Републике Српске не манифестује у довољној мјери, а последице тог неразумијевања више су него очигледне.

Равнотежа

Република Српска није само израз политичке воље српског народа у БиХ, већ и његово историјско, културно, национално и демократско право, али је и резултат међународног признања тог права од стране највећих свјетских сила. Прихватили су је невољно и они који су хтјели и још покушавају да је униште, прије свега бошњачка политичка и интелектуална елита, под патронатом одређених западних дипломата и Канцеларије високог представника међународне заједнице (ОХР-а).

Као дио БиХ, Република Српска има међународно признање и оно не смије да се компромитује погрешним политичким одлукама. Српски народ има довољан стваралачки потенцијал да опстане на свом вјековном простору, али само ако претходно постигне унутрашњу равнотежу и ослони на своје провјерене и трајне националне и демократске вриједности. Улога Србије у том процесу је и даље од прворазредног значаја. Истовремено, међународна и регионална сарадња су неоподни, али њих треба разликовати од попуштања и самопонижавања, а нарочито од одустајања од темелних националних интереса у име евроатланских пројеката и тобожњег новог "братства и јединства", вјештачког идентитета "Босанаца и Херцеговаца". Трауматично историјско искуство свједочи и упозорава да само Република Српска може да обезбиједи егзистенцијални опстанак, политичку слободу, културни идентитет и колективно сјећање српског народа западно од Дрине.

ЛИТЕРАТУРА

- Ђорђе Вуковић, „Колико будућност Републике Српске зависи од 'патриотског чула' Србије“, часопис *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 24, 2015. стр. 143-159.
- Ђорђе Вуковић, *Дејтон, крај или повратак политичке равнотеже*, „Национални интерес“, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2020. стр. 7-29.
- Ђорђе Вуковић, *Ослонац српски*, Бесједа, Бања Лука, 2022.
- Чедомир Антић, Ненад Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, Недељник, Београд, Службени гласник Републике Српске, Бања Лука

- Коста Николић, *Једна изгубљена илузија – Србија у 20. веку*, друго допуњено издање, ЈП „Слу
- жбени гласник“, Београд, 2017.
- Михаило Марковић, „Стварање јединственог духовног простора српског народа“ у *Српски духовни простор: зборник радова са научног скупа* (Бијељина, 29-30. октобар 1998)/главни уредник Милорад Екмечић, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 1999.
- Милан Матић, *О српском политичком обрасцу*. Службени лист СРЈ, Институт за политичке студије, Београд, 2000.
- Ристо Радуловић, *Расправе и чланци*, Српска књижевна задруга, Београд, 1940.
- Стивен Е. Мајер, „Да ли је Босни потребан нови Дејтон“ у *Сачувати мит у Босни: митови, изазови, шансе*, Чигоја штампа, Београд, 2011. Зоран Аврамовић, *Родољупци и родомрци*, Службени гласник, Београд, 2013. Петар Пијановић, *Српски културни круг*, Институт за књижевност и уметност, Учитељски факултет, Београд, 2012.
- Часлав Копривица, "Будуће историјске перспективе односа Србије и Српске" у зборнику са научног скупа *Република Србија и Република Српска - стари и нови политички изазови*. Институт за међународну политику и привреду у Београду, Факултет политичких наука Бања Лука и Представништво РС у Србији, Београд, 2014. стр. 159 - 167.
- Душан Т. Батаковић, *Новија историја српског народа*, „Наш дом“, Београд, 2000.

THE SERBIAN QUESTION WEST OF THE DRINA

SUMMARY

From the riots and uprisings in Bosnia and Herzegovina during the 19th century to recent political processes in the 21st century, the national idea of the Serbian people west of the Drina was clearly and strongly manifested and resisted various, mostly violent attempts to destroy it. The only periods of suppression of the Serbian idea, during which it was the most damaged, took place within the Yugoslav state project, the biggest historical delusion of the Serbian people. The national interests of the Serbian people in Bosnia and Herzegovina are today more threatened than in the nineties of the last century, when the defense and affirmation of its political, social and cultural capacities resisted the challenges of the civil war in the processes of the disintegration of the former Yugoslavia and the establishment of new states, and was finally guaranteed by the Dayton Peace Agreement agreement and constitutional arrangement of the complex state union of Bosnia and

Herzegovina. Republic of Srpska, as a result of the historical right of the Serbian people west of the Drina, their state-building, libertarian aspirations and huge sacrifices made in the battles against various invaders and occupiers, but also as the only remaining guarantor of survival in their age-old hearths, is constantly exposed to strong diplomatic pressure from the Western powers, unitary actions of the Bosniak political and intellectual elite, anti-constitutional tendencies and abuses of joint institutions, but also numerous weaknesses that characterize and burden it from the inside.

Key words: Republic of Srpska, Dayton Agreement, national interests, Serbian question

Владе Симовић

Факултет политичких наука

Универзитет у Бањој Луци

vlade.simovic@fpn.unibl.org

НАЦИОНАЛНО-ПАРТИЈСКА БОРБА СРБА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1910–2022)

Сажетак: Историја националне борбе за самопотврђивање и изградњу националне државе непрегледан је буквар идеја, људи и догађаја који научнике усмјерене ка овом пољу истраживања држи цијелу каријеру мотивисаним и радним. Истраживања показују да се национална борба Срба у Босни и Херцеговини одвијала најчешће оружјем у ослободилачким устанцима и преломним историјским сукобима. Мање је пажње посвећивано партијској борби Срба за њихово идентитетско обликовање, политичко остваривање и одржавање, посебно када је ријеч о њиховим партијско-парламентарним дOMETИМА борбе за институционалну аутономију и национално-државничко самопотврђивање у Босни и Херцеговини. Управо наведена теза даје нашем раду научну и друштвену оправданост. Његов је циљ да покаже како су се најважније српске партије и њихови лидери организовали и борили за српске националне интересе од 1910. до 2022. године. Рад је временски омеђен првим (1910. године) и посљедње одржаним изборима у Босни и Херцеговини (2022. године).

Кључне ријечи: Срби, Босна и Херцеговина, Република Српска, политичке партије, парламентарна борба.

Различити историјски контексти и политички режими дали су појединим периодима које обрађујемо у нашем раду мањи значај него другим. Управо је то разлог што је рад усмјерен на оне дијелове српске историје у Босни и Херцеговини када су постојале већа политичка слобода и могућност партијског организовања и дјеловања.

Обнова вишепартизма у Босни и Херцеговини 1990. године означила је умногоме повратак идејама и идеалима демократије. Она је постала фокус интересовања не само учених људи већ и масе незадовољника који су хтјели да се чује њихов глас, а одлуке доносе у њихово име. Једнопартијска диктатура у којој су живјели сузбијала је њихово политичко биће. Због тога им је демократија изгледала као рјешење за бројне политичке и друштвене проблеме. Касније су многи од њих свједочили низу друштвених и личних

разочарања. Такво стање је потврдило тезу да се демократија не увози декретима и добром вољом, већ се гради годинама, по дубини, уз бројне падове и успоне. Од тада до данас, без обзира на бројна разочарања дOMETИМА и исходима демократије, није се промијенила суштинска свијест бирача о значају избора и о томе шта значи бити представљен у ери парламентарне демократије. Одговарајуће представљање и рад парламената централно је политиколошко питање модерног доба. У том контексту Ендру Хејвуд наводи да је представљање изграђено као „однос на основу којег се појединац или група представља или делује у име веће групе људи”.¹

Иако недовољно образована и економски релативно слаба, српска елита у Босни и Херцеговини је још почетком 20. вијека увидјела бенефите демократије и партијског организовања, а посебно значај скуштинског рада, идеје представљања и партијског дјеловања. То су умногоме препознали и њихови бирачи. Послије добијања црквено-школске аутономије Срби у Босни и Херцеговини су своју борбу окренули према партијском организовању и дјеловању.

Ово није било случајно, јер је парламент од памтивјека био мјесто саборовања и доношења одлука. У том контексту Силвано Моецкли пише: „Парламент је онај државни орган који представља електорат. Парламент такође треба да буде умањена слика народа у којој се сви дијелови народа осјећају представљенима. Политички систем у којем електорат може под такмичарским условима одређивати састав парламената називамо представничком демократијом. Тако имамо представу да парламент у име електората бира владу и доноси законе у име народа”.²

Српски простори у Босни и Херцеговини имају дугу традицију саборовања. Овдје никада није успостављена централизована управа, све до окупације Аустроугарске монархије. Срби су се у својим „брђанским”, као и касније у „касаблијским и грађанским” околностима окупљали, посебно око цркве, саборовали и доносили одлуке од значаја за њихово преживљавање. Ту су се доносиле одлуке о почецима устанака, о сарадњи или несарадњи, о борби за цркву и њену аутономију и рјешавали међусобни спорови. Није то

¹ Endru Hejvud, *Politika*, Clio, Beograd, 2002, 422.

² Silvano Moeckli, *Politički sistem Švajcarske. Kako funkcioniše – ko učestvuje – čime rezultira*, University Press – Magistrat – Politička Kultura, Sarajevo–Zagreb, 2010, 10.

имало ни привид модерног парламента, али је дугосежно имало логику потребе за његовим остваривањем.

Ђовани Сартори пише да „парламентарни системи дугују своје име принципу на коме се заснивају а то је да парламент има врховну власт”.³ Иако се српски простор у Босни и Херцеговини не уклапа у ову западњачку индустријску тековину, може се рећи да су саборовања српског народа, њихових највиших главешина у Босни и Херцеговини, били један посебан облик народног старатељства над народом који су ти „прваци” тако неписмени и слаби, а опет тако свјесни и хрбари чинили. Њима је требало само отворити свијет образовања и дозволити им партијско организовање и модерни парламент па да почну своју парламентарну историју. То се десило тек пред крај владавине Аустроугарске монархије. Иако је Босански сабор био са slabим надлежностима и без могућности утицаја на одлуке двора у Бечу, он је битно утицао на развој политике у Босни и Херцеговини.

Вучина Васовић пише да модерни парламенти имају више функција, од којих истиче да су најважније: „представљање, артикулација интереса и захтева односно аргументована расправа; законодавна; формирање владе; изгласавање буџета; контрола извршне власти; место политичке афирмације и промоције појединаца и културно-социјализирајућа функција”.⁴ Доста од ових функција Босански сабор ни словом ни праксом није имао, али је био значајан почетак партијско-политичке борбе Срба у Босни и Херцеговини која траје и данас.

Партијско организовање Срба у Босни и Херцеговини и политички живот у условима аустроугарске окупације

Аустроугарска окупација над Босном и Херцеговином почиње 1878. године. Одлукама Берлинског конгреса ова османска покрајина дата је на управљање Аустроугарској монархији, без дефинисаног периода трајања и карактера тог мандата: „То је било први пут да Босна и Херцеговина једном међународном конференцијом великих сила добија нови институционални оквир и одређену форму зависности. Након више од једног вијека, 1995.

³ Đovani Sartori, *Uparedni ustavni inženjering. Structure, podsticaji i ishodi*, „Filip Višnjić”, Beograd, 2003, 123.

⁴ Vučina Vasović, *Savremene demokratije 1*. Drugo izdanje, Službeni glasnik, Beograd, 2008, 90–91.

године, конференцијом у Дејтону, велике силе ће поново креирати институционални оквир и нову инострану зависност Босне и Херцеговине. Наравно, временска и међународноправна и политичка дистанца ова два конгреса, као и другачији стартни положај Босне и Херцеговине, не дозвољавају апсолутни знак једнакости између њих. Са друге стране, Босна и Херцеговина је у годинама послије ова два конгреса доживљавала све веће и трагичније подјеле и унутрашње сукобе. Инострани актери послије оба конгреса, чак и када су долазили са формално интегративном намјером, више су дијелили Босну и Херцеговину него што су је спајали. О суверености послије првог (Берлинског), па чак и послије другог (Дејтонског) конгреса, скоро да је бесмислено говорити. И док послије Берлинског конгреса сувереност уопште није постојала, послије Дејтонског она је умногоме условљена и контролисана, што је политичка реалност и теоријски парадокс Босне и Херцеговине”.⁵

Српска народна организација прва је и највећа политичка партија Срба у Босни и Херцеговини. Драга Мاستиловић наводи да је Српска народа организација „створена као израз правилног схватања тадашњих водећих српских политичара у Босни и Херцеговини о неопходности превазилажења дотадашњих несугласица и пријекне потребе јединствене опозиционе акције Срба у БиХ према аустроугарској управи”.⁶ Ова је партија добила све (31) мандате предвиђене за православне Србе у оквиру куријалног бирачког права на изборима 1910. године за Босански сабор.

Ненад Кецмановић, Александар Врањеш и Жељко Будимир пишу да је процес оснивања Српске народне организације, чији је иницијатор био Никола Стојановић, пратио низ радњи: „Српска грађанска интелигенција тог времена заступала је тезу да су Босна и Херцеговина српске земље ’по крви и језику’, да у њима живи српско становништво које је подијељено на три вјере. На српском карактеру БиХ инсистирала је *Српска ријеч*, покренута 1905. године у Сарајеву. Група окупљена око овог листа била је национална и родољубива, али истовремено и конзервативна, а Григорије Јефтановић вјеровао је да имају право наступати у име свих Срба и у свим пословима.

⁵ Владе Симовић, *Народ, партије и демократија у Босни и Херцеговини*, Факултет политичких наука, Бања Лука, 2019, 44

⁶ Драга Мастиловић, *Између српства и југословенства*, „Филип Вишњић”, Београд, 2012, 88.

Вољели су да тактизирају и служили су се опортунистичким методама. Припадник средње генерације националних бораца против Аустроугарске, Васиљ Грђић покреће лист *Народ* у Мостару 1907. године, када се у Бањалуци појављује и *Отаџбина* Петра Кочића. Народова група (звали су је и мостарска и херцеговачка) била је национално самосвјесна и залагала се за грађанске слободе. Из круга *Народа* проистекла је идеја о оснивању Српске народне организације. Њој је припадао највећи дио интелигенције цијеле земље (предводили су је Душан Васиљевић, Никола Стојановић, Ристо Радуловић, Васиљ Грђић, Урош Круљ, Алекса Шантић, Светозар Ћоровић, Атанасије Шола). Задатак Народа и Отаџбине, како је истицао Радуловић, јесте борба против 'турчинства', 'калајштине' и 'аморалности'⁷.

Мустафа Имамовић пише: „У погледу политичког организирања, интелигенција је држала да је српском народу неопходна организирана политичка борба, али се разилазила, с једне стране, између себе, а са друге, са чаршијом у питању обима и метода те борбе. Насупрот старијим вођама који су носили борбу за црквено-просвјетну аутономију, па углавном, заморени и задовољни њеним резултатима, препоручивали да не ваља 'гонити вјетар капом', претежни дио интелигенције се залагао за стварање организације са широким политичким програмом која би окупила све народне снаге и повела борбу за демократизацију политичког живота у земљи. И када се борба за вјерско-просвјетну аутономију завршава, током 1905. и касније, јасно се испољавају четири групе и тенденције у српском политичком животу, од којих три постају познате по називима својих гласила: 'Српска ријеч', 'Народ' и 'Отаџбина', те група др Лазара Димитријевића око часописа 'Дан'⁸. Без обзира на изражене разлике, како смо раније писали, различите српске групације су се окупиле и 1907. године усвојиле и документ под називом „Сарајевска декларација” из чије програмске платформе је основана Српска народна организација те исте године.⁹ Ова је партија била најзначајнија и најбоље организована српска

⁷ Ненад Кецмановић, Александар Врањеш, Жељко Будимир, *Успон једне идеје. Слобода и самосталност и улога Милорада Додика*, Службени гласник, Београд, 2021, 101–102.

⁸ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Svjetlost, Sarajevo, 2007, 187.

⁹ В. Симовић, *Народ, партије и демократија у Босни и Херцеговини*, 59.

странка па је на изборима 1910. године за Босански сабор освојила 31 мандат.

Анализирајући историју Срба у Босни и Херцеговини с почетка рада Босанског сабора, Јован Б. Душанић наводи: „Први део рада Сабора био је обележен добрим односима и сложним наступом православних и муслиманских посланика, мада аустроугарске власти покушавају да покваре те односе. Григорије Јефтановић ће на једној седници (04. 04. 1911) Сабора Босне и Херцеговине, расправљајући о једном законском предлогу, између осталог рећи: 'Мени чини пуно задовољства, што са овог високог места могу да нагласим, да су најодлучнији синови муслиманског дела нашег народа били са мном истог мишљења. Заједнички рад Срба православаца и муслимана освештан је дугом заједничком борбом, великим страдањима, али и великим успесима. Овим радом ми смо били и постали једно’”.¹⁰

Драга Мاستиловић закључује да је то био привид и да је Босански сабор убрзо постао мјесто „свађа српских, хрватских и муслиманских представника”: „У прво вријеме владала је привидна хармонија, али је вјештом манипулацијом влада успјела да кандидује управо она питања око којих је морало доћи до сукоба. Сарадња Српског и Муслиманског клуба по питању захтјева за аутономијом Босне и Херцеговине разбијена је на аграрном питању, а језичко питање постало је камен спотицања између Срба и Хрвата у Сабору”.¹¹

Доласком Сафетбега Башагића на мјесто предједавајућег Босанског сабора, пошто је компромисни Али-бег Фирдус умро, ствари се погоршавају. Сафетбег Башагић није био стварни муслимански вођа, већ је то био Шефик Арнаутовић, који је чак у Босанском сабору провоцирао Србе и пријетио онима који су подржавали социјалне немире сељака, углавном Срба, због тешког социјалног стања да би им „сарајевски муслимани могли попалити све куће”.¹²

¹⁰ Јован Б. Душанић, *Срби Босне и Херцеговине у XIX веку – борба за слободу и уједињење*, Порекло, Београд, 2018, 441.

¹¹ Д. Мاستиловић, *Између српства и југословенства*, 102–103.

¹² Н. Кеџмановић, А. Врањеш, Ж. Будимир, *Успон једне идеје. Слобода и самосталност и улога Милорада Додика*, 107.

Срби православне и Срби мухамеданске вјере имали су доста заједничких интереса у супротстављању католичкој Аустроугарској монархији која је са собом носила западне вриједности неподесне за већински православне Србе и њихове мухамеданске истокрвнике. Међутим, српска рука сарадње је овдје била искренија јер су Срби, са Григоријем Јефтановићем, водили аутохтону политику независну од спољних актера. Муслимани предвођени Али-бегом Фирдусом били су вољни да се споразумију са православним Србима, али су увијек били под снажним утицајем исламских центара моћи у Турској. У том контексту Милорад Екмечић пише: „Те две партије, Муслиманска народна организација од марта и Српска народна организација од новембра 1907, покушавале су да се тајно споразумеју о заједничким циљевима. Састанке су одржавали у бањи Кисељак или Славонском Броду кад су хтели да избегну босанске полицијске уходе. Историчари су у невољи, што не могу да реше загонетку јер има више текстова споразума, без једног коначног. Кључ је нашао турски историчар Бабуна 1996. (Aydın Babuna), у документу из турских архива, да су муслимани добијали инструкције од турске владе да се споразумијевају са српском страном, али да коначни потпис не стављају на папир. Две стране су се споразумеле о узајамним уступцима. Срби су се одрекли решавања аграрног питања, а муслимани прихватили српско име као своје, добивши заузврат национални идентитет и језик, султана као суверена аутономне Босне и Херцеговине и протеривање свих католика – четврт милиона, који су се плански населили у земљи до 1914. године, са двадесет католичких и мало лутеранских аграрних колонија”.¹³

Ови договори су продубили јаз у Српској народној организацији. Група око Петра Кочића се издваја из Српске народне организације јер није пристајала на компромисе у вези са аграрним питањем, а и све више се продубљивао јаз између Кочићеве *Отаџбине*, мостарског *Народа* и сарајевске *Српске ријечи*¹⁴ које су практично биле гласила три супротстављене српске групе – Кочићеве „аграрне”, мостарско-херцеговачке и сарајевско-трговачке.

¹³ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Завод за уџбенике, Београд, 2007, 333.

¹⁴ Н. Кеџмановић, А. Врањеш, Ж. Будимир, *Успон једне идеје. Слобода и самосталност и улога Милорада Додика*, 108.

У ранијим радовима смо навели да су временом „криза легитимитета, лош положај сељаштва, низ социјалних проблема и расцјеп, германска и мађарска дискриминација и обезврјеђивање словенског становништва, конзервативизам старијих и радикализам младих генерација довели до догађаја који ће промијенити ток свјетске историје. Ријеч је о Сарајевском атентату у којем су 28. јуна 1914. године убијени аустроугарски престолонаследник Франц Фердинанд и његова супруга Софија. Драга Мاستиловић наводи да је „Франц Фердинанд био скоро 'идеална' мета 'младобосанаца' будући познат по својој горљивој нетрпеливости према Србима, због чега је важио и као један од највећих заговорника обрачуна са Србијом”.¹⁵ Војни маневри и његов долазак у већински српску Босну и Херцеговину на Видовдан схваћени су међу младим српским револуционарима као неопростива провокација.

Атентат који је извршила револуционарна организација Млада Босна био је повод аустроугарским, а прије свега њемачким милитантним круговима, да започну војну инвазију на Србију, оптужену да је помагала атентаторе. „Овај догађај ће покренути низ непријатељстава између великих европских сила чиме је започео Први свјетски рат и страдања бројних народа и пропаст њихових држава.”¹⁶

Срби из Босне и Херцеговине у првој и другој Југославији: историјске заблуде, демографско пропадање и губитак политичке аутохтоности

О настанку и животу Југославије писали су бројни истраживачи. Такође смо то чинили у низу наших ранијих радова. Југославија је једна од најконтроверзнијих тема и предмет је бројних научних, друштвених и политичких расправа: „За једне је Југославија била слободарска идеја и држава, за друге мјесто ропства и угњетавања. Једни су сматрали да се са постојањем Југославије остварује пуноћа идеја националне и социјалне једнакости народа са овог простора. Други су у Југославији видјели извор неједнакости и простор остваривања хегемоније једних над другима. За

¹⁵ Д. Мاستиловић, *Између српства и југословенства*, 138.

¹⁶ В. Симовић, *Народ, партије и демократија у Босни и Херцеговини*, 64.

многе је Југославија била пут остваривања јужнословенског братства. Други су је, опет, сматрали продужетком 'великосрпске хегемоније'".¹⁷

Међу српском политичком елитом и већином припадника ове нације, временом је развијен став о Југославији као историјској подвали у којој су Срби највећи страдалници и највише уништена нација: „У процесу стварања и одржавања Југославије у Првом и касније Другом свјетском рату, као и у бројним међуратним и постратним догађањима, српска нација је изгубила преко два милиона живота. У грађанским ратовима на простору бивше Југославије, у којима су против српске стране били бројни инострани фактори, протјерано је и расељено више од милион Срба. Некада већински српски простори у Лици, Кордуну, Банији, Славонији, западном Срему, Босанској Крајини, дијеловима Сарајева, Метохије, Косова и бројних других регија, данас су скоро пусти. У њима живи мали број Срба, углавном старије популације”.¹⁸

Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца био је дуг процес у којем је Србија, према неким процјенама, изгубила више од трећине своје укупне популације. Тај губитак био је ненадодив. До међународне потврде Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца дошло је у Версају на Видовдан 1919. године. Било је то „тачно пет година након што је, на исти дан, Гаврило Принцип извршио атентат на Франца Фердинанда у Сарајеву”.¹⁹

Настанак Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца имао је неколико битних догађаја и процеса. Након што је окривљена и војно нападнута без икаквог ваљаног образложења, Србија се упустила у одбрамбени рат из којег су произашли ослобођење и уједињене јужнословенских народа у јединствену државу: „Током 1915. године Србија је прокламовала своје војне и политичке циљеве у Нишу. Нишком декларацијом Србија је своју политику усмјерила ка ослобођењу јужнословенских народа у Аустроугарској монархији и стварању заједничке државе. На ове циљеве нису благонаклоно гледале велике европске силе захваљујући србофобији која је била дио шире русофобије. Због тога су се европске силе надале да ће са Аустроугарском остварити сепаративни мир и формирати неку врсту

¹⁷ Исто, 65.

¹⁸ Исто, 67.

¹⁹ Исто, 77.

Подунавске федерације са сједиштем у Бечу. Србији је нуђено територијално проширење на Босну и Херцеговину, Војводину, дијелове Далмације, а касније и Славоније. Српска влада није хтјела овакво рјешење и тражила је ослобођење свих Јужних Словена у Аустроугарској монархији и њихово уједињење са Србијом у заједничку државу. Тек је у каснијим фазама француска, а потом британска и напосљетку америчка дипломатија прихватила стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Међутим, нису само инострани актери били противници нове државе. Постојале су и бројне несугласице и различита виђења међу српском, хрватском и словеначком елитом. Унутар српске елите постојала је доминантна спремност за стварање заједничке државе. Свега је дио политичара био резервисан према стварању нове краљевине бојећи се да ће она ослабити српску државност и угрозити српске националне интересе. Међутим, политичка елита окупљена око Александра Карађорђевића била је изразито пројугословенска и неумољива по овом питању. Међу хрватском и словеначком елитом постојала су два курса. Један је био усмјерен на стварање заједничке државе Словенаца, Хрвата и Срба унутар јужнословенских простора у Аустроугарској монархији. Други је био везан за остваривање заједничке државе са Србијом. Овом другом курсу припадала је углавном елита далматинских, словеначких и босанскохерцеговачких политичара окупљених у Југословенском одбору у Лондону. Они су у Србији видјели спас усљед нарастајућих претензија Италије према Далмацији и могућности останка Аустроугарске монархије на овим просторима. Због тога су били подржани од српске владе и са њом су сарађивали у стварању заједничке државе коју су они замишљали као децентрализовану земљу. С друге стране, српска политичка елита је тражила стварање централизоване краљевине. Споразум између Југословенског одбора и српске владе постигнут је на Крфу. Овај документ је познат под називом Крфска декларација.”²⁰

Овим је документом и каснијим стварањем заједничке државе Србија своју државност тешко стицану деценијама уградила у југословенску, која ће се испоставити једном од највећих грешака српске политичке елите. Југославија је била геополитички пројекат британско-француских кругова, као брана према СССР-у на Истоку Европе, њемачкој машинерији у Централној Европи и исламском фундаментализму на европском Југоистоку.

²⁰ Исто, 77–78.

Када је испунила своју мисију, Југославију су они који су је креирали напустили и уништили 90-их година 20. вијека.

Званично је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца проглашена 1. децембра 1918. године. Одмах се кренуло у изградњу државних институција и конституисање првог сазива Скупштине Краљевине. Међу виђенијим Србима који су ушли у први састав државне скупштине био је чувени сарајевски политичар Григорије Јефтановић. Јован Б. Душанић пише да је Григорије Јефтановић, као најстарији посланик првог засједања Скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, био и њен први, привремени предсједник.²¹ На првом засједању Григорије Јефтановић је одржао емотиван говор: „Необично сам срећан, што ми је на прагу гроба, у дубокој старости, Бог уделио ретку срећу, да доживим велики дан наше велике слободе и уједињења и да дочекам овај свечани час првог отварања првог Народног Представништва уједињеног народа и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца”.²² Београдска *Политика* је, поводом његове смрти, за Григорија Јефтановића написала да је за Србе у Босни и Херцеговини био исто што и Светозар Милетић за Србе у Војводини, Паја Јовановић у Хрватској и Славонији, а у Далмацији Сава Бјелановић и Антун Фабрис.²³

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, касније Југославија, патила је од „вајмарског синдрома” нестабилности и дефицита демократске праксе и механизма преговарања око рјешавања кључних питања, што ју је водило у диктатуру и укидање парламентарног живота. Најважније партије у вријеме Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца биле су: „Народна радикална странка, Југословенска демократска странка, Хрватска сељачка странка, Словенска људска странка, Југословенска муслиманска организација и Комунистичка партија Југославије. Њих можемо подијелити на националистичко-државне и централистичке (Народна радикална странка), демократско-компромистичке (Југословенска демократска странка), националистичко-антидржавне и децентралистичке (Хрватска сељачка странка), радикално-лијеве и антисистемско-антидржавне (Комунистичка партија Југославије) и, на крају,

²¹ Ј. Б. Душанић, *Срби Босне и Херцеговине у XIX веку*, 446.

²² Исто.

²³ Исто, 447.

националистичко-прилагодљиве партије (Словенска људска странка и Југословенска муслиманска организација).²⁴

Некада моћне Српска народна организација и српске партије у Босни и Херцеговини усмјериле су се, као и њихови бирачи, према партијама и лидерима у Београду. Слично је било и са Хрватима из Босне и Херцеговине који су се усмјерили ка партијама у Загребу: „У партијском систему Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Срби и Хрвати из Босне и Херцеговине гласали су и најчешће приступали српским и хрватским партијама са центрима у Београду и Загребу. Муслимани су се доминантно изјашњавали за Југословенску муслиманску организацију. Овакве партијске преференције становништва у Босни и Херцеговини у вријеме Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца биле су производ груписања српске моћи у партијама из Београда и хрватске у партијама из Загреба. Политичка аутохтоност Срба и Хрвата у Босни и Херцеговини је утопљена у шире национално-партијске оквире. У овим процесима српске и хрватске елите у Босни и Херцеговини најчешће су прихватале подређени и периферни положај унутар својих ширих националних групација. Таква политика стављала их је у позицију политичке, економске и друштвене маргинализације и зависности од центара моћи у Београду и Загребу.”²⁵

Ђорђе Вуковић пише да на изборима за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца „из БиХ од 63 посланичка мјеста мандат није освојила ниједна партија са српским именом”.²⁶ Претходно наводи да је српски народ „у преломним догађајима остао без кључних људи, Петра Кочића и Ристе Радуловића. И Коста Николић истиче да су, противно вољи народа, српски интелектуалци у БиХ умјесто свесрпског изабрали југословенско уједињење, увјерени да је то савршено исправна одлука и да ће сви национализми ускоро нестати”.²⁷ Ђорђе Вуковић на крају закључује тужну константу српског политичког бића: „Неслога српских политичара се и у овом преломном и судбоносном периоду историје потврдила као саморазарајућа карактеристика чије је посљедице по

²⁴ В. Симовић, *Народ, партије и демократија у Босни и Херцеговини*, 81.

²⁵ Исто, 84.

²⁶ Ђорђе Вуковић, *Предстража славе и плача*, Факултет политичких наука – Институт за политичке студије, Бања Лука – Београд, 2018, 61.

²⁷ Исто.

национална питања доносила катастрофалне исходе, сада већ губитка биолошке борбе”.²⁸

„Версајска Југославија” краља Александра Карађорђевића, као британско-француски пројекат против СССР-а, сукоб између Срба (Београд насупрот „Пречана”) и дислоцирање политичких одлука Срба у Босни и Херцеговини, из ње ка дворској елити и њима оданим политичарима у Београду, била је умногоструко лоша по српску партијску елиту у Босни и Херцеговини. Они су изгубили своју политичку аутохтоност и способност да одлучују о себи. То ће их годинама пратити, па чак и за вријеме Републике Српске када је српска партијска елита у Босни и Херцеговини повратила своју национално-партијску аутохтоност и аутономност.

Ново српско страдање у Другом свјетском рату био је наставак страдања из Првог. На штету Срба створене су републичке границе друге Југославије, а у складу са коминтерновско-дрезденским политикама разбијања српске територијалне цјеловитости и српског националног бића.

Иако се у словеначком, хрватском и бошњачко-муслиманском простору може неријетко чути да је Југославија била тамница њихових нација и препрека њиховог национално-државничког самообликовања, историја све више показује да је Југославија била најпогубнија по Србе, а посебно по оне у Босни и Херцеговини: „Срби су ућуткивани, клеветани, прогоњени. У комунистичкој БиХ, под паролом ’ни српска, ни муслиманска, ни хрватска’, манипулације режима постаће клице каснијих сукоба. Коста Николић тврди да од 1971. године, када је конституисана муслиманска нација у СФРЈ, започиње еуфорично раздобље вјерске, културне и политичке ренесансе муслиманског народа. Савез комуниста Југославије желио је да ријешити проблем ниске заступљености муслимана у Комунистичкој партији БиХ, што је последица неједнаког учешћа у народноослободилачкој и антифашистичкој борби у којој су Срби били убједљиво доминантни. Ипак, циљ је био да се ослабе Срби, потисне њихов културни и национални идентитет”.²⁹

Поред политичких, можда најперфиднији удар на Србе у Босни и Херцеговини био је демографски. Ненад Кеџмановић, Александар Врањеш и

²⁸ Исто.

²⁹ Исто, 65.

Жељко Будимир наводе да је ријеч о колонизацији Војводине која је трајала од 1945. до 1948. године: „Била је то, како је Бранко Топић литерарно назвао, 'Осма офанзива', у којој је из Босанске Крајине и Источне Херцеговине испражњено бројно становништво и пресељено у 114 села и градова у Војводини. Током три године пребачено је око 250 хиљада људи, у огромној већини Срба”.³⁰ Ово је смањило укупну популацију Срба у Босни и Херцеговини. Уз досељавање муслиманског становништва из Рашке, растао је број мухамеданаца у односу на православне Србе. То је видљиво у скоро свим крајевима Босне и Херцеговине, а посебно у Сарајеву које је са околином било већински српски град до шездесетих година. Од тог периода Сарајево постаје све више муслиманско, чиме је учињена велика неправда Србима из овог града који су у огромној мјери страдали у Другом свјетском рату. Међутим, отпор у оквиру недемократског система био је немогућ, а заслепљеност дијела српских комуниста идејом југословенства није им дозвољавала да виде „мимикријску” политику муслиманских функционера која се полако приближавала демографском тријумфу и дуго жељеној независности Босне и Херцеговине.

Интелектуалци или било који други слободоумни Срби који су иступали против десрбизације Босне и Херцеговине били су протјеривани, дискриминисани и затварани. Посебно је био битан процес претварања муслиманске вјерске скупине у Босни и Херцеговини у нацију, на чему је највише урадио Едвард Кардељ.

Муслимани су, како је то својевремено изјавио социолог религије Есад Ћимић, „закаснили да буду народ, а преуранили да буду нација”.³¹ Међутим, антисрпска политика Едварда Кардеља и Јосипа Броза Тита према Србима у Босни и Херцеговини није била лако проводива док су на челу били Ђуро Пуцар Стари и гарнитура старих комуниста који су југословенство видјели као прилику за остваривање заједништва и превазилажење религијских и националних сукоба јужнословенских народа. Међутим, пензионисање Ђуре Пуцара Старог омогућило је долазак на власт Рате Дугоњића и Цвијетина Мијатовића, који су се као „горљиве присталице новог курса обрачунавали 'са српским централизмом, унитаризмом и

³⁰ Н. Кецмановић, А. Врањеш, Ж. Будимир, *Успон једне идеје. Слобода и самосталност и улога Милорада Додика*, 128.

³¹ Исто, 133.

хегемонизмом”³² и били реализатори остваривања муслиманске нације, иако су и сами били Срби.

Паралелно са стварањем муслиманске нације све више се заговарала децентрализација Југославије, што је правило раздор међу комунистима у самој Партији. Тиме, примјећује Милорад Екмечић, није било „у питању лабављење личне власти маршала Тита, него лабављење духа пораста јединства у народној основи”.³³ Словеначким и хрватским комунистима којима је Југославија била пролазна и прелазна фаза у остваривању националних држава сметало је све снажније југословенство. У борби против југословенске интеграције највише се истицао већ поменути Едвард Кардељ, вјероватно најгора фигура по Србе у другој Југославији.

Описујући ове историјске догађаје, Милорад Екмечић наводи: „Сам Тито је у овом сукобу направио маневар, у смислу да је најпре давао отпор овом конфедералном захтеву, да би се, на крају, показао да му је он главни покровитељ. Едвард Кардељ је отишао у Лондон, 'на лечење'. Мора да је дијагноза, ипак била политичка, јер је прво што је на повратку урадио било посета Босни, обилажење муслиманских функционера, са идејом о признању муслиманске нације, као конститутивног дела државе. Главна подршка тој идеји је полазила од нове муслиманске интелигенције. Она је већ толико стасала, да је вођство своје верске заједнице преузела из руку предратне земљишне аристократије”.³⁴

На крају, Милорад Екмечић оцјењује да су политичке вође касније фазе постојања босанкохерцеговачких комуниста (Нијаз Дураковић, Златко Лагумџија, Ариф Тановић и Мухамед Филиповић) некада комунистичку странку „претворили у муслиманску партију, која је прекинула са својим историјским извором”.³⁵ А то је да је то некада била изразито српска странка.

Због тога не чуди доношење Амандмана LX од стране Савеза комуниста Босне и Херцеговине 1990. године којим је „нарушен баланс

³² Исто, 134.

³³ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, 522.

³⁴ Исто.

³⁵ Исто, 535.

грађанског и националног уставног садржаја,”³⁶ што је омогућило прегласавање Срба и пут ка босанскохерцеговачкој независности. О томе ћемо писати у наредном поглављу.

Неолиберална транзиција свијета, рушење Југославије и национално-партијска борба Срба у Босни и Херцеговини за институционалну заштиту

Идеје које су обликовале свијет често су настајале на необичним мјестима. Тако се десило да су се прије више од седам деценија (1947. године) у швајцарском селу Монт Пелерин окупили понајвећи поборници теорије „класичног либерализма” и „изворног, смитовског, капитализма”. Њих су предводили Фридрих фон Хајек, Лудвиг фон Мизис и Милтон Фридман, најмлађи, али касније најутицајнији од њих тројице. Заговарали су „изразит слободно-тржишни фундаментализам, желећи промјену доминантне политике државног интервенционизма у економији и глобални културно-политички заокрет свијета у правцу либералне демократије. Из овог ’Априлског конгреса’ настало је Друштво (у вријеме његовог оснивања 10. априла 1947. године чинило га је 36 научника – примарно економиста, затим филозофа и историчара) које је узело назив по мјесту у којем су се састали”.³⁷

Монтпелериновци су формално заговарали слободу, отворено тржиште, отварање граница, владавину права и сличне идеје. Оне су прихватљиве највећем дијелу људи, па онда не чуди откуд толики текстови и хвале на њихов рачун. Али и критике оних који су схватили ову перфидну игру. Поред чувених књига Наоми Клајн и Дејвида Харвија, занимљиво објашњење даје Драган Вукадиновић у тексту објављеном поводом 70 година од оснивања Друштва Монт Пелерин: „Њихов план је био сљедећи, да у року од 30 година промјене јавно мнијење које симпатише са социјалном државом и да се инсталира њихова мантра: приватизација, мање пореза за привреду и смањење социјалне државе. Можда вам ово звучи превише једноставно, да је на неком брду у Швицарској пар економи

³⁶ Radomir Nešković, *Nedovršena država*, Fridrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2013.

³⁷ Владе Симовић, *Босна и Херцеговина у шок терапији неолибералне транзиције*, Економски факултет, Бања Лука, 2022.

смислило план из којег данас резултира инсталирани неолиберализам, али ствари тако стоје. Наравно да нису могли да изађу у јавност са изјавом: богати да постану још богатији. Њихова филозофија је била: богати да постану богатији јер је то за добробит свих. Са оваквим ставом су се приближили елити западног друштва. Милијардери су финансирани невладине организације и институте по свијету, данас их имамо преко 500. Финансирани су факултети који економију предају по овом принципу. Куповане су комплетне катедре на универзитетима широм западног свијета”³⁸ (Монт Пелерин друштво најмоћнији тинк-тенк Европе, 2017).

У ранијим радовима³⁹ писали смо о томе да су највећи добитници „слободног тржишта” мале скупине власника капитала: „Велике корпорације и њихови ’трустови’ су једини стварни добитници ’слободног тржишта’. Менаџери су добри и плаћени док ’трају’, док доносе ’екстра профит’, па ће на бази тога да остваре и ’екстра бонусе’ иначе им ’слиједи отказ и улица’. По правилу ’екстра профит’ настаје неком врстом ’тржишног мешетарења’ и скоро увијек ’на штету радника, услова њиховог рада и плата’. Тржиште је математика, а она је проста и садржана у томе ’да је улагање увијек мање од добити, при чему је тежња да се што је могуће мање уложи, а добије што је могуће више’. Како је математика ’сурово прецизна’ наука јасно је да нема велике добити тамо гдје су расходи високи. Због тога је дужност менаџера да у сарадњи са ’политичким намјештеницима’ великих корпорација и њихових власника обезбједе мале трошкове, а велику добит. Да би се то остварило конкуренција мора да се угаси још у зачетку (тако неријетко страдају ’средња’ и ’мала’ предузећа када ’велики’ процјене за неке од њих да ’не требају да постоје’), а радници сведу на ниво ’полуробовског израбљивања’. Због тога се проводе политике ’нерегулисаног тржишта’. То у пракси значи да се очекује да политичке елите доносе законе који погодују максималној добити ’великих’, одсуству помоћи и заштите ’средњим и малим’ предузећима и радницима. Међутим, проблем по реализацију ових неолибералних замисли ’које требају да богате учине још богатијима, а сиромашне држе под контролом’ лежи у народу, у већинском осјећању и потреби људи за једнакошћу, солидарношћу и праводом, у чињеници да се у свакој епохи и сваком друштву јављају слободномислећи људи и

³⁸ Монт Пелерин друштво најмоћнији тинк-тенк Европе, <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=278084> (приступљено 7. 6. 2023)

³⁹ В. Симовић, *Босна и Херцеговина у шок терапији неолибералне транзиције*.

континуиране 'културе отпора'. Због тога је 'крсташки поход неолиберала' како су га прозвали поједини аутори, кренуо као оштра културна, образовна, научна, економска и на крају политичка кампања рушења ранијих културних и идеолошких вриједности широм свијета, те каснијег 'демагошког' усвајања 'неолибералне догме' и њихове примјене. Гдје то није било могуће 'мирним' путем, увођено је 'шоковима', за које су прописиване 'неолибералне терапије'. Посебно је било битно уништити економију као науку, свести је на 'неолиберално једноумље' које ће 'ратници' неолиберализма бранити са њима својственом 'јањичарском' и 'асасинском' посвећеношћу".⁴⁰

Неолиберали су, како то описује Наоми Клајн, пројектовали „шокове”, то јест одређене кризе, силом капитала, економским мешетарењем и неизбјежним цезаристичким политикама „завади па владај”, последице чега би долазили као „спасиоци”, „терапеути” који је савјетима и улагањима у разорена друштва требало да их „спасу”, док су их суштински економски експлоатисали или геополитички искориштавали за своје хегемонистичке циљеве. Било је то лицемјерство какво свијет до сада није видио.⁴¹

Национално и вјерски подијељена Босна и Херцеговина (што је опште мјесто и одредница) била је идеалан полигон за тестирање и провођење неолибералних политика: У њој су остварене и проведене бруталне политике „шокова”: *Први „шок” био је радикални умјесто еволутивног модела измјене политичког система*, при чему је дошло до конституционалног сукоба између елита подијељеног друштва. *Други „шок” био је рат, демографска и економска девастација Босне и Херцеговине*, а *трећи „шок” војно-политички интервенционизам „великих сила”*.⁴² Касније ће бити проведене и „*терапије*” у виду економске транзиције која је била безочна пљачка друштвене имовине, војног и политичког интервенционизма западних сила и дејтонска неокolonизаторска управа као врхунац „терапеутског” рјешења по Босну и Херцеговину.⁴³ Међутим, Босна и Херцеговина као „Југославија у малом” највише је страдала, али она није била једини дио „шок-терапеутског” аранжмана. Она је била само дио ширег

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Naomi Klein, *Doktrina šoka: Uspon kapitalizma katastrofe*, VBZ, Zagreb, 2008.

⁴² В. Симовић, *Босна и Херцеговина у шок терапији неолибералне транзиције*.

⁴³ Исто.

концепта „шокирања” Југославије, њеног распадања и каснијег „терапеутског” черупања и девастација.

Све то су пратили пропагандни памфлети политичких партија, научника, мислилаца и сличних „неолибералних крсташа и асасина” из чијих су уста и текстова тако снажно звучале паролe о слободи, тржишту, западњачким вриједностима и благостању. Вријеме је показало да је то била „шарена лажа” компрадорских елита које су изнутра биле „петоколонијска скупина” са циљем разбијања државе у којој су рођени и остварени. То је парадокс, али и тужна истина. У овом процесу најслабије се снашао српски народ, шокиран и дезоријентисан није могао да дефинише своју националну мисао и националне интересе, а и данас то тешко чини. Процес у којем су се нашли Југославија и српски народ назива се политичка и економска транзиција. Било је то вријеме послије „пада Берлинског зида”. Овај је процес, дочекан са толико усхићења и наде, завршио се разочарањем масе и богаћењем мале елите – новокомпонованих тајкуна.⁴⁴

О томе како је све хронолошки почело Жарко Гудец и Мирослав Ђорђевић пишу: „Завршна фаза у процесу распада Југославије отпочела је на 14. Ванредном конгресу СКЈ који је одржан 20. јануара 1990. године у Београду. Уочи тог конгреса све партијске организације СК у земљи изјасниле су се за јединствену партију, уз захтеве да се изврше реформе и демократизација у њој. Међутим, ЦК СК Словеније тражио је самосталност или конфедералан однос. Дискусије око Декларације прекинуте су када је Словеначка делегација напустила конгрес. То је значило и распад СКЈ, који се више није могао конституисати у јединствену организацију, мада је српско руководство учинило покушај да се СКЈ очува”.⁴⁵

Није до краја истражено и углавном је у домену теорија завјера ко су били „комрадори” и „прикривени монтепелериновци” у процесу распада Партије, а касније и чудних одлука ЈНА (која није бранила државу, што јој је био уставни задатак), једина два стуба очувања Југославије. Оно у шта нема сумње је да су повампирене националне страсти некада интернационално оријентисаних комуниста свеле Партију и Југославију на

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Žarko Gudec, Miroslav Đorđević, *Politička istorija XIX i XIX veka: svetska i nacionalna*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1997, 265.

племенску заваду за коју се мислило да је превазиђена и чак заборављена у деценијама из тог времена.

Ово су несумњиво искористиле иностране елите, посебно Њемачка, да поново крену, само на један софистицирани начин, у свој никада заборављени пут Похода на Исток: „Сецесионистичка политика Словеније и Хрватске у циљу стварања суверених држава имала је пуну подршку поново уједињене Њемачке, а затим и других чинилаца Европске заједнице, а исто тако Аустрије и Мађарске преко и из којих је ишао увоз оружја у ове југословенске републике, као и Ватикана”.⁴⁶

Срђан Перишић у први план стварања и рушења Југославије ставља Велику Британију и њене талосократске интересе: „Запад је активно учествовао у разбијању обе Југославије (поред постојања унутрашњег конфликта), што је на први поглед парадокс – јер, зашто би британија рушила оно што је формирала? Но, не ради се ни о каквом парадоксу – већ о геополитичкој логици. Југославије су и формиране и срушене из истог разлога: како би био онемогућен српски тријумф – стварање јединствене српске државе. Српска елита то није разумела због своје жеље да преко Хрвата ’брзо скочи у Европу’. Управо због тога обе српске елите, монархистичка и комунистичка, сnose одговорност за рушење српске геополитичке идеје, страдање Срба и за распарчавање српског етничког простора у XX веку”.⁴⁷

Прије него што ће се десити рат, одиграо се процес сукоба конституционалним актима, о чему смо раније писали.⁴⁸ Ријеч је о ситуацији гдје је муслиманско-хрватска већина у Скупштини Босне и Херцеговине доносила антијугословенске и по много чему антисрпске акте. При томе је српска страна од 24. 10. 1991. године у Скупштини српског народа Босне и Херцеговине, коју је тада формирала, изгласавала одлуке за које је сматрала да су у интересу српског народа, за шта су добили мандат на изборима. Већ смо навели да „конституционале недаће” почињу прије избора 1990. године, у вријеме одлазећег састава Скупштине Босне и Херцеговине са доношењем Амандмана LX на Устав Босне и Херцеговине. Кроз доношење овог акта

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Срђан Перишић, *Геополитика и Срби*, „Филип Вишњић”, Београд, 2022, 12–13.

⁴⁸ В. Симовић, *Народ, партије и демократија у Босни и Херцеговини*.

прикривено сепаратистички настројена елита Савеза комуниста Босне и Херцеговине којом су већ тада владали муслиманско-хрватски прваци перфидно је „кроз Скупштину, извршила уставне промјене првог темељног члана који дефинише титулара суверености. У дефинисању националне и грађанске суверености примат је дат грађанској, чиме је поремећен, баланс етничког и грађанског”.⁴⁹ Овај уставни амандман оставио је несагледиве посљедице по будуће међунационалне односе и конституционалну историју, посебно због чињенице да је овај амандман дефинисао „уставну основу да је Босна 'старија од њених народа' и служио је као један од основних правних аргумената за међународно признање Босне и Херцеговине. Уставним промјенама успостављена је цјеловитост и недјелјивост државне територије, као и '...сразмјерна национална заступљеност у свим органима државне власти, осим гдје је Уставом предвиђено једнако, паритетно представљање конститутивних народа'. Из наведене уставне норме произилази да народи не могу имати државотворни карактер *constitution*, у смислу да су сви народи равноправни, већ се равноправност редукује на одређена, уставом дефинисана питања. Суштина *Амандмана* је у чињеници да овај документ у први план ставља државну сувереност и равноправност. Овим документом утемељена је могућност прегласавања у разним варијантама, што је једну од етничких нација могло довести у неравноправан положај. Посебно споран аспект било је одређење да је Босна, као држава, суверена сама по себи, јер онај субјект који влада сувереном државом и сам поприма својство сувереног субјекта”.⁵⁰

У даљој анализи сукоба конституционалним актима, а користећи истраживања и анализе Радомира Нешковића издвајамо најважније: „Меморандум – писмо о намјерама” који су поднијели већина муслиманских и хрватских посланика у Скупштини Босне и Херцеговине, Плебисцит српског народа о остајању у Југославији, Декларација о проглашењу Републике српског народа Босне и Херцеговине и Референдум за независну и суверену Босну и Херцеговину.⁵¹

⁴⁹ R. Nešković, *Nedovršena država*, 128.

⁵⁰ Исто. 129.

⁵¹ Исто, 137–154.

Рјешење кризе у Босни и Херцеговини као међународног проблема, то јесте њена интернационализација, почиње мировном конференцијом под покровитељством лорда Карингтона у фебруару 1992. године. За главног преговарача именован је Хозе Кутиљеро, бриљантан и добронамјеран португалски дипломата који је понудио консоцијацијски уређену државу и план којим је могао бити заустављен рат у Босни и Херцеговини, а сви релативно задовољни будућим исходима.

Кутиљерова „концепција рјешења босанске енигме заснивала се на признању државног оквира БиХ и унутрашњој територијално-етничкој подјели. Повезани дијелови са националним већинама Срба, Хрвата или Муслимана имали би високу аутономију и били координисани од заједничких органа у Сарајеву и Лисабону, па и Женеви, током више од мјесец дана у драматичном времену уочи референдума. Најзад, 18. марта 1992. из Лисабона је стигла спасоносна вијест: Изетбеговић, Карацић и Бобан парафирали су Кутиљеров план о уставним принципима и територијалној подјели БиХ. Представљао је то једини могући компромис да се задовоље све три стране”.⁵²

Међутим, како наводи Милорад Екмечић, рат је почео под притиском аустријског министра иностраних послова Алојза Мока како би се растеретио сукоб у Хрватској, док је претходно Ворен Цимерман успио да онемогући договор српске стране са Алијом Изетбеговићем. „Кутиљеров план” је пропао, а рат је већ увелико почео.

Рат у Босни и Херцеговини „био је истински ’шок’ за њено становништво. Године мира и ’братствојединствујућег’ дискурса замијенила је ’логика националног груписања’ и ’међунационалног неповјерења’, логика која је касније довела до грађанског рата. Иако су раније кренуле борбе око Равног, пресудан догађај било је убиство Николе Гардовића испред Старе цркве на Башчаршији, Србина који је женио сина и који ничим није провоцирао било које друге нације. Том приликом рањен је свештеник Раденко Миковић. На српске сватове пред најстаријом српском црквом у Сарајеву, у граду који су Срби одувijek доживљавали својим, што је он већи дио историје и био, покренуо је српске протесте. Они су барикадама

⁵² Н. Кеџмановић, А. Враћеш, Ж. Будимир, *Успон једне идеје. Слобода и самосталност и улога Милорада Додика*, 182.

одвојили већинска српска насеља и тиме формирали будућу линију раздвајања”.⁵³

Трогодишња мучења, убијања и протјеривања становника били су бруталан грађански рат, цезаристички пројектован од стране неолибералних центара моћи на Западу. Истородни народ, подијељен религијски и у заблудама према иностраним манипулаторима који су му обећавали успјех, крвнички су се иживљавали једни над другима, силујући својим комшијама кћерке, жене, мајке... У чему су се истицале муслиманске паравојне формације. Убијане су чак и бебе. Све авети и сва повампирења из Другог свјетског рата вратила су се као „шок” који нико ни у најстрашнијој ноћној мори није могао да замисли. Онај олимпијски пламен који смо заједно палили 1984. године у зимској идили Сарајева, све оне екскурзије и сва пјесма на њима пјевана широм босанских планина и уз обале Јадрана, безбројне мултиетничке љубави и пријатељства нестали су преко ноћи. Све је претворено у пепео. Живот је починио самоубиство у име мржње коју нам је пројектовао неолиберални Запад, чија је једина вриједност била и остала доларски профит, а главни циљ срушене и несложне словенске државе, њихова јефтина радна снага и богата прострaнства. Годинама касније неолиберално-натоистичка политика примјењивана деведесетих година 20. вијека у Босни и Херцеговини добила је свој наставак у украјинском Донбасу. Гдје је и да ли уопште постоји крај хегемонији неолибералног империјализма историја ће тек да покаже!

Према истраживањима Чедомира Антића и Ненада Кеџмановића, у грађанском рату у Босни и Херцеговини страдало је 97.214 људи. Међу њима највише је било Бошњака (64.341), затим Срба (24.726), Хрвата (7.602) и на крају осталих (547).⁵⁴

Парламентарна борба Срба за политичку самоартикулацију и самопотврђивање – настанак, изградња и ратне године Републике Српске

⁵³ В. Симовић, *Босна и Херцеговина у шок терапији неолибералне транзиције*; В. Симовић, *Народ, партије и демократија у Босни и Херцеговини*.

⁵⁴ Чедомир Антић, Ненад Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, Недељник – Службени гласник, Београд – Бања Лука, 2016, 328.

Декларацијом о проглашењу Републике српског народа Босне и Херцеговине 9. јануара 1992. године и доношењем Устава 28. фебруара исте године створена је и конституционално обликована Република Српска.

Алекса Буха пише да су до „градње и грађевине, до стварања Српске довели разноврсни 'грађевински материјали' који су пролазили и пролазе кроз руке генерација српског народа, 'спајајући век са веком, и човека са човеком': национална сјећања и запамћења, национална судбина и егзистенцијална угроженост, политичка и историјска догађања, духовне и културне пригоде и незгоде, географске даће и недаће, менталитетске и обичајно-моралне сличности и разлике, државно-националне и општенационалне српске аспирације”.⁵⁵

Овакав отпор није био очекиван на Западу. Република Српска је брзо формирала своју војску. Одлучан и храбар Ратко Младић преузео је улогу главног команданта. Његове акције се и данас изучавају у војним школама. Српски младићи, понајвише из српских села, како је то одувјек било, гинули су бранећи своју Републику Српску. Увијек је село давало најбољу дјецу и увијек су она прва и највише гинула. То је тужна судбина српског сељака и српских мајки. Гинула су и мучки убијана дјеца сарајевске Грбавице, Илице, Добриње, Нецарића, бањолучке Старчевице, Лауша, Борика, Центра и других градских насеља наших градова. Толико је српских младића убијено, рањено и нестало... Срби су још једном систематски убијани и протјеривани. Али нису дозволили да њима завлада неко други. У дубини душе знали су шта значи имати своју државу и бити суверен.

У нашим ранијим радовима дефинисали смо да „бити суверен значи имати неприкосновену моћ над собом, независност у одлучивању и креирању своје будућности, без обзира на могуће посљедице. И као што појединац има право и може да влада својим животом и одлукама које доноси, тако и суверени народ у свакој демократски консолидованој држави има право и може да буде самосталан и самоостварен. У демократијама суверена власт произлази из воље сувереног народа. Његов демократски избор делегира моћ легитимно изабраним представницима власти и

⁵⁵ Алекса Буха, *Српска у Контексту*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2008, 6.

умјерава њихове политике”.⁵⁶ Водећи се овом логиком, грађани Републике Српске и њихова елита у Народној скупштини су поступили у складу са начелима суверености и демократском праксом, што је основа западних политичких вриједности.

Међутим, реалност суверенизма српског народа у Босни и Херцеговини и аутохтоност политике домаћих елита нису прихватили само инострани актери већ и дио елите у Србији. Синдром „рођака са села” био је присутан у дијелу београдске политичке сцене која је хтјела да помогне Републици Српској, али према њиховим интересима и ономе што су они сматрали најбољим за њих, а не оним што је најбоље за Републику Српску и јединствен српски простор у цјелини. Опет су се српско-српски „ситногрудни интереси” и одсуство великих идеја и концепција јавили као непремостива препрека за национални успјех. Највећи кривац је несумњиво био Слободан Милошевић, његова игра са „Српском Крајином” и срамна предаја Српског Сарајева потврђују ову тезу.

Пресудан моменат у српско-српским односима био је Венс–Овенов план. Ксавије Бугарел наводи да је Венс–Овенов план предвиђао стварање централизоване Босне и Херцеговине састављене од десет провинција (по три српске, муслиманске и хрватске и мјешовиту у граду Сарајеву) које нису биле увезане територијално, посебно не српске.⁵⁷

Радомир Неškовић пише да је „Венс–Овенов план имао низ слабости, од територијалних до политичко-системских, због чега га је добила Народна скупштина Републике Српске: „Основне слабости Венс–Овеновог плана биле су у томе што нису била дефинисана сва битна државна питања, посебно институционални начин остваривања виталних националних интереса”.⁵⁸ Овај план је првобитно прихватио Радован Караџић, али га је одбацила Народна скупштина Републике Српске на засједању на Јахорини којем је присуствовао Слободан Милошевић. Било је ово његово велико политичко понижење. Санкције Републици Српској и каснију предају Српског Сарајева донекле можемо везати са овим догађајем.

⁵⁶ В. Симовић, *Народ, партије и демократија у Босни и Херцеговини*, 15.

⁵⁷ Ksavije Bugarel, *Bosna. Anatomija rata*, Fabrika knjige, Beograd, 2004, 204.

⁵⁸ R. Nešković, *Nedovršena država*, 170.

Овен–Столтебергов план, који је стварао тронационално обликовану конфедерацију, што је највише одговарало реалности, српска страна је прихватила, али су га одбациле муслиманске елите под контролом Алије Изетбеговића. Временом се у преговоре укључује интезивније америчка администрација која Вашингтонским споразумом зауставља хрватско-муслимански рат. Ускоро Контакт-група предвођена Сједињеним Америчким Државама предлаже план који одбија Народна скупштина Републике Српске уз референдумску подршку свог сувереног народа. Овим су дефинитивно нарушени односи између аутократског режима Слободана Милошевића и слободарски настројене српске елите у Народној скупштини Републике Српске.

О овим догађајима и одбијању „Плана Контакт-групе” Љубомир Зуковић пише: „Овај се план не може прихватити зато што су његови творци безочно занемаривали све српске жеље и све интересе њихових противника, мада су их Срби у наметнутом им одбрамбеном рату поразили, упркос њиховим бројним и врло моћним помоћницима и туторима. Према томе, ово се ни по чему не може назвати мировним планом. То је, заправо, паклени план, скројен с намером да Србе не само изигра него и понизи, да их остави на милост и немилост њиховим најљућим противницима – усташама. Наравно, пошто су План диктирала Американци и Немци, он удара на образ и оних који су га, као чланови Контакт групе, аминовали. Срби су терет рата и стварања властите државе на просторима који су њихово вековно власништво изнели на врх брда. Не могу они сад тај терет пустити да се поново скотрља низ брдо и да их, не дај Боже успут и смрви. Што се тиче спора између руководства Републике Српске и руководства СР Југославије, односно њених република Србије и Црне Горе, до њега је дошло због различитог односа према такозваном мировном плану Контакт групе. И док руководство Српске, углавном не узвраћа на оптужбе и увреде које долазе с десне обале Дрине, догле се ружење у кућење с те стране из дана у дан умножава и појачава”.⁵⁹

Конгресу у Дејтону претходио је низ догађаја: војна акција НАТО савеза против Републике Српске, акције „Бљесак” и „Олуја”. У ранијим нашим радовима смо писали: „Посљедња фаза припрема за Конгрес у

⁵⁹ Љубомир Зуковић, *Српска је рођена*, Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево, 1996, 105–106.

Дејтону била је усмјерена на делегитимисање Републике Српске као равноправног преговарача. То је учињено кроз раније наведене војне акције, затим кроз покретање оптужби Хашког трибунала према политичком и војном врху Републике Српске за ратне злочине и, на крају, кроз разне притиске власти у Савезној Републици Југославији. Сви ови процеси утицали су на то да посланици у Народној скупштини Републике Српске пристану и дају сагласност за именовање Слободана Милошевића као свог главног преговарача на Конгресу у Дејтону. Слично као и на Берлинском конгресу, у расправи и доношењу одлука о својој судбини Срби из Босне и Херцеговине нису могли равноправно да учествују. Чињеница да је Слободан Милошевић добио легитимно право од Народне скупштине Републике Српске да одлучује о њеној конституционалној будућности, без обзира на то што није њен држављанин, изгледа у најмању руку чудно. Овдје је несумњиво ријеч о феномену 'изнуђеног пристанка'. То је стање у којем не постоји стварна воља већ се низом условних фактора условљавани актер тјера да оствари пристанак на одређену активност коју формално легитимише као своју без обзира на постојање његовог суштинског отпора према томе".⁶⁰

Дејтонским мировним споразумом успостављен је мир, створена консоцијацијски обликована држава, предато је Српско Сарајево, а за Брчко предвиђена арбитража. Ново поглавље у борби Срба за опстанак у Босни и Херцеговини могло је да почне.

Карактер постдејтонске Босне и Херцеговине и национално-партијска борба Срба у условима „неопротекторског” интервенционизма и одбијања логике консоцијацијске демократије

Постало је опште мјесто у науци о политици да је Босна и Херцеговина у Дејтону успостављена као асиметрична федерација сложеног типа која у изворним надлежностима има необично велике надлежности за ентитете попут оне над војском и свега четири изворна заједничка министарства. Сви елементи консоцијацијске демократије попут „паритета”, „вета” и „аутономије сегмената” су заступљени, а о чему је прва писала Мирјана Касаповић. Парадоксално је да је овај федерално и консоцијацијски

⁶⁰ В. Симовић, *Народ, партије и демократија у Босни и Херцеговини*, 154.

институционализован дизајн био производ наметнутих одлука „одозго”, од креатора мировног споразума из Дејтона, а не „одоздо”, од партијских елита и народа који им даје „пристанак” за „уставни уговор”.

Александар Савановић за појам пристанка каже да представља основ за разумијевање политичке легитимације, политичког ауторитета и политичке облигације: „Унаточ свим шароликостима и разликама у конкретним изведбама теорија друштвеног уговора, увијек у њима сагласност/пристанак стоји као сидришни аксиом настанка политичке заједнице. Друштвени уговор је 'форма политичког волунтаризма' а централни концепт у тој теорији је слободна воља. Власт се ауторитаризује кроз акт индивидуалне воље недвосмислено исказан у пристанку. То је прави одговор на почетно питање нововјековне политичке филозофије: ако је човјекова бит слобода, како онда може постојати легитимна власт над таквим бићем а да се та његова властита бит не поништи. Пристанак објашњава када је једна политичка заједница легитимна, тј. даје одговор на 'најдубљи проблем конституционализма' – 'шта, ако уопште нешто, чини устав легитимним': само-и-само-ако је устав заједнице настао пристанком свих чланова који је чине”.⁶¹

Теоријски посматрано, Босна и Херцеговина нема „пристанак” онаквим каквим га дефинише наука о политици. Па како то онда она функционише? Ипак, на уставности. Но, та је уставност нешто што смо у ранијим радовима дефинисали као „**изнуђени пристанак**”. У том контексту наводимо да „политички систем Босне и Херцеговине, наметнут у Дејтону и прихваћен у форми 'изнуђеног пристанка' (претходили су му политички, економски и војни притисци спољне дипломатије), гради тронационалну и двоентитетску федерацију која, иако сложена и високо децентрализована, има центрипеталне тенденције у односу на свој партијски систем”.⁶²

Сукоб центрипеталног и центрифугалног у Босни и Херцеговини је њена централна тачка нестабилности и онемогућавајући фактор њене демократске консолидације, у чему велику улогу има инострани интервенционизам детерминисан геополитичким интересима неолибералног

⁶¹ Aleksandar Savanović, *Teorija republike*, Fakultet političkih nauka, Banja Luka, 2019, 94.

⁶² В. Симовић, *Народ, партије и демократија у Босни и Херцеговини*, 11.

Запада: „Центрипеталност уставног дизајна Босне и Херцеговине оснажује стална активност низа спољашњих актера. Тај притисак се остварује путем Канцеларије високог представника за Босну и Херцеговину, иностране институције унутар Босне и Херцеговине (која по много чему има квазисистемски карактер) и путем дипломатских активности изван ове сложене државе. Центрипеталне тенденције политичког система Босне и Херцеговине и спољашњих актера који их усмјеравају највидљивије су у бројним досадашњим измјенама Устава Босне и Херцеговине. Оне нису биле производ договора национално-партијских елита, већ посљедица наметања спољашњих фактора и ауторитета. Тиме су у сукоб дошле центрифугалне тенденције у партијском систему Босне и Херцеговине са центрипеталним тенденцијама и актерима у њеном политичком систему. То је ову државу учинило нестабилном и слабо функционалном. Ово представља теоријску аномалију јер логика и пракса налажу да партијски систем, то јесте договор елита унутар њега, ствара политички систем као производ њиховог консензуса. Ова теоријска неуобичајеност има своје практичне политичке посљедице. Оне су највидљивије у феномену неуспјеха консоцијацијске демократије у Босни и Херцеговини. Без обзира на чињеницу да је ријеч о моделу демократије прикладном за подијељена друштва, чему је Белгија примјер за узор, начин њеног успостављања у Босни и Херцеговини био је и узрок њеног неуспјеха. Пут до остваривања институционализованог консоцијализма у Босни и Херцеговини ишао је иностраним 'наметањем одозго' (кроз дејтонски уставни аранжман), а не 'консензусом одоздо' (креирањем и прихватањем уставности од стране суверених народа у Босни и Херцеговини и њихових партијских елита)”.⁶³

Флоријан Бибер наводи да је инострани интервенционизам у постдејтонској Босни и Херцеговини доносио одређене добробити, па га тиме нескривено подржава: „Развој Босне и Херцеговине након рата је, због степена међународне интервенције у земљи, специфичан, али не и усамљен случај, с обзиром на број потпуних или полу-протектората посљедњих година (Косово, Источни Тимор, Афганистан, Ирак). Већину реформских активности, нарочито оне којима се настоји остварити одређени степен

⁶³ Исто, 11–12.

интеграције и осигурати људска права, иницирали су и реализирали међународни актери”.⁶⁴

А оно што Флоријан Бибер подржава је све супротно његовом либерално-демократском опредјељењу. Високи представници за Босну и Херцеговину су обесмислили демократију и демократске институције, негирали демократску вољу и увели неопротекторски режим на тлу Европе која се „дичи” цивилизацијским вриједностима оличеним у слободи и демократији. Колико су биле снажне активности високих представника и њихова недемократска пракса говоре бројна истраживања.

Међу високим представницима истичу се њих неколико по својој агресивности и употреби нелегалних Бонских овлашћења: „Педи Ешдаун био је један од најконтроверзнијих међународних изасланика због широке употребе бонских овлашћења (доносио је отприлике 14 одлука мјесечно). Како Софија Себастиан Апарацио примјећује, током његовог мандата наметнуто је много закона, укључујући Закон о Савјету министара у децембру 2002. године; Закон о државној служби у мају 2003. године; под његовом ’палицом’ креирано је Министарство одбране у децембру 2003. године и наметнуто и ресструктурирање судског система”.⁶⁵ У аутобиографији Педи Ешдаун наводи да је он „положај ОХР-а дословно схватио као колонијалну управу без ограничења”.⁶⁶

Међу високим представницима потребно је истаћи и Волфганга Петрича који је наметнуо Изборни закон Босне и Херцеговине. Увидом у овај документ⁶⁷ јасно је да његова изборна формула, низак изборни праг и компензацијски мандати погодују малим партијама. Тиме се стварају изразито фрагментирани парламенти, нестабилне владе и скупштинске већине о чему смо писали у ранијим радовима.⁶⁸

⁶⁴ Florijan Biber, *Bosna i Hercegovina poslije rata: Politički sistem u podijeljenim društvima*, Vuubook, Sarajevo, 2008, 165.

⁶⁵ Н. Кеџмановић, А. Врањеш, Ж. Будимир, *Успон једне идеје. Слобода и самосталност и улога Милорада Додика*, 277.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Изборни закон Босне и Херцеговине (2001).

⁶⁸ В. Симовић, *Народ, партије и демократија у Босни и Херцеговини*.

Валентин Инцко је последњи високи представник којег је Република Српска признавала за високог представника, а који је дошао на ту позицију, а у за то предвиђеној процедури, што није случај са Кристијаном Шмитом који се самопрогласио за високог представника на бази нелегитимне одлуке Управног одбора Савјета за имплементацију мира. Иако је мандат Валентина Инцка био један од најмање агресивних, без великих кориштења Бонских овлашћења. Међутим, његове последње дане мандата обиљежило је наметање измјена Кривичног закона Босне и Херцеговине, тзв. Инцков закон, којим се кажњава забрана негирања геноцида у Сребреници, чиме се одузима право на научне радове или слободна промишљања која не само аргументовано, научно поткријепљено, већ и принципијелно постављају питање да ли је то био заиста геноцид.

Истовремено имамо историјску чињеницу да је у Сарајеву погинуло, према неким од истраживања, 6.377 Срба, од чега понајвише у 126 логора на територији града. О тим жртвама, које нису мање, а штавише, веће су, од сребреничких, свјетска јавност ћути.

Владислав Јовановић наводи да је Инцков закон добро смишљен план: „Дошао је као логички след догађаја који су претходили да се уздрма политички легитимитет Републике Српске и да се кроз низ акција, укључујући и судских, доведе у питање морално оправдање за њено постојање у Босни и Херцеговини”.⁶⁹

Жељко Будимир сматра да српски народ у тродеценијској демонизацији није хтио да прихвати ревизију историје те „да од жртве постане злочинац”. Због тога Валентин Инцко, након што му је прихваћена оставка, „неуставно и незаконито доноси одлуку којом намеће 'Закон' који забрањује негирање геноцида, чиме се у правни систем БиХ уводи правни деликт као у 'стара добра' колонијална времена. Створен је правни основ за денацификацију кривичним гоњењем сваког Србина који слободно каже другачије мишљење о протеклом рату”.⁷⁰

⁶⁹ Владислав Јовановић, „Инцков закон, више одбрана него напад”, у: *Српска се брани и у Србији*, Представништво Републике Српске у Србији, Информативно-политички портал „Све о Српској” и Информативно-политички портал „Факти”, Београд, 2023, 173.

⁷⁰ Жељко Будимир, *Геополитика (де)нацификације српског народа и Републике Српске*, Представништво Републике Српске у Србији, Информативно-политички

На ове и бројне раније интервенционистичке политике иностраних актера доминантне партије у Републици Српској, које су предводиле њену националну политику, користиле су различите методе отпора: „Тај одговор на нападе на Републику Српску свакако је вишедимензионалан, у себи је садржао методе од повлачења српских функционера из заједничких институција; забране објављивања одлука високих представника у 'Службеном гласнику Републике Српске'; писање извјештаја Савјету безбједности УН и његово презентовање уз помоћ Сталне мисије Руске федерације при УН-у; усвајања декларација, резолуција и закључака Народне скупштине Републике Српске које су направиле смјернице политичког дјеловања прије свега на нивоу БиХ, али и у односима са међународним фактором; преко Декларације СНСД-а као путоказа будућег политичког дјеловања; па све до референдума као најважнијег метода одбране Републике Српске и многих других”.⁷¹

Ове политике обиљежене су најчешће заједништвом, али понекад и политичко-партијским сукобима унутар српског блока странака. Чак и различити аутори гледају различито на ове процесе. Многи сматрају да је само ријеч о обмани, а да праве националне политике суштински не постоје: „Истовремено јавном сфером одзвања блебетање о 'узвишеним националним интересима', 'државним разлозима', 'историјским мисијама', 'судбоносним тренутцима' и слични позиви на колективну хипнозу, масовну параноју, покорност! Опет је на сцени уништавање личности у име народа, жртвовање појединца за државу, узурпирање значења појмова народ и држава! И опет све то уз прећутну или отворену грађана, ако се тако уопште могу назвати становници приватизованих држава”.⁷²

С друге стране постоји дио аутора који сматрају да су политике консензуса међу српским партијама неопходне, ма какве оне биле, и да је у свему томе скупштинска и референдумска борба, ма колико некада звучале популистички, једини могући начин борбе за самоочување српског народа у Босни и Херцеговини.

портал „Све о Српској” и Информативно-политички портал „Факти“, Београд, 2023, 203.

⁷¹ Н. Кеџмановић, А. Врањеш, Ж. Будимир, *Успон једне идеје. Слобода и самосталност и улога Милорада Додика*, 359.

⁷² Ђорђе Вуковић, *Друштво у сумраку*, Fridrich Ebert Stiftung, Сарајево, 2019, 9.

Критике национално-партијске елите у Републици Српској и препоруке за њихово даље дјеловање

Компрадорске елите, ратни профитери и картелски позициониране партијске олигархије остварују, или несвјесно, неолибералне замисли о контроли свијетом, па тиме и Босном и Херцеговином. Научно и политичко једноумље неолиберализма показује се једнако погубним по Србе, као што је то некада била комунистичка диктатура.

У том контексту Јован Б. Душанић наводи: „Последњих деценија уместо једног (комунистичког) *идеолошког мора* сатеривани смо у други (неолиберални), у коме токође постоји *време само једне књиге*, само што су комунистичке замењене *неолибералним догмамама*, од којих се такође не може много одступати. Правоверни *чувари истина* (и раније, као и сада) будно су мотрили да онемогуће оне што би се дрзнули да доведу у сумњу владајуће идеолошке догме, само што су раније то биле ригидне комунистичке идеолошке комисије, а сада је то неолиберални економско-политички идеолошки апарат који функционише на много суптилнији и ефикаснији начин. Са онима који се не *придржавају* владајућих идеолошких догми комунисти су се немилосрдно обрачунавали (избацивање с посла и *смештење* у затворе), а неолиберали то раде много *нежније*, па контролишући научни и медијски простор, будно мотре да ниједно *погрешно учење* не добије шири јавни одјек, па чак (у екстремнијим случајевима) да и не угледа светлост дана”.⁷³

Слободни интелектуалци и слободномислећи људи склоњени су, дискриминисани, потказивани и одвојени од политике. Све се то одразило на националне политике и немогућност креирања озбиљнијег концепта остваривања националне државе и њеног уређења.

Пишући о Николи Кољевићу, једном од најодговорнијих и најобразованијих српских политичара 20. вијека, театрологу и књижевнику, Ђорђе Вуковић сабира његове мисли и дјела у сљедећи пасус: „Упозоравао је да, ако је Република Српска настајала на законима силе у грађанском рату, у миру она може опстати само на – сили закона. Према Кољевићевој оцјени, први испит смо положили, али остаје други, много сложенији. Назвао га је

⁷³ Јован Б. Душанић, *Економија постмодерне*, Економски факултет, Бања Лука, 2016, 173.

државотворним испитом. То би значило да тренутни интереси и расположења не могу да замијене стратешке одлуке, да игноришу уставне одредбе, да се разбуктавањем партијских страсти занемарују интереси заједнице”.⁷⁴

Годинама касније Ђорђе Вуковић ће на трагу ових Кољевићевих упозорења писати о томе колико су она изневјерена, о нашим поразима, недоумицама, занемаривању јавног интереса и општег добра: „Националне вође одавно су престале да се базирају на неправде у друштву, у државама гдје закони важе за свакога, чак их више нерадо спомињу и у изборним обећањима, политичким дебатама, страначким програмима. Чим дођу на власт, понашају се као да су јавни ресурси плијен који само треба да подијеле, као да располажу свим правима на оно што је заједничко добро”.⁷⁵

Партократија и клијентизам су појаве које као карцином изгризају српске државе и њихово биће. У ранијим радовима смо навели да партократију „посматрамо као систем односа и процеса у којима је општи интерес подређен интересу малих олигархијских скупина које воде политичке партије. У таквом систему се остварује клијентизам. Њега у Босни и Херцеговини одређујемо као социјалну умреженост грађана и њихових јавних патрона обликовану у низу коруптивних радњи. У њима грађани према партијско-политичким моћницима исказују висок степен подаништва помажући им да остану у систему политичке и друштвене моћи и очекујући заузврат одређене привилегије, без обзира на цијену и посљедице по друштво као цјелину”.⁷⁶

У даљој анализи наводимо да остваривању партократије и клијентизма политичким елитама у Босни и Херцеговини одговара чињеница да је ријеч о подијељеном и фанатизованом друштву: „Пројекцијом страха једних од других национално-партијске вође одржавају свој статус и привилегије које иду уз то. Тиме остварују контролу унутар својих нација. Захваљујући тој снази они путем страначког запошљавања, контроле медија, фабриковања информација и креирања јавних политика остварују невјероватну моћ коју је тешко угрозити. Све то чини демократију у Босни и

⁷⁴ Ђорђе Вуковић, *Ослонац српски*, Бесједа, Бања Лука, 2022, 300.

⁷⁵ Ђ. Vuković, *Društvo u sumraku*, 8.

⁷⁶ В. Симовић, *Народ, партије и демократија у Босни и Херцеговини*, 249.

Херцеговини формом која не одговара њеној савременој теоријској суштини. Избори у Босни и Херцеговини су постали конкурентска борба између већ привилеговане скупине позиционо-опозиционог партијског спектра уједињеног у јединствени партијски картел”.⁷⁷

Срби у Босни и Херцеговини су показали снагу динарског гена слободе који се итекако исказивао у бунама и ратовима, али и доброту и самилост, те вјечито пружање руке помирења, чак и онима од којих су систематски мучени, убијани и протјеривани. Срби у Босни и Херцеговини показали су да знају како се борити демократски, путем покрета, странака и парламената, за националну самозаштиту и изградњу институција. Уз све своје мане, међустраничке размирице, конкурентске борбе, дио компрадорски настројених елита, партократију и клијентизам, Срби у Босни и Херцеговини и даље показују националну виталност и жељу за опстанком. Уз мало више националне слоге и разумијевања, боља институционална рјешења, аутономније политике и одлуке, те обилато црпљење искуства из прошлости као добре „учитељице” и „путоказа” за сутра, Срби у Босни и Херцеговини имају шансу да Републику Српску направе ентитетом довољно добрим за живот свих нас.

Литература

- Чедомир Антић, Ненад Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, Недељник – Службени гласник, Београд – Бања Лука, 2016.
- Floriјan Viber, *Bosna i Hercegovina poslije rata: Politički sistem u podijeljenim društvima*, Vuubook, Sarajevo, 2008.
- Ksaviје Bugarel, *Bosna. Anatomija rata*, Fabrika knjige, Beograd, 2004.
- Жељко Будимир, *Геополитика (де)нацификације српског народа и Републике Српске*, Представништво Републике Српске у Србији, Информативно-политички портал „Све о Српској” и Информативно-политички портал „Факти”, Београд, 2023.
- Алекса Буха, *Српска у Контексту*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2008.
- Vučina Vasović, *Savremene demokratije 1. Drugo izdanje*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

⁷⁷ Исто, 250.

- Ђорђе Вуковић, *Предстража славе и плача*, Факултет политичких наука – Институт за политичке студије, Бања Лука – Београд, 2018.
- Ђорђе Вуковић, *Ослонац српски*, Бесједа, Бања Лука, 2022.
- Žarko Gudec, Miroslav Đorđević, *Politička istorija XIX i XIX veka: svetska i nacionalna*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1997.
- Јован Б. Душанић, *Економија постмодерне*, Економски факултет, Бања Лука, 2016.
- Јован Б. Душанић, *Срби Босне и Херцеговине у XIX веку – борба за слободу и уједињење*, Порекло, Београд, 2018.
- Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Завод за уџбенике, Београд, 2007.
- Љубомир Зуковић, *Српска је рођена*, Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево, 1996.
- Изборни закон Босне и Херцеговине (2001).
- Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Svjetlost, Sarajevo, 2007.
- Владислав Јовановић, „Инцков закон, више одбрана него напад”, у: *Српска се брани и у Србији*, Представништво Републике Српске у Србији, Информативно-политички портал „Све о Српској” и Информативно-политички портал „Факти”, Београд, 2023.
- Ненад Кецмановић, Александар Врањеш, Жељко Будимир, *Успон једне идеје. Слобода и самосталност и улога Милорада Додика*, Службени гласник, Београд, 2021.
- Naomi Klein, *Doktrina šoka: Uspon kapitalizma katastrofe*, VBZ, Zagreb, 2008.
- Arend Lijphart, *Demokracija u pluralni društvima*, Globus, Zagreb, 1992.
- Драга Мاستиловић, *Између српства и југословенства*, „Филип Вишњић”, Београд, 2012.
- Silvano Moeckli, *Politički sistem Švajcarske. Kako funkcioniše – ko učestvuje – čime rezultira*, University Press – Magistrat – Politička Kultura, Sarajevo–Zagreb, 2010.
- Монт Пелерин друштво најмоћнији тинк-тенк Европе, <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=278084> (приступљено 7. 6. 2023)
- Radomir Nešković, *Nedovršena država*, Fridrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2013.
- Срђан Перишић, *Геополитика и Срби*, „Филип Вишњић”, Београд, 2022.
- Aleksandar Savanović, *Teorija republike*, Fakultet političkih nauka, Banja Luka, 2019.

- Ђовани Sartori, *Uporedni ustavni inženjering. Structure, podsticaji i ishodi*, „Filip Višnjić”, Beograd, 2003.
- Владе Симовић, *Народ, партије и демократија у Босни и Херцеговини*, Факултет политичких наука, Бања Лука, 2019.
- Владе Симовић, *Босна и Херцеговина у „шок терапији” неолибералне транзиције*, Зборник економског факултета „Економија постмодерне”, Бања Лука, 2022.
- Владе Симовић, *Босна и Херцеговина у шок терапији неолибералне транзиције*, Економски факултет, Бања Лука, 2022.
- Endru Hejvud, *Politika*, Clio, Beograd, 2002.

**THE NATIONAL-PARTY STRUGGLE OF THE SERBS IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA
(1910–2022)**

SUMMARY

The history of the national struggle for self-affirmation and the building of a nation-state is an inexhaustible primer of ideas, people and events that keeps scientists focused on this field of research motivated and working throughout their careers. Research shows that the national struggle of the Serbs in Bosnia and Herzegovina took place most often with weapons in liberation uprisings and turning points in historical conflicts. Less attention was paid to the party struggle of the Serbs for their identity formation, political realization and maintenance, especially when it comes to their party-parliamentary scope of the struggle for institutional autonomy and national-state self-affirmation in Bosnia and Herzegovina. The aforementioned thesis gives our work scientific and social justification. Its goal is to show how the most important Serbian parties and their leaders organized and fought for Serbian national interests from 1910 to 2022. The work is limited in time to the first (in 1910) and the last elections held in Bosnia and Herzegovina (in 2022).

Keywords: Serbs, Bosnia and Herzegovina, Republika Srpska, political parties, parliamentary struggle.

Лука Врањеш

Студент четврте године политичких наука

Факултет политичких наука у Бањој Луци

БАЊАЛУЧКИ ПОДОДБОР СРПСКОГ КУЛТУРНОГ КЛУБА

Сажетак: У тренутку југословенске кризе, недуго након подјеле Краљевине Југославије на бановине¹ међу којима се налазила и Врбаска бановина, дошло је до неколико догађаја који су били повод за велику узбуну српске елите да ствар преузме у своје руке. Центар дјеловања Српског културног клуба (СКК) био је Београд, али због проблема који се ширио на територије готово свих бановина, СКК је након одређеног периода одлучио да своје дјеловање прошири на готово цијелој југословенској територији са српским живљем. Одјек се тако усмјерио 1939. године, двије године након оснивања СКК у Београду, и на Врбаску бановину у којој се према интелектуалном језгру клуба налазио Пијемонт Босне и Херцеговине али и жила куцавица свих веза са Србијом те битан стратешки простор. Овај рад посвећен је улози Бањалучког подоодбора, његовом настанку и значају који је имао, као и демистификацији питања оснивача Бањалучког подоодбора СКК с нагласком на његово дјеловање.

Кључне ријечи: Српски културни клуб, Стеван Мољевић, Подоодбор Српског културног клуба, Врбаска бановина, Босанска Крајина.

У тренутку југословенске кризе и стварања Бановине Хрватске која би потенцијално захватала и неке дијелове Босанске Крајине, али и Врбаске бановине, те саму територију Бање Луке која је за протагонисте Српског културног клуба (СКК) и поготово за бањалучког адвоката Стевана Мољевића представљала срце Босанске Крајине и Врбаске бановине, долази до уздицања националног духа и покушаја да се Бања Лука стави у центар пажње унутар Босанске Крајине те да се повеже са центром СКК у Београду. Чланови СКК Босанску Крајину су сматрали предстражом Београда, у њој су видјели „српски зид”, носиоца националне мисли и ослонац којем треба дати подршку на све могуће начине.² „Српски зид” је чинило 1.200.000 душа на

¹ Ђорђе Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини (1918–1941)*, Институт за историју, Бања Лука, 1997, 161.

² Ђорђе Вуковић, *Ослонац Српски*, Бесједа, Бања Лука, 2022, 23.

подручју Босанске Крајине, Кордуна, Лике и Сјеверне Далмације, то су били Срби у Врбаској бановини и око ње, како наводи др Стеван Мољевић у свом тексту „Значај и улога Врбаске бановине”.³ Кад је ријеч о Бањој Луци као средишту дјеловања подоодбора СКК унутар Босанске Крајине, треба истаћи стање у самом граду неколико година прије успостављања Врбаске бановине, прије 1929. године. Службени лист у једном тексту каже: „Бања Лука је била само крајишко гнездо на гласу, светло једино традицијама расе, лист тврди да није било пожељно ни да се служба добије у Бања Луци, Правда тврди Бања Луку су избегавали са оправданом бојазни”.⁴ Баш у тим годинама прије успостављања Врбаске бановине у Бању Луку на службовање долази Стеван Мољевић, поријеклом из мале општине Рудо. Након завршених правних студија у Загребу, 23. августа 1913. године покушава да потражи срећу у граду на Врбасу.⁵ Када је дошао у Бању Луку, Мољевић је имао непуних 25 година а у себи је већ носио национални дух, искуство борбе са аустроугарским окупатором и искуство учешћа у дружби са Владимиром Гађиновићем и тајном националном ђачком организацијом.

Стеван Мољевић се 1906. године школовао у Сарајеву, гдје се прикључио омладинском покрету на чијем челу је био Владимир Гађиновић, тачније његовој политичкој секцији,⁶ која је оставила траг на његово даље животно дјеловање и национални рад у периоду који долази. Три године касније Стево Мољевић се у Загребу упознао и са Богданом Жерајићем и по доласку у Сарајево планирају атентат на гувернера Босне и Херцеговине Маријана Варешанина. Жерајић је извршио атентат 1910. године. Мољевић је био приведен као сумњив, али је успио да прође без икаквих посљедица. За њега овдје није био крај борби и бунту. Тако се нашао међу великим бројем познатих националних радника оптужених на Бањалучком велеиздајничком процесу 1916. године. Његово име на оптужници налазило се под бројем 135.⁷ На оптужници се налазило 156 оптужених на основу

³ Стеван Мољевић, *Улога и значај Врбаске бановине*, Штампарија Браћа Јакшић, Бања Лука, 1939.

⁴ Ђорђе Микић, *Бања Лука – култура грађанског друштва*, Институт за историју, Бања Лука, 2004, 97–98.

⁵ Драгоје Тодоровић, *Др Стеван Мољевић: речју, пером, делом и животом за Уједињено Српство*, Калекком, Београд, 2000, 17.

⁶ Исто.

⁷ Оптужница, стр. 10.

параграфа 111, тј. велеиздаје, а свим осуђеним, осим малољетних, изречена је казна смртни.⁸ Стеван Мољевић се на оптуженичкој клупи налазио јер му се приписивало да је био стипендиста Просвјете, да је био одборник у сарајевском Соколу, да је приликом доласка у Бању Луку приступио Соколу а убрзо након тога био биран за одборника овог друштва. Код Мољевића, како оптужница наводи, пронађени су лист *Зора*, књига о соколству те разгледнице о балканском рату и позив народу на соколски слет.⁹

Након смрти Стјепана Радића краљ Александар је подијелио територију Краљевине Југославије на бановине (Дравска, Савска, Приморска, Врбаска, Дринска, Зетска, Моравска и Вардарска). На челу бановина били су виђени и образовани људи од краљевог повјерења. Са 1929. годином и успостављањем Врбаске бановине, стање у Бањој Луци и околини убрзано се трансформише и долази тзв. бањалучко златно доба. Новоименовани бан Светислав Тиса Милосављевић гради низ монументалних објеката, и говори да је у Бањој Луци до његовог доласка владало мртвило и да није задовољан изгледом града и његовим могућностима.¹⁰ Налаже зидање Банског двора, Бањалучког позоришта, зграде Банске управе, Храма Свете Тројице и низа културно-образовних институција, те узима улогу мецене за готово сва омладинска и образовна друштва. По доласку на службување 1929. године бан Милосављевић извјештава краља Александра да човјеку у Врбаској бановини одмах у очи падају велика сиротиња и заосталост у готово свим пољима живота: саобраћају, привреди, просвјети и културном дјеловању, а за народ у Бановини говори да је родољубив и задовољан малим.¹¹

Стеван Мољевић у Бањој Луци у прво вријеме ради као привремени рачунарски вежбеник. Након напуштања државне службе запослио се у адвокатској канцеларији Уроша и Душана Иванишевића, бањалучких адвоката, те након њиховог одласка из града остаје да ради као самостални адвокат и преузима њихову канцеларију. Мољевић у Бањој Луци организује

⁸ Владимир Ћоровић, *Црна књига: патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914–1918*, Београд, 1989, 190–191.

⁹ Оптужница, стр. 247.

¹⁰ Ђ. Микић, *Бања Лука – култура грађанског друштва*, 97–98.

¹¹ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Евро-Ћунти, Београд, 2011, 410.

национално друштво Соко и наставља да шири његове идеје још из периода Аустроугарске монархије. Окупља младе људе по свим мјестима ширећи његов рад по цијелој Крајини.¹² Већ у периоду Врбаске бановине Мољевић покушава да прикаже значај Босанске Крајине и да у њу унесе европске тековине. У град је покушавао да унесе културу која је била запостављена у поробљеном народу за вријеме Монархије. У 1922. години оснива Југословенско-француски клуб који, како *Развитак* преноси, учи омладину и наше људе духу Русоа, Декарта, Монтескјеа, Пастера и других представника француског духа вјере у човјека и слободу мисли и дјела. Унутар клуба била је и библиотека са најпробранијим дјелима француске књижевности и науке те дјечји вртић са посебном наставницом.¹³ Након отварања клуба у Бањој Луци, отворен је и одјел у Приједору, на чијој церемонији су присуствовали Младен Стојановић и Никола Стојановић, један од будућих банова Врбаске бановине али и један од покретача СКК.

Мољевић је у Бањој Луци основао и Југословенско-енглески клуб и Ротари клуб. Боравећи у Бањи Луци, пише како је она занемарена унутар Врбаске бановине и како је њен значај веома подништаван, упркос статистичким подацима који говоре другачије. У периоду након успостављања бановина Бања Лука, као средиште Врбаске бановине, али и цијела Босанска Крајина биле су запостављене, по страни, што је Мољевић уочио. Анализа буџета Министарства просвете у периоду између 1918–1941. године показала је да су средства за културу и просвјету била премала и недовољна за рјешавање пренатрпаних проблема у областима просвјете и културе. Анализа, нпр., показује да су издвајања за културу и просвјету по становнику у Словенији, најразвијенијој економској области Краљевине, била чак четири пута већа од улагања у Босни и Херцеговини која је јако заостајала. Такође, издвајања државе за просвјету по 1 км² била су 7 пута већа у Словенији него у Босни и Херцеговини.¹⁴ Стеван Мољевић користи овакву ситуацију у граду на Врбасу и покушава да буде један од људи који дају највећи допринос развоју културних и националних организација и

¹² Д. Тодоровић, *Др Стеван Мољевић: речју, пером, делом и животом за Уједињено Српство*, 40.

¹³ *Развитак*, 1939, бр. 8–9, 286.

¹⁴ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, Филип Вишњић, Београд, 2020, 111.

друштва у Врбаској бановини. То потврђују и подаци да је у периоду Врбаске бановине био 1934. године у Надзорном одбору Српске читаоне, у Надзорном одбору Библиотеке 1936. године, да је био предсједник управе Пјевачког друштва „Јединство” у 1936. години, Такође је предлагао да се „Просвјетином”, „Гајретовом” и „Напретковом” дјеловању да субвенција од по 5.000 динара. Кад је изабран нови предсједник Змијања Јово Зубовић, Стеван Мољевић му је био велика подршка. На скупштини у Змијању 1938. године Мољевић указује на неписменост и мали број образованих и тражи више средстава за Врбаску бановину. Исте године отвара гусларско вече бесједом о значају овог инструмента у народном животу, затим учествује у преговорима и дјеловању на изградњи Дома краља Петра у Бањој Луци, један је од чланова Бановинског одбора Црвеног крста, држи предавање у склопу друштва Трезвеност на тему „Злочин и алкохол”, присуствује иницијативи да се формира бановинска управа Југословенске лиге за борбу против туберкулозе те бива њен предсједник 1935. године (у Лиги је био и бањалучки љекар Ђорђе Букинач). Налазио се Мољевић и на челу Бањалучког соколског друштва 1920. године, 1928, при формирању Јадранске страже био је један од њених чланова, покренуо је обнављање Народне одбране 1927. године заједно са Тодором Лазаревићем, такође адвокатом а и будућим баном Врбаске бановине, био је домаћин изложбе *Против комунизма и безбожњаштва* која је дошла 1938. године у Бању Луку, секретар Ротари клуба а од 1936. до 1937. и његов предсједник. Мољевићевим заслугама основан је и Британско-југословенски клуб 1938. године. Помагао је куповину одјела за бањалучке скауте пред њихову екскурзију 1924. године.¹⁵ Количина обавеза и ангажмана показује његово заиста велико залагање и борбу за просперитет и напредак Врбаске бановине и саме Босанске Крајине, што су челници сједишта СКК у Београду препознали, а самом Мољевићу рад у СКК био је само наставак његове индивидуалне борбе за српску идеју.

СКК је основан 1937. године са сједиштем у престоници Краљевине, три године након атентата на краља Александра Карађорђевића у Марсељу. Краљ подлијеже хицима као прва жртва фашизма. СКК је вођен прије свега националним духом и српским патриотизмом, духовним уједињењем, те фокусом на културу буди идеју за интегралним српством унутар Југославије.

¹⁵ Зоран Пејашиновић, *Бањалучка друштва и клубови (1918–1941)*, докторска дисертација, Бања Лука, 2022.

Клуб се у својим правилима водио строгим искључењем дневне и партијске политике.¹⁶ Ваља напоменути да СКК у свом дјеловању излази из својих правила те се бави политичким али и територијалним подјелама. Међу 70 његових оснивача, 22 су били заспослени на Београдском универзитету и факултетима унутар Југославије, седам се бавило судском и адвокатском дјелатношћу, двојица су били пензионисани генерали, шест чланова било је из самог врха државне бирократије, осам представника индустријског и финансијског капитала, а више њих је било из редова инжењера, љекара, трговаца, архитеката.¹⁷ На самом врху СКК налазили су се Слободан Јовановић, његов предсједник, и потпредсједници Никола Стојановић и Драгиша Васић, Владимир Ђоровић, секретар Васа Чубриловић. СКК користи сваки тренутак како би ставио културу на позицију највишег могућег домета, те сматра да је духовна мобилизација једино рјешење за опстанак и побољшање образовања и напретка Југославије. Оно што је веома важно јесте да чланови овог клуба нису ни у једном тренутку били против југословенства, напротив, сматрали су да уз јако Српство долази и јака Југославија. Клуб је неријетко организовао и књижевне вечери, апеле, издавао новинске чланке, организовао скупове, разговоре и дебате о одређеним проблемима. У њему су у првој години рада одржана чак 32 предавања са различитим циљевима и проблематиком.¹⁸ Теме су биле повезане са националним задацима, географским положајем и територијама Краљевине, културом и младим генерацијама, односом српства и југословенства, значајем народне пјесме, здравственим приликама, такође је често било говора о привреди, традицији, војсци, политици и праву.

Челници СКК сматрали су да поред државе која је већ заокупљена низом проблема и потешкоћа мора да постоји и приватна иницијатива која би актуелизовала и допуњавала рупе унутар културног развоја Краљевине, а то је кроз рад СКК и могуће и неопходно. Своје дјеловање СКК је покушао да прошири и утицајем на низ организација, попут Савјета српских културних друштава, Савеза српских привредних установа и Савета патриотских, ратничких и витешких организација у склопу којег је била и

¹⁶ Правила српског културног клуба, члан 3.

¹⁷ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, 328.

¹⁸ Извештај Управног одбора Српског културног клуба годишњој скупштини 29. маја 1938. године, Београд, 1938, 8.

Јадранска стража те Савез сокола Краљевине Југославије.¹⁹ Члан Јадранске страже био је и Стеван Мољевић, а такође је интересантно напоменути податак, када је ријеч о соколарству, да је Мољевић био један од доајена и предводника идеје соколарства у Врбаској бановини. СКК покрене и свој часопис под називом *Српски глас*, чији уредник је био Драгиша Васић. Часопис је излазио једном недељно од 16. новембра 1939. до 13. јуна 1940. године, када је забрањен, а покренут је поново 27. марта 1941. у једном броју. Након 1941. године заувјек је отишао у прошлост. Штампана су укупно 32 броја.²⁰

СКК настаје у жеку југословенске кризе узроковане многим питањима незадовољних страна унутар Краљевине Југославије. Једна од тих страна је била хрватска, са својим политичким вођством и Хрватском сељачком странком са Влатком Мачеком на челу. У свом стану у Загребу 29. октобра 1938. године Мачек је примио дописника *Хрватског дневника* Карнелутија и том приликом изнио своје детаље хрватског питања те њихове циљеве како би придобио италијанског министра спољњих послова Ђана Галеза, сматрајући да је хрватско питање рјешиво уз италијанску помоћ. Мачек износи тврдње да се хрватски народ у границама Југославије осјећа привредно и политички неслободан те да је потлачен под владавином Срба, разбијен у различите бановине и искоришћаван, и да као такав има два циља. Први циљ био је да се уједине све оне области унутар Краљевине на којима живе Хрвати и да оне буду у конфедеративном положају у односу на остале области Краљевине. Територија Хрватске обухватала би бившу Хрватску и Славонију, Далмацију без италијанске територије око Задра и Ријеке, дијелове Врбаске и Дринске бановине западно од линије ријека Врбас – ријека Неретва, за области источно од Врбаса и Неретве био би предвиђен плебисцит.²¹ Оно што се као кључно издваја јесте што Мачек сматра да је припадност Врбаске бановине провинцији Хрватској, тачније њених дијелова, историјска, етнографска и привредна и од одлучујућег значаја као колијевка хрватских краљева и хрватске краљевине. Баш та територија Врбаске бановине биће један кључни разлог за настанак пододбора СКК у

¹⁹ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, 328.

²⁰ Милун Стијовић, *Српски глас*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2004, 20.

²¹ Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941: узроци и последице пораза 1*, Народна књига, Београд, 1982, 56.

Бањој Луци као престоници српства. Да хрватско питање није настало преко ноћи показују и раније аспирације хрватског политичког руководства, показује и одлазак Боже Марковића, правника и политичара, на разговоре у Загреб са Трумбићем, Мачеком и Мештровићем кад му је хрватска страна поставила питање Врбаске бановине. Идеја да се Врбаска бановина припоји Хрватској је, наравно, одбачена, али њу нису у том тренутку заговарали само хрватски руководиоци него и југословенски комунисти, у упутству за реорганизацију Комунистичке партије Југославије из фебруара 1935. године. ЦК КПЈ предвиђа да се у подручје КП Хрватске укључи дио БиХ у којем су Хрвати већина становништва, и чак цијела територија Босанске Крајине са њеним центром Бањом Луком у којој потпуну већину чине Срби.²² У тренутку актуелизације Хрватског питања југословенска криза букти на готово свим фронтима а уз помоћ и утицаје из околине, па тако проглашење независне државе у Словачкој погоршава и стање у Југославији 1939. године, у Босни се Хрвати и Муслимани повезују, Срби се осјећају као пред почетак рата 1914. године, Хрватска и Словенија су саме себе већ ампутирале политички и психолошки, Београд се осјећа као човјек ампутираних ногу које га сврбе, како наводи Екмечић, Македонци који су се осјећали Србима предлажу име Македонија за покрајину, Ферид-бег Драга декламје да на Косову може бити 300.000 Арнаута кад год он жели и да је арнаутско све до Скопља.²³ Јасно је да у тренутку свих ових дешавања унутар територије Краљевине, али и у њеном сусједству, букте страх и жеља за националним окупљањем. Владимир Ћоровић о наводи да се у Босанској Крајини осјећала пораст „врбаског патриотизма”.²⁴ Питање припајања одређених области из Врбаске бановине у територију Хрватске бановине мијењало је концепције, али како је Врбаска бановина била у средишту територија око којих су се водили преговори, дошло је до сливања српског народа у један заједнички фронт отпора. Народ се налазио између страха и наде и помно пратио дешавања која су водила ка стварању Бановине Хрватске у 1939. години.²⁵ Међу људима који су се гласно борили против стварања Хрватске бановине која би из окриља Босанске Крајине и саме

²² Ђ. Микић, *Бања Лука – култура грађанског друштва*, 238.

²³ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 420.

²⁴ Исто, 421.

²⁵ Ђ. Микић, *Бања Лука – култура грађанског друштва*, 241.

Бановине отргнула најзначајније територије са српским живљем и окренула Босанску Крајину ка Загребу или Сарајеву био је др Стеван Мољевић. Већ 30. јануара 1939. на једном предавању у Бањој Луци, док споразум Цветковић–Мачек још није добио своје финално рухо, изложио је говор „Значај и улога Врбаске бановине” који ће бити штампан и претворен у текст. Према извору др Драгоја Тодоровића, овај догађај на којем је Мољевић одржао предавање био је прва трибина СКК у Бањој Луци прије настанка његовог обласног одбора у Бањој Луци, те је Мољевићев говор био на позив челника СКК.²⁶ У години споразума Цветковић–Мачек унутар Босанске Крајине али и Врбаске бановине постојало је неколико политичких струја и ситуација се не би могла објаснити без суочавања са њиховим политикама. Тако се нпр. издваја став среског начелника у Босанском Новом који сматра да „муслимани су незадовољни споразумом зато што је Босна територијалном подјелом поцјепана тако да су муслимани дошли под два управна подручја” и због тог су они без обзира на страначку припадност одређени за аутономију БиХ.²⁷ Овдје се стварала једна струја која је као противтежу споразуму Цветковић–Мачек констатовала да постоје могућност и потреба за аутономијом БиХ. Ипак, странке из српског националног корпуса жустро су и негативно реаговале на сам споразум али и на аутономију БиХ. Обласни одбор Народне одбране је у Бањој Луци позвао представнике свих српских друштава и корпорација на састанак 15. новембра 1939. и донијета је резолуција којом се сматра да би било каква аутономија или припајање Врбаске бановине Сарајеву или Загребу било нарушавање интереса становништва а држава ослабљена. Они су сматрали да је свако питање ријешено оснивањем Врбаске бановине и да је то једино могуће рјешење.²⁸ Мољевић је такође био против била какве инсинуације о аутономији БиХ, а поготово њеном припајању Сарајеву или Загребу, франковлуку или бошњаклуку. Он у свом предавању наводи да нема разлога да Хрвати не ријеше своје питање, али да тим Хрватским питањем они не смију да покрећу Српско питање, а то ће се десити уколико се Срби са простора Босанске Крајине, Кордуна, Лике и Сјеверне Далмације којих има 1.200.000 ставе под контролу и подређеност Загребу или Сарајеву. Истиче и

²⁶ Д. Тодоровић, *Др Стеван Мољевић: речју, пером, делом и животом за Уједињено Српство*, 94.

²⁷ Ђ. Микић, *Бања Лука – култура грађанског друштва*, 243.

²⁸ Исто, 244.

како у Врбаској бановини има преко 700.000 православних Срба, 300.000 муслимана и 170.000 Хрвата католика. Наводи и статистику према којој је, у тренутку говора који држи 1939. године, у Врбаској бановини 72,6% неписмених, и то углавном међу српским елементом, а наводи и да има 118.974 дјеце способне за школу која не могу да је похађају јер је у неким дијеловима Врбаске бановине и нема.²⁹ Мољевић износи и податак за 1939. годину према којем је буџет за Универзитет у Љубљани 28 милиона динара док је цијели бановински буџет Врбаске бановине 39 милиона динара. Он такође приговоре на пасивност бановине види као један играказ који због пасивности бановине треба да је припоји Загребу и Сарајеву, сматрајући тај приговор као оправдање таквих захтјева. Мољевић јасно увиђа природна богатства која Врбаска бановина посједује, са чак 47,25 шумског тла, са највећим рудама и рудником Љубија. Види и да се сва предузећа, и приватна и државна, иако црпе ресурсе Врбаске бановине и Босанске Крајине са сједиштем налазе у Загребу и у Сарајеву, те у томе проналази одговор зашто Сарајево и Загреб нису пасивни, за разлику од Врбаске бановине. Он увиђа да у Сарајеву, центру Дринске бановине у којој живи већински српски народ, нема ниједног политичког листа писаног на ћирилици, а постоје чак три муслиманска политичка листа. Мољевић увиђа крајње резултате Хрватског питања од којих би постојале две концепције: да се Врбаска бановина подијели и да се онај њен дио до Врбаса припоји Хрватској, и сматра да је немогуће потчињавање толиког броја Срба Загребу, а друга да се враћа све у историјске границе и аутономију Босне и Херцеговине, што је сматрао итекако злокобним.³⁰ Кључни дио говора др Мољевића у самом почетку 1939. године био је у завршним ријечима. Сматрајући обе концепције опасним по Врбаску бановину, Мољевић закључује да постоји потреба за одржањем и ојачањем једног живог зида који ће окупити што више Срба, потреба за придизањем и изградњом Врбаске бановине, Бању Луку треба поставити за културни центар који би паралисао утицај Загреба и Сарајева уколико буду противни националној и заједничкој идеји и на врху свега био предстража Београда као носиоца националне и државне мисли, Врбаску бановину очувати и придићи јер онемогућује све тежње које би ишле ка

²⁹ С. Мољевић, *Улога и значај Врбаске бановине*.

³⁰ Исто.

уништењу заједничке државе.³¹ Српски народ западно од Дрине нашао се у тешком положају, ново територијално преуређење значило би окружење Хрватском бановином са свих страна, а страх је постојао од ширења захтјева и на цијелу Босанску Крајину, како наводи Душан Батаковић.³² Почетак 1939. године није био опредјељење ка територијалном питању и аларму само за адвоката Мољевића, поједине политичке партије и Србе у Врбаској бановини. Била је то година и за СКК. Неколико мјесеци након предавања адвоката Мољевића, тачније 20. августа, долази до коначне форме споразума Цветковић–Мачек и 26. августа 1939. споразум је објављен. Њиме је одлучено да Савска и Приморска бановина као и срезови Дубровник, Шид, Илок, Брчко–Дервента, Градачац, Травник и Фојница чине једну нову цјелину која ће се звати Бановина Хрватска. При споразуму се наводи и дио који истиче да ће се дефинитивни опсег Бановине Хрватске одредити приликом преуређења државе. У надлежност Бановине Хрватске тако су пренијети и послови пољопривреде, трговине, индустрије, шума, рудника, грађевина, социјалне политике, народног здравља, физичког васпитања, правде, просвјете и унутрашње управе.³³ СКК иако у својим задацима наводи да питање државног уређења представља првенствено политичко питање и да СКК по својим правилима таква питања мора оставити по страни,³⁴ 1939. године дубоко крши такве ставове и у центар свог дјеловања ставља политичка и територијална питања. Био је овај споразум прекретница која ће дјеловање СКК од културног дјеловања у потпуности окренути ка политици али и политичкој борби. СКК је сматрао да је споразум Цветковић–Мачек разбио државно јединство стварајући политичко-територијалне јединице на основи етничке већине, дао превише аутономије Хрватима, није предвидио могућност стварања српске јединице успоредно са стварањем хрватске јединице, политички разјединио Србе, Србе у Бановини Хрватској довео у подређен положај, а споразум нису потписали прави представници српског народа.³⁵ Како је СКК већ одмакао од свог искључиво културног дјеловања,

³¹ Исто.

³² Ђ. Вуковић, *Ослонац Српски*, 49.

³³ В. Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941: узроци и последице пораза* 1, 90.

³⁴ Перо Симић, *Искушења српске елите – документа о раду Српског културног клуба*, Филип Вишњић, Београд, 277.

³⁵ Крешимир Реган, „Српски културни клуб и Бановина Хрватска”, *Часопис за савремену повијест*, бр. 2, 2008, 405.

његова идеја је отишла ка ширењу пододбора унутар цијеле територије Краљевине Југославије. Само у Србији пододбори су основани у Прокупљу, Крагујевцу, Земуну, Крушевцу, Нишу – градовима који су превасходно били економски и културни центри, како то наводи Љ. Димић, али и повезница интелектуалаца и привредника и њиховог настојања да се оживе локални центри српске културе.³⁶ Иницијатива за оснивање пододбора долазила је из Београдске централе СКК, тачније од чланова Управног одбора. Оснивање пододбора текло је тако да се прво формира Акциони одбор који би прикупљао чланове а након уписа довољног броја људи долазило би до оснивачке скупштине. Неки чланови СКК су овај задатак схватили проактивно, а међу њима су: Драгослав Страњаковић, Коста Поповић, Младен Жујовић, Војин Андрић, Слободан Драшковић.³⁷ Поред ових подоодбора интересовање СКК повећао је свој интензитет и у областима које су након споразума Цветковић–Мачек припале Бановини Хрватској те области у Босанској Крајини, гдје се истичу обласни одбор у Бањој Луци и пододбори у Бихаћу и Великом Орашју. Челници Главног одбора СКК у Београду, подстакнути идејама др Стевана Мољевића, у посљедњим мјесецима 1939. године формирају ове пододборе, а прије свега се на њихово формирање могао видјети велик утицај у самом предавању Стевана Мољевића на конференцији грађана и свих политичких партија 15. новембра 1939. године у Хотелу „Босна” у којем јасно истиче: „све су снаге дате за уједињење са Србијом а тако ће бити дате и против свакога ко покуша да их од Србије одвоји каквом међом или границом”.³⁸ Обласни одбор у Бањој Луци на чијем челу се налазио др Стеван Мољевић настао је 24. децембра 1939, само мјесец дана након конференције одржане у Хотелу „Босна” која се може узети као претходница за дјеловање и настанак самог одбора СКК у Бањој Луци. Судећи према информацијама које се налазе у *Српском гласу*, гласилу СКК, 24. децембар 1939. падао је на недјељу, а тај први сусрет био је дан оснивачке скупштине Бањалучког подоодбора СКК. Према информацијама из *Српског гласа*, велик број грађана Бање Луке присуствовао је оснивачкој скупштини.³⁹ Према информацијама које шутири

³⁶ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, 323.

³⁷ Небојша А. Поповић, „Српски културни клуб”, *Историја 20. века*, бр. 1–2, 1989, 109–140.

³⁸ „Бањолучко грађанство је против аутономије БиХ”, *Врбаске новине*, 15. 11. 1939.

³⁹ М. Стијовић, *Српски глас*, 136.

текст унутар часописа даје, Обласни одбор у Бањој Луци био је првенац на простору Врбаске бановине али и предводилац отварања подоодбора по цијелој Врбаској бановини. Скупштину СКК отворио је бањалучки љекар др Ђорђе Букинац, којег можемо истаћи као једног од пријатеља и сарадника др Стеве Мољевића који се налазио на челу клуба. Др Букинац је већ био познат по свом културном раду. Поред примарног љекарског занимања, он је био члан Управног одбора Подмлатка Црвеног крста заједно са Мољевићем. Кад је оснивана Лига за борбу против туберкулозе у Бањој Луци, на челу њене управе такође су се налазили др Букинац и Мољевић, као потпредсједници, приликом организације и рада бањалучког КАБ велику улогу одиграли су опет њих двојица. Они су били и међу оснивачима бањалучког Ротари клуба.⁴⁰ Као једну од занимљивих информација о познанству Мољевића и Букинца треба истаћи и податак да је бањалучка Улица принца Павла била спој ова два човјека. Наиме, у самој близини др Букинац и др Јеремић имали су рендген апарате већ 1925. године, а у истој улици били су и канцеларије клубова које је покренуо Стево Мољевић и његов стан.

У *Српском гласу* на малој маргини текста поводом отварања обласног одбора Бањој Луци помиње се да су на оснивачку скупштину из Београда пристигли Коста Поповић, др Младен Жујовић и др Слободан Драшковић који су држали говоре, нама непознате. Слободан Драшковић, доцент Универзитета у Београду, само неколико мјесеци након доласка у Бању Луку одржао је предавање у СКК у Београду 9. фебруара 1940. на тему „Данашњи положај и задаци Срба”. Драшковић је такође био један од главних покретача и оснивача клуба, а његово предавање у Београду било је везано за споразум Цветковић– Мачек и положај и питање Срба.⁴¹ Како *Српски глас* наводи, поред Букинца, Мољевића и чланова из Београда, на оснивачкој скупштини нашао се и Мирко Дивјак.⁴² Мирко Дивјак се помиње као један од чланова „ужег приређивачког одбора” 1937. године поводом највеће соколске манифестације у Бањој Луци. У истом одбору налазио се и др Стеван Мољевић. Неколико година раније, у марту 1934. године одабрано је руководство Обласног одбора Народне одбране у чијем руководству је био и Мирко Дивјак. Приликом организације радио-аматера 1936. године настала

⁴⁰ З. Пејашиновић, *Бањалучка друштва и клубови (1918–1941)*.

⁴¹ П. Симић, *Искушења српске елите – документа о раду Српског културног клуба*, 193.

⁴² М. Стијовић, *Српски глас*, 136.

је идеја о оснивању радио-клуба а у његовом Надзорном одбору налазио се Мирко Дивјак. Мирко Дивјак био је син Милана и Савке Дивјак из Бање Луке. Водио је фирму „Браћа Дивјак” са сједиштем у данашњој Господској улици. У трговини су се могли пронаћи репроматеријали, оружје, мотоцикли, шиваће машине а у једном тренутку и аутомобили. Дивјак је био познат и по томе што је развио послове превоза аутобусом. Приликом оснивачке скупштине истакао је потребу за ширењем националне и културне акције на све слојеве друштва, како наводи *Српски глас*.

О оснивачкој скупштини обласног пододбора СКК у Бањој Луци поред гласила СКК писале су и *Врбаске новине*. У њима се наводи да су гости из Београда у свом говору изнијели циљ овог друштва, те да ће обласни одбор увече тог дана одржати конститутивну сједницу.⁴³ Само шест дана након оснивачке скупштине обласног одбора у Бањој Луци одржан је Сабор српских и осталих националних друштава и установа у Добоју, 31. децембра 1939, а на сабору је ријеч имао и предсједник обласног одбора Стеван Мољевић, који је овом приликом критиковао споразум Цветковић–Мачек, сматрајући да Срби нису били против овог споразума али под јасним ставом да је српска страна преварена. Он наводи да ово није споразум него диоба, али се ни она не врши у најтежим тренуцима, како Мољевић каже. Сматрао је да је хрватски народ узео оно што му није припадало и да то не може бити очувано без српског народа. Границе су пребачене преко Саве у Посавину, и узета су три среза: Дерврента, Градачац и Брчко. Присјећао се Мољевић да су то крајеви у којима је поникла поп Јовичина буна. Везујући мјеста за српске владаре и великане, Мољевић наводи Дубровник као ризницу цара Душана, Мостар – западну Херцеговину, за коју су велики јунаци оставили своје животе, Ливно старца Вујадина и срезови за које су се Срби борили са Турцима. Оно што Мољевић наводи као проблем стварања Хрватске Бановине јесте стварање на штету Србије и Југославије, на штету српства и југословенства. Упозорава Мољевић да споразум представља само почетак, сматрајући да потом долазе и аутономија Босне и Херцеговине, стварање аутономне Војводине, аутономне Црне Горе, аутономне Македоније. Мољевићев говор био је апел да овај споразум повлачи и све остале територијалне проблеме за собом и да ће свести Србију на

⁴³ *Врбаске новине*, 28. 12. 1939.

преткумановске границе.⁴⁴ На самом крају овог говора Мољевић позива на национално уједињење под паролом познатом СКК: „Без снажне Србије нема Југославије, а без српства не би било ни југословенства”. Нажалост, за Стевана Мољевића, као и за обласни одбор у Бањој Луци, наредне двије године биле су крах рада СКК и свих његових пододбора. Улазећи у 1940. годину, СКК ушао је у последњу фазу дјеловања и највеће кризе, барем у дотадашњем облику, јер су одређени циљеви клуба настављени путем других канала, како за Мољевића тако и за мали број водећих чланова клуба у наредном периоду. Нападом Италије на Грчку 28. октобра 1940. приближио се рат на границе Краљевине Југославије, те је СКК на челу са Слободаном Јовановићем одлучио да питања попут споразума остави по страни и да се окрене проблему који долази. Недуго након тога у Југославији 1941. године избио је пуч који је покренула група пучиста након приступања Југославије Тројном пакту 25. марта 1941. и када је Југославија стала на страну сила Осовине. Само два дана касније, државни пуч извела је група официра тадашњег краљевског ваздухопловства војске, а масовне демонстрације у Београду избијају против сила Осовине. Пуч је подржао и предсједник СКК Слободан Јовановић.⁴⁵ Убрзо након протеста дошла је позната Хитлерова Директива 25 којом се наређује напад на Краљевину Југославију и 6. априла 1941. њемачка авијација бомбардовала је Београд. Руководство, политички врх, краљ и влада заједно са Слободаном Јовановићем одлазе преко Грчке и Египта, прво у Јерусалим, а након тог у Лондон. Стеван Мољевић 10. априла 1941. из Бање Луке одлази према Црној Гори и стиже у Црну Гору 17. априла прије зоре.⁴⁶ По избијању Априлског рата СКК је неформално престао са радом, а његови чланови Стеван Мољевић, Драгиша Васић, Младен Жујовић, Драгослав Страњковић, Војин Андрић и други придружују се Равногорском покрету Драже Михаиловића. Након одређеног времена Мољевић се нашао на челу Извршног одбора политичког тијела Равногорског покрета Централног националног комитета кроз који су он, Жујовић и Васић наставили задатке СКК. Стеван Мољевић

⁴⁴ Говор на сабору у Добоју 31. 12. 1939.

⁴⁵ Р. Л. Кнежевић, *Слободан Јовановић у политици и светлости докумената*, 282–283.

⁴⁶ П. Симић, *Искушења српске елите – документа о раду Српског културног клуба*, 107.

је постао први политички савјетник Драже Михаиловића, а поред тога био је и предсједник Извршног одбора ЦНК.

Након завршетка Другог свјетског рата, на комунистичком суду Београдског велеиздајничког процеса, поред Драже Михаиловића нашло се и политичко-војно руководство његове организације, међу којима су били и чланови СКК: Стеван Мољевић, Младен Жујовић, Слободан Јовановић, а Драгишу Васића убили су усташе или комунисти.⁴⁷ Стеван Мољевић осуђен је на казну лишења слободе са принудним радом у трајању од 20 година, губитком политичких и грађанских права у трајању од 10 година и на конфискацију цјелокупне имовине. Казна лишења слободе почела је да се рачуна од 3. септембра 1945. године.⁴⁸ Свој живот Стеван Мољевић окончао је 15. новембра 1959. у ропству, у Сремској Митровици, након израбљивања, мучења и тешког психофизичког стања, у потпуној усамљености.

Закључак

Идеја СКК у тренуцима југословенске кризе била је слободна, визионарска и напредна, надахнута борбом за српске земље, културни простор, јединство те југословенство и српство као нераскидиву везу. Идеја која је обавезала југословенску, заправо српску, елиту подразумијевала је да након буктиње проблема национално-територијалних питања кроз пододборе СКК преузме иницијативу за одбрану заједничке државе, културе и простора без којег би постојање Југославије имало нови низ искушења. Карактеристике људи који су предводили културно-политичку идеју огледале су се прије свега у моралу, етици, чојству, поносу те борби за српство, а један од таквих људи био је и Стеван Мољевић. Сплет околности који га доводи у Бање Луку са већ изграђеним осјећајем за српско јединство, традицију и очување српског народа дају му позицију за предвођење и борбу српског интереса кроз обласни одбор СКК. Визионарство које је посједовао, као и аналитичко предвиђање проблема за српски народ Босанске Крајине, испоставиће се као кључно за њена будућа покољења. Обласни одбор у Бањој Луци био је стуб одбране Босанске Крајине, Бање Луке и свег српског становништва у Босни и Херцеговини, али и показатељ да Бања Лука пружа

⁴⁷ Исто, 222–223.

⁴⁸ Исто, 238.

отпор и представља матицу Срба преко Дрине. Идеја СКК била је фактор уједињења свих Срба а истовремено показала је да је одсуство јединства највећи фактор дестабилизације српског народа.

Литература

Врбаске новине, 15. 11. 1939.

Врбаске новине, 28. 12. 1939.

Ђорђе Вуковић, *Ослонац српски или Ако једном заборавимо себе и нестанемо*, Бесједа, Бања Лука, 2022.

Говор на сабору у Добоју, 31. 12. 1939.

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, Филип Вишњић, Београд, 2020.

Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Евро-Ђунти, Београд, 2011.

Извјештај Управног одбора Српског културног клуба годишњој скупштини, 29. 5. 1938, Београд.

Р. Л. Кнежевић, *Слободан Јовановић у политици и светлости докумената*, 282-283.

Ђорђе Микић, *Политичке странке и избори у Босанској крајини (1918–1941)*, Институт за историју, Бања Лука, 1997.

Ђорђе Микић, *Бања Лука: култура грађанског друштва*. Бања Лука: Институт за историју, Бања Лука, 2004.

Стеван Мољевић, *Избрани текстови* (приредили Бојан Стојнић и Гојко Маловић), Архив Републике Српске – Удружење архивских радника Републике, Бања Лука, 2020.

Оптужница Велеиздајничког процеса

Зоран Пејашиновић, *Бан Милосављевић – прича о човјеку који је Бањој Луци обистинио име*, Архив Републике Српске – Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, Бања Лука, 2023.

Зоран Пејашиновић, *Бањалучка друштва и клубови (1918–1941)*, докторска дисертација, Бања Лука, 2022.

Небојша А. Поповић, „Српски културни клуб”, *Историја 20. века*, бр. 1–2, 1989, 109–140.

Правила Српског културног клуба
Развитак, 1939, бр 8–9.

- Крешимир Реган, „Српски културни клуб и Бановина Хрватска”, *Часопис за савремену повијест*, бр. 2, 2008, 397–424.
- Перо Симић, *Искушења српске елите – документа о раду Српског културног клуба*, Филип Вишњић, Београд, 2006.
- Милун Стијовић, *Српски глас*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2004.
- Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941: узроци и последице пораза 1*, Народна књига, Београд, 1982.
- Драгоје Тодоровић, *Др Стеван Мољевић: речју, пером, делом и животом за Уједињено Српство*, Калеком, Београд, 2000.
- Владимир Ђоровић, *Црна књига: патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914–1918*, Београд, 1989.

BANJA LUKA SUB-COMMITTEE OF THE SERBIAN CULTURAL CLUB

SUMMARY

The topic of the research was the regional sub-committee of the Serbian Cultural Club in Banja Luka, the main task of the research was finding the cause and reason for the formation of the Serbian Cultural Club in Banjaluka and analyzing the manner and methods of regional board actions, finding its founders as well as the period in which the club operated. A link was made between the original cause for the creation of the Serbian Cultural Club in Belgrade in 1937. and the activities of the regional committee in Banja Luka that was created in 1939. as well as its turning point in its activities towards territorial issues, and the key was the Croatian question caused by the Cvetković-Maček agreement and the potential autonomy of BiH, which the Serbian elite was worried about and which was the reason for the Serbian question and the establishment of regional committees throughout Bosnia and Herzegovina and also the committee in Banja Luka headed by Dr. Stevan Moljević as a prominent national worker who is responsible for starting this regional committee. Stevan Moljević's role, as the head of the sub-committee, a man who very openly criticized the Cvetković-Maček agreement and brought attention to its potential danger to Serbs, Bosnian Krajina and the influence of Stevan Moljević on the actions of the regional committee in Banja Luka as well as its origin are stated in accordance with available literature and sources that have researched this phenomenon.

Key words: Serbian Cultural Club, Stevan Moljević, Subcommittee of the Serbian Cultural Club, The Vrbas Banovina, Bosnian Krajina.

Паулина Човић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
paulina.covic@ff.uns.ac.rs

ИДЕЈА КУЛТУРНЕ И ВЕРСКЕ СЛОБОДЕ У УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ ЗА СРЕДЊЕ ШКОЛЕ (1918–1941)

Сажетак: У раду се прати развој идеје слободе у различитим периодима историјског развитка српског народа у уџбеницима историје за гимназије између два светска рата. Државотворност и слобода су представљале снажан ослонац српске политичке мисли. Стварањем јужнословенске државе 1918. године оне су добиле свој попутни израз. У новонасталој држави представљале су саставницу државне идеологије, званичног наратива и садржај наставе и уџбеника историје. Идеја слободе је најчешће била присутна у садржајима који су се односили на ослободилачке ратове. Поред тога идејом слободе је био прожет и културни развитак српског народа у мирnodопоским условима.

Кључне речи: Краљевина СХС/Југославија, гимназија, настава историје, уџбеници, идеја слободе, култура

Увод

На обликовање политичких идеја код Срба у XX веку пресудан утицај је имало историјско наслеђе. Развој српске политичке мисли прошао је кроз неколико фаза. Пре свега период владавине средњовековне династије Немањића (од XII до XIV века), која због осамостаљивања и јачања у политичком и верском погледу те ширења територија представља идеал и основу за развој политичких идеја у каснијим периодима. Потом је уследио период дисконтинуитета када српска средњовековна држава под налетом Османлија средином XIV века почиње да слаби а потом и губи самосталност падом Смедерева 1459. године. Тада се, међутим, јавља жеља за поновним освајањем слободе и обнављањем државности до чега ће доћи у XIX веку. Јачање државе пратило је културно уздицање српског народа. На тај начин су се „вера, слобода и држава код српског народа стапали у једно“. Други значајан фактор који је утицао на обликовање политичких идеја и националне свести био је геополитички положај. Простор на коме је живео српски народ, на граници између два велика царства Хабзбуршког и Османског, пред њих је поставио два пута „самосвест или уништење“,

„одбрана идентитета или асимилација“.¹ Како је то уједно био простор на коме су се укрштали различити културни утицаји, тежња за ослобођењем од стране власти и стварањем самосталне државе била је повезана са постизањем верске слободе и стварањем сопствене културе.²

Идеје државотворности и слободе представљају кључне одреднице српске политичке мисли у XIX и XX веку. Њихове главне компоненте су идеја рата који има за циљ ослобођење и обнову државне независности, идеја да „држава штити народ“, да мора да буде велика, снажна, са јаком централном власти и моћним владарем и да мора да захвата широку територију. Ове идеје су поново постале политички актуелне стварањем југословенске Краљевине 1918. године а одговарале су историјском контексту у коме се сматрало да је опстанак загарантован само великим државама јер се само оне могу супротставити спољашњем непријатељу и сузбити неслогу унутар ње.³

С обзиром да је новоформирана држава Срба, Хрвата и Словенаца у својим границама окупљала становништво различите историјске свести и политичке традиције, идеал државног и народног јединства које су прокламовали њени идеолошки творци, требало је постићи пре свега путем духовне и културне интеграције становништва. Међусобно упознавање и културно прожимање најделотворније је спровођено путем образовног система. Нову колективну свест требало је изградити путем школских уџбеника, пре свега историје.⁴

¹ Јелена Вукоичић, „Историјске основе српске политичке мисли“, *Политичка ревија* 4/2015, 1–4. О политичким идејама више видети: Драган Симеуновић, *Историја српска политичке мисли: нови век*, Православна реч, Нови Сад 2019.

² Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, Књига 1, Просвета, Београд 1989, 8. Љубодраг Димић, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, Српска академија наука и уметности, Огранак у Новом Саду, Нови Сад 2001,

³ Ј. Вукоичић, „Историјске основе српске политичке мисли“, 7–9, 12–13; Љубодраг Димић, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, Српска академија наука и уметности, Огранак у Новом Саду, Нови Сад 2001, 9–10.

⁴ Димић, Љубодраг, Алимпих, Данко, „Стереотипи о народном и државном јединству у уџбеницима историје Краљевине Југославије“, *Настава историје* 3/1996, 141–144; Видети и: Димић, Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: друштво и држава*, Стубови културе, Београд 1997. О просветној политици између два светска рата и развоју образовног система видети:

Верска слобода и културни развој у уцбеницима историје за средње школе у Краљевини СХС/Југославији

У настави и уцбеницима историје између два светска рата доминирала је традиционална, догађајна историја. У складу са у наставном програму прописаним циљевима кроз наставу и уцбенике је поред образовних, требало спровести и одређене васпитне задатке. Национално васпитање је био најважнији задатак, у складу са званичном идеологијом.⁵ Целокупан историјски развитак је посматран кроз борбу за ослобођење од туђинске власти и стварање заједничке државе Јужних Словена. И идеја слободе заступљена је најчешће кроз ратове за ослобођење од стране власти и стварање државне заједнице. Културна историја је изучавана спорадично, док су јој само у појединим уцбеницима посвећени посебни одељци. У односу на укупан садржај уцбеника они су врло сажети, на једној до четири стране. О култури српског народа говори се стављањем у шири контекст, у вези са унутрашњим уређењем државе и друштва.

У раду се, на основу уцбеника историје за средње школе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији прати идеја верске и културне слободе и у складу са званичном идеологијом. У уцбеничком приказу посебно је истицан њихов значај за очување колективног идентитета и националне свести. Идеја верске слободе је присутна у процесима попут прихватања, учвршћивања и ширења хришћанске вере, добијања црквене самосталности у доба династије Немањића и њено обнављање у XVI веку. Са тим у вези приказан је културни напредак становништва кроз развој књижевности и просвете.

Уводне лекције које говоре о историјској науци, њеном карактеру, циљевима и периодизацији су веома ретке чак и у уцбеницима за средње школе. Оне се појављују тек тридесетих година. Приликом дефинисања историје, аутори указују на повезаност језика, књижевности или историографије и културе. Било да је реч о поједностављеним дефиницијама попут оне да „историја српског народа почиње онда кад је што о томе народу

Биљана Шимуновић-Бешлин, Биљана, *Просветна политика у Дунавској бановини 1929–1941*, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад 2007.

⁵ Драгица Кољанин, *Изграђивање идентитета: историја Југославије у уцбеницима за основне школе у Србији 1929–1952*, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад, 2014, *passim*.

први пут забележено“,⁶ па до сложенијих, које у историјском развоју истичу значај културних достигнућа и стремљења. У том смислу аутор гимназијских уџбеника, Ђорђе Лазаревић, дао је опсежну дефиницију историјске науке: „Историја је наука која нас упознаје са појавом, животом и радом данашњих културних народа, као и оних народа који су већ изумрли, али су својим радом или помогли или отежали културни напредак човечанства. Она нас упознаје са многобројним променама, кроз које је човечанство прошло, док је постигло данашњу своју културу и цивилизацију. Она реконструише минуле догађаје, обогаћује наше мишљење, омогућава познавање људи и показује снагу идеја.“ Аутор овог уџбеника националну или „посебну“ историју, како је назива, дефинише тако што пише да она изучава прошлост једног народа. У тој периодизацији посебно издваја историјске периоде: средњи и нови век.⁷

У најранијим периодима историје српског народа, идеја слободе је била чврсто повезана са религијом, тачније примањем хришћанства, које је последично остварило позитиван утицај на напредак просвете, развој књижевности и културно уздизање српског народа. У уџбеничким текстовима неретко се могу прочитати примери који ову тврдњу поткрепљују. Према уџбеницима је религија словенских племена приликом досељавања на Балкан била наметнута, док је, насупротив томе, прихватање хришћанства окарактерисано као ослобађајуће. „Кад је дошао из старе постојбине, наш народ био је многобожачке вере. /.../ Последњи су примили хришћанску веру Срби 879. године, под великим жупаном Мутимиром. Србе је на то нагнала Византија. Тако је свима Југословенима хришћанство било наметнуто силом, Служба Божја је вршена /.../ код Срба на грчком. Наш народ, једно зато што му је та вера била наметнута, друго зато што није разумевао службу божју, није волео нову веру и тешко је заборављао старе богове. Да се код нас учврсти хришћанство највише су учинили апостоли словенски, света браћа Ћирило и Методије“.⁸

⁶ Предраг Д. Стојаковић, *Историја Југословена с основима опште историје*, Штампарија Млада Србија, Београд 1937, 3.

⁷ Ђорђе Лазаревић, *Историја Југословена (с главнијим догађајима опште историје) за средње и стручне школе, Прва књига, Осмо поправљено и доуњено издање*, Народна просвета, Београд 1935, 3–4.

⁸ П. Стојаковић, *Историја Југословена с основима опште историје*, 49–50.

У појединим уџбеницима примање хришћанства је посматрано шире, истицањем последица по општи напредак становништва. „Тек с примањем хришћанства, почела се у целој Европи, па и код нас, развијати просвета. Свештеници су били једини писмени људи. Побожни владари давали су им велика имања и подизали цркве и манастире. Свештеници су се једини бавили просвећивањем народа. Они су на својим имањима имали радионице и школе, у којима су се учили разни занати и вештине.“⁹

У свим уџбеницима, током целог међуратног периода, истакнуто је да је прихватање хришћанства имало велики значај. Црква је у животу народа играла важну улогу. У појединим лекцијама полако се назирало спајање идеје слободе, народности и јединства. „Калуђери и свештеници били су једини писмени људи, они су ширили просвећеност и ударили темељ нашој народној култури. Осим тога, црква је помагала сиротињу, лечила болне и учила народ да чува свој језик и своју народност.“¹⁰

Од нарочитог значаја за ширење и учвршћивање хришћанства била је мисија солунске браће Тирила и Методија. У уџбеницима су последице њихове делатности описиване као далекосежне и још израженије у односу на период примања хришћанске вере, они су истицали повезаност хришћанске вере са идејом слободе. Главни значај њихове мисије био је у ширењу словенског језика и подстицај развоју словенске писмености и књижевности. „Они саставе словенску азбуку и напишу црквене књиге на словенском језику, па преко Бугарске и наше земље оду у Моравску где народ, срећан што му се говори на његовом језику, прими хришћанство са службом Божјом на словенском језику.“ Њихов значај је већи утолико што је Методије обучио своје ученике да наставе његов рад. „Све се то догодило крајем IX и почетком X столећа. Азбуку, коју је саставио Тирило, и књиге које су превели Тирило и Методије, почели су ови ученици преко својих ђака распростирати на све стране.“ Увођење словенског језика у богослужење на одређени начин је значило „ослобађање“ које је у уџбеницима приказано кроз отварање читавог низа културних активности које су допринеле даљем развоју народног живота. „Тако је с хришћанством дошла Србима азбука,

⁹ Исто, 56.

¹⁰ П. Стојаковић, *Историја Југословена с основима опште историје* 51; Миленко М. Вукићевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца за средње и стручне школе, Прва књига, Од половине VII до краја XV столећа, Осмо издање, Издање књижаре Здравка Спасојевића, Београд 1927, 34.*

књиге, просвета, грађевинарство, сликарство итд. Уз то почели су се подизати манастири где су се калуђери молили Богу, писали књиге, сликали иконе, резали крстове и друге ствари потребне за цркву и службу у цркви.¹¹

У вези са мисијом Ћирила и Методија, тек је у појединим уџбеницима са више детаља описан њен подстицај за појаву првих облика и развитак народне књижевности: „Већ је свакако под утицајем рада браће Ћирила и Методија и њихових ученика, почела код Срба да се обрађује књижевност. У зетској српској држави у XI веку она је била већ доста развијена. Иза тога доба има сачувано житије зетског кнеза Владимира /.../¹²

Свој најпотпунији израз идеја слободе добија у периоду средњег века. Као кључни издвајају се догађаји политичке и културне историје. У свим уџбеницима историје издваја се добијање државне али и црквене самосталности у време династије Немањића у чему је кључну улогу имао први српски просветитељ Свети Сава. „Када је дошао у Србију као архиепископ, почео је одмах врло одлучно и смишљено радити на уређењу црквином. /.../ Сава је извршио уређење српске цркве тако, да је она била у стању преживети и државно уређење и да је потом врло много учинила на одржању народном у тешким временима. Тиме што је српску цркву учинио самосталном и ослободио је надзора и туторства византиског и што је извео њено уређење, Сава је поставио једну од важних погодаба за снажење и напредак српске државе. Слободна и добро уређена црква била је поуздан и снажан помагач држави а у доба ропства учитељ и бранилац народни. Уз црквени и политички рад, Сава је просвећивао народ својим проповедима и подизањем школа. Стога га прослављају све српске школе.“¹³

¹¹ Миленко М. Вукићевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца за средње и стручне школе, Прва књига, Од половине VII до краја XV столећа, Осмо издање*, Издање књижаре Здравка Спасојевића, Београд 1927, 34; Ђ. Лазаревић, *Историја Југословена (с главнијим догађајима опште историје) за средње и стручне школе*, Прва књига, 25–26.

¹² Станоје Станојевић, *Историја српскога народа (са прегледом хрватске и словеначке историје) за средње и стручне школе, Прва књига, Осмо, поправљено и проширено издање*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1926, 39.

¹³ С. Станојевић, *Историја српскога народа (са прегледом хрватске и словеначке историје) за средње и стручне школе, Прва књига*, 49–50; Ђ. Лазаревић, *Историја Југословена (с главнијим догађајима опште историје) за средње и стручне школе*,

Црквеној самосталности је дат прворазредан значај. Када пишу о добијању аутокефалности цркве 1219. године, аутори уџбеника истичу како је она представљала континуитет и периодима страних власти и утицаја: „тим је ударен темељ Светосавској православној цркви, која се могла и умела прилагодити народној души и доцније, у тешким данима турског господства, стопити се с култом националне и државне слободе.¹⁴

У уџбеницима историје је издвојено приказивано, у оквиру посебних одељака, државно уређење у оквиру кога је било речи и о култури. Тако је код области која се односила на историју династије Немањић писало и о српској средњовековној култури чији су највиши домети остварени у архитектури, подизањем задужбина али и развојем књижевности. „Захваљујући великом богатству Срби су подигли много красних манастира који и данас стоје као сведоци наше славе и величине. Књижевност је такође била развијена.“¹⁵ За подизање манастира истицан је значај Стефана Немање. „Немања је овековечио своје доба многобројним и лепим задужбинама, као манастирима: св. Николе и св. Богородице на ушћу реке Бањске у Топлицу, Ђурђевим Стубовима, код Новог Пазара, Студеницом на истоименој реци, Ибровој притоци, Хиландаром у светој Гори итд. Таквим својим радом, он је дао правац својим потомцима, те су с успехом могли наставити његово дело“. Две његове најзначајније задужбине су Студеница и Хиландар који је „постао центар српске књижевности и науке“.¹⁶ Ђорђе Лазаревић у свом уџбенику градитељску делатност владара династије Немањић назива златним добом средњовековне архитектуре. Његов уџбеник је једини у коме име речи о средњовековној музици. Овде је присутан мотив гусала као једног од најпознатијих инструмената. Мотив гуслара и народних песника је

58; М. Вукићевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца за средње и стручне школе*, Прва књига, 57.

¹⁴ Ђ. Лазаревић, *Историја Југословена (с главнијим догађајима опште историје) за средње и стручне школе*, Прва књига, 62.

¹⁵ П. Стојаковић, *Историја Југословена с основима опште историје*, 89–90.

¹⁶ М. М. Вукићевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца за средње и стручне школе*, 55; Ђ. Лазаревић, *Историја Југословена (с главнијим догађајима опште историје) за средње и стручне школе*, 58.

један од најчешћих израза народне традиције у уџбеницима историје и језика и књижевности.¹⁷

Један од најдеталјније описаних примера идеје верске слободе и њене повезаности са културним напретком и народним јединством представљен је у лекцији о обнови Пећке патријаршије. Поред основне фактографије да се обнова догодила за време великог везира Мехмеда Соколовића 1557. године и да је за првог патријарха постављен Макарије Соколовић, аутори уџбеника дају различите описе. У једном од уџбеника почиње се од истицања тешког стања у коме се српско становништво налазило под турском влашћу: „Све српске земље и већина хрватских области биле су под влашћу Турака, стога су готово сви православни Срби од Сент-Андрије до Дрима и Велеса, од Јадранског мора до Арада и Ердеља /.../ налазили уједињени, на жалост под туђинском влашћу, у ропству турском.“¹⁸

Једино уџбеник аутора П. Стојаковића описује узроке који су довели до обнове Пећке патријаршије. „У то доба кад незадовољство поче обухватати све слојеве и кад се идеја о слободи поче јаче ширити, српска црква призна турску власт и склопи с њом споразум који је био врло повољан за српски народ и који је имао великих и добрих последица у будућности. Тај је споразум између српске цркве и турске власти. Учињен обнављањем Пећке патријаршије (1557), која је била укинута одмах по паду Деспотовине. Српско је свештенство сасвим добро схватало, да би у оно доба ропства и потиштености самостална српска црква била моћно оружје у борби за народно одржавање.“¹⁹

О значају обнове Пећке патријаршије је писало: „Сада су Срби осетили да су у једној заједници, и то не само у државној заједници која их је подједнако тиштила, него и у заједници, која је била њихова рођена, у једној установи која је радила и борила се за њих, и која им је пружала духовне

¹⁷ Ђ. Лазаревић, *Историја Југословена (с главнијим догађајима опште историје) за средње и стручне школе*, Прва књига, 136.

¹⁸ Миленко М. Вукићевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца, Друга књига од краја XV столећа до данас, Осмо издање*, Издање књижаре Здравка Спасојевића, Београд 1927, 10–11.

¹⁹ П. Стојаковић, *Историја Југословена с основима опште историје*, 110.

хране, наде и утехе.²⁰ Описујући територију обухватала поједини аутори су желели да покажу колики су били домети културног рада у њеном оквиру. „Што је најглавније, Пећка патријаршија је добила огромну територију која се простирала од Будима до Софије, и од Штипа до Задра. Тако су сви Срби били верски уједињени под једним верским старешином.²¹

„У целокупној црквеној области осећа се у то доба полет и нов живот“, била је једна од оцена народног живота у обновљеној Пећкој патријаршији. Патријарх Макарије обновио је многе порушене цркве и основао штампарије за штампање црквених књига.“²² У појединим уџбеницима могу се пронаћи детаљнији описи. „Пећска патријаршија доста је учинила да се рашире црквене књиге. Јер се било нашло вредних калуђера и побожних људи, који су наставили посао Ђурђа Црнојевића и почели подизати штампарије и штампати књиге за цркве и манастире, (нпр. у Скадру, Милешеви, Горажду, Београду, Грачаници итд.). Имали су и школе, у којима су учили младиће за свештенике (нпр. у Ђаковици, недалеко од Пећи и Дечана). С обнављањем и подизањем нових цркава и манастира обновљено је и црквено сликарство, те су у то време у многим црквама нанова слике израђене.“²³

У даљем излагању могло се прочитати о делатности патријарха и њиховом значају за народно јединство, они су радили на уређењу цркве, путовали и посећивали свештенике и народ. „У народу је на тај начин успела да се сачува о свест о заједници „било је од врло великога значаја за народни живот у доба ропства.“²⁴ „Обновљени и поново отворени манастири постали су не само уточишта невољника, већ верски, културни и просветни расадници, а многи од њих национална жаришта. Свештеници постадоше духовне вође народа. /.../ Захваљујући цркви родољубивом свештенству и

²⁰ Станоје Станојевић, *Историја српскога народа (са прегледом хрватске и словеначке историје) за средње и стручне школе, Друга књига, Седмо, поправљено и проширено издање*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1924, 8–9.

²¹ П. Стојаковић, *Историја Југословена с основима опште историје*, 110.

²² Исто.

²³ Миленко М. Вукићевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца, Друга књига од краја XV столећа до данас, Осмо издање*, 10–11.

²⁴ Станоје Станојевић, *Историја српскога народа (са прегледом хрватске и словеначке историје) за средње и стручне школе, Друга књига, Седмо, поправљено и проширено издање*, 8–9.

народном гуслару, свест о народној средњовековној слави и „Душановом царству“ није се утрнула, већ се потпуно очувала уливајући у најтежим данима наду у бољу будућност.“²⁵ Обнављањем Пећке патријаршије наступиле су и боље прилике у књижевности и просвети. Обновљен је рад средњовековних књижевника пишу се различите врсте списа, летописи, хронографи.²⁶

Миленко Вукићевић у свом уџбенику посебно истиче обнову Пећке патријаршије за очување народне свести. „Свештеници, ускоци, хајдуци и народни гуслари стално су подсећали народ на рад њихових предака, на српско царство и на српске јунаке. У народу се почиње укореењивати мисао на ослобођење, већ се јавља тежња за васкрсом српске цркве и државе.“²⁷

Као саставница верских и културних слобода које су водиле народном ослобођењу, јединству и стварњу заједничке државе, чест мотив је била књижевност. Њен развој у уџбеницима се може пратити још од средњег века. Почети писмености те књижевности почињу у време мисије Тирила и Методија и превођењем књига на словенски језик. То су првобитно били преводи византијске и италијанске књижевности, док су у српској књижевности превладавала дела црквене тематике. Ђорђе Лазаревић издваја Мирослављево јеванђеље из XII века као најзначајнији књижевни споменик. Почевши од XIV века јавља се веће интересовање за историјску тематику. То у пре свега били преводи дела византијских писаца, док истовремено почињу да се пишу летописи и родослови. Средњовековна књижевност се даље развија писањем биографија владара династије Немањић, што је достигло највиши дomet објављивањем дела *Књиге цароставне*, својеврсног зборника у коме су сакупљене до тада написане биографије. Књижевност се нарочито развијала у XV веку када је написано „најбоље историско дело целе старе наше књижевности Биографија деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа“. У то време центар књижевне делатности био је манастир

²⁵ Ђорђе Лазаревић, *Историја Историја Југословена (с главнијим догађајима опште историје) за средње и стручне школе, Друга књига*, 7.

²⁶ Исто, 23.

²⁷ М. Вукићевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца, Друга књига*, 11.

Манасија. Период је заокружен оснивањем прве штампарије на Цетињу 1493. године.²⁸

Као наредни ступањ у развоју књижевности универзитетски професор Станоје Станојевић у својим уџбеницима издваја раздобље после Велике сеобе Срба. „Дошавши у хабзбуршку монархију /.../ они су увиђали, да ће им за народносну борбу у хабзбуршкој монархији бити најјаче оружје њихова економска снага и просвећеност. Стога су сви бољи митрополити српски и сви виђенији представници народни радили одлучно и предано, да Срби добију што више и што бољих школа. Немајући наставничких снага, они су доводили учитеље из Русије, који су донели собом руске књиге, научили Србе читању старог црквеног језика по руском изговору. Они су учинили да се под утицајем њиховим и под утицајем књига што су их они доносили, образује нов књижевни језик славјаносрпски, који је за дуго година укочио књижевни напредак и спречавао ширење књижевности.“ Посебна пажња је посвећена подизању сопствених школа, пре свега основних али и учитељских.²⁹

Досељеном становништву није било потребно много времена за прилагођавање, услед чега ће и књижевност врло брзо почети да бележи напредак. Ширење књижевности одмах је уочено као један од најделотворнијих начина за ширење идеје о јединству и слободи српског народа. „Изучавање народа и његових обичаја и нарави најпре је отворило мисли о уједињавању народном. Дуго времена је путе к уједињавању крчила једина књижевност. Вуков и Даничићев превод Светог Писма, који се у једним и у другим словима ширио по свима селима целокупне српске и хрватске територије, знатно је помогао ширењу јединства. Вукова збирка народних песама, као темељ књижевног језика српског, вршила је ту исту улогу. Знатна књижевна дела као што је Мажуранићева Смрт Смаил-Аге Ченгића, ширећи се врло рано у обојим словима на обе стране, помагали су јединство. Књижевност је, у осталом, у почетку и сама била везана за области својим властитим несавршенством. /.../ Чим је које дело било ширега значаја и савршеније израде, штампало се обојим словима, да би допрло у

²⁸ С. Станојевић, *Историја српскога народа (са прегледом хрватске и словеначке историје) за средње и стручне школе*, 96–97; *БЛ књ 1 Историја Југословена (с главнијим догађајима опште историје) за средње и стручне школе*, Прва књига, 132.

²⁹ С. Станојевић, *Историја српскога народа (са прегледом хрватске и словеначке историје) за средње и стручне школе*, Друга књига, 34.

све слојеве и крајеве. И што је више таквих дела било, јединство је постајало све чвршће.“³⁰ Штавише, поједини аутори истичу у уџбеницима да су у новом веку савремена култура, књижевност, уметност, просвета и наука достигли највећи степен дотадашњег развитака. „Наша књижевност је такође много напредовала. Треба споменути Доситеја Обрадовића и Вука Караџића, творца нашег књижевног језика, наше азбуке и скупљача народних песама, затим песнике Бранка Радичевића и Ђуру Јакшића, и приповедача: Лазу Лазаревића, Јанка Веселиновића и Милована Глишића. Изнад свих се истиче са спевом Горски вијенац Црногорски владика Петар II Петровић Његош.“³¹

Само у једном уџбенику, аутора Миленка Вукићевића шире је приказана личност Петра II Петровића Његоша. Поред тога да је „ратовао с Турцима“, „уредио државу изнутра“, пише да је бринуо о просвети народној, основао прву штампарију на Цетињу и прву школу. „Петар II је много знатнији као песник. Него као владика и владар.“ Као његови најзначајнији списи помињу се Горски вијенац и Лажни цар Шћепан Мали.³²

Полет у књижевности почиње са буђењем националне свести под утицајем идеја Француске револуције. Најдетаљнији опис може се пронаћи у уџбенику Ђорђа Лазаревића. „Пробуђени народни дух је тражио да књижевност буде народна, а да се то постигне било је неопходно да се књижевност развије на народном језику.“ Првобитно се књижевност развијала без јединственог правописа и народног обележја. „Од свих наших покрајина најразвијенију и најнапреднију књижевност у XVIII веку имала је Војводина, али и та књижевност која се развијала у Војводини, писана је несређеним правописом и још несређенијим језиком, тј. мешавином народног и старословенског или руског језика, те ни по облику ни по садржини није могла имати карактер народне књижевности.“

Преломни тренутак у развиту српске тј. према ондашњој терминологији југословенској књижевности наступио је доласком Доситеја Обрадовића. Његова књижевност, ослобођена схоластике и религије, окарактерисана је као „жива“, „световна“, „савремена“ и „реална“. Њему се приписује да је први прокламовао идеју народног јединства. Да би се његова

³⁰ П. Стојаковић, *Историја Југословена с основима опште историје*, 284–285.

³¹ Исто, 187.

³² М. Вукићевић, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца, Друга књига*, 78.

замисао остварила, ипак је било потребно увести народни језик у књижевно стваралаштво. Ту заслугу је имао Вук Стефановић Караџић који је спровео велику реформу језика и правописа. Као његова највећа достигнућа истичу се прва граматика, први правопис, увођење фонетске азбуке Сакупљао је и објављивао народне песме, приповетке и умотворине. Потом је описано како је Вук истрајавао на својој реформи.³³

У контексту развоја идеје слободе у настави историје у гимназијама у Краљевини Југославији, илустративан је пример једног осврта Стојана Новаковића под насловом После сто година (2011). У овој пројекцији будућности, он је прво истакао значај књижевности и просвете за слободу српског народа а потом и исказао њен значај за народно јединство и стварање државне заједнице. „Јединство је, међутим, боло у очи свакога ко је најмање умео да посматра. Мислени људи нису могли не уочити га. Од оних који су ту истину рано исказали био је Србин Доситеј, који је народно јединство смотрио још 1760 и објављивао га у својим књигама већ од 1788. Он је први корио попове (мада је сам био калуђер) што не шире заједницу и слогу, права начела хришћанска место раздора, и што не мисле о просвети беднога народа једне расе и једног језика.“³⁴ „Век паре и електрицитета, у ком су простори и даљине збрисани, остављао је народима на избор само двоје: Или да се уједињују и зближују и тако великим бројем штите своје особине, или да буду прождерани од околних народа. /.../ Данас је наш народ претурио цифру од двадесет милиона. Његово културно-књижевно јединство толико је јако да га морају респектовати и поштовати. Човек се на човека наслања, и онај са Тимока брани свог сународника на Јадранском Мору, као што и онај с Фрушке Горе брани онога у Призрену. То је она неизмерна благодет, коју је донела сувремена народна просвета. Јединство је зато драгоцено и тога ради јако, што се њиме постизава неизмерна снага.“³⁵

Закључак

У уџбеницима историје за средње школе у Краљевини СХС/Југославији доминира традиционална, догађајна историја, са врло мало

³³ Ђ. Лазаревић, *Историја Историја Југословена (с главнијим догађајима опште историје) за средње и стручне школе*, Друга књига, 116–118.

³⁴ П. Стојаковић, *Историја Југословена с основима опште историје*, 283–284.

³⁵ П. Стојаковић, *Историја Југословена с основима опште историје*, 285.

осврта на културна достигнућа. Међу обавезним садржајима доминирају ратови за ослобођење што је нарочито карактеристично за уџбенике из двадесетих година. Културној историји је дато више простора у уџбеницима који су писани и објављивани тридесетих година. Разлог томе је потреба за чвршћим повезивањем становништва унутар државне заједнице под утицајем идеологије интегралног југословенства. Истицање културног прожимања требало је да има више ефекта у учвршћивању државног јединства за разлику од претходног периода, током двадесетих година, када је интегративну улогу требало да има истицање паралела у прошлости Срба, Хрвата и Словенаца. У складу са тим извршене су измене у наставним плановима и програмима на свим образовним нивоима.

У новој генерацији уџбеника културна историја добија нешто више простора. Тематика која је заступљена је директно повезана са идејом државотворности и слободе. Ослобађање од страних утицаја у верском и културном погледу је изузетно важно не само за општи напредак становништва, него и буђење и очување националне свести, као и предуслов за стварање веће и чвршће државне заједнице.

Извори и литература

Извори

- Вукићевић, Миленко М, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца, Друга књига од краја XV столећа до данас, Осмо издање*, Издање књижаре Здравка Спасојевића, Београд 1927.
- Вукићевић, Миленко М, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца за средње и стручне школе, Прва књига, Од половине VII до краја XV столећа, Осмо издање*, Издање књижаре Здравка Спасојевића, Београд 1927.
- Лазаревић, Ђорђе, *Историја Историја Југословена (с главнијим догађајима опште историје) за средње и стручне школе, Друга књига, Дванаесто издање*, Народна просвета, Београд 1939.
- Лазаревић, Ђорђе, *Историја Југословена (с главнијим догађајима опште историје) за средње и стручне школе, Прва књига, Осмо поправљено и допуњено издање*, Народна просвета, Београд 1935.
- Станојевић, Станоје, *Историја српскога народа (са прегледом хрватске и словеначке историје) за средње и стручне школе, Друга књига, Седмо,*

поправљено и проширено издање, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1924.

- Станојевић, Станоје, *Историја српскога народа (са прегледом хрватске и словеначке историје) за средње и стручне школе, Прва књига, Осмо, поправљено и проширено издање*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1926.
- Стојаковић, Предраг Д, *Историја Југословена с основима опште историје*, Штампарија Млада Србија, Београд 1937.

Литература

- Вукоичић, Јелена, „Историјске основе српске политичке мисли“, *Политичка ревија* 4/2015, 1–17.
- Димић, Љубодраг, Алимпић, Данко, „Стереотипи о народном и државном јединству у уџбеницима историје Краљевине Југославије“, *Настава историје* 3/1996, 141–154.
- Димић, Љубодраг, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, Српска академија наука и уметности, Огранак у Новом Саду, Нови Сад 2001.
- Димић, Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: друштво и држава*, Стубови културе, Београд 1997.
- Димић, Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: школа и црква*, Стубови културе, Београд 1997.
- Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1790–1918*, Књига 1, Просвета, Београд 1989.
- Кољанин, Драгица, *Изграђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929–1952*, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад, 2014.
- Симеуновић, Драган, *Историја српске политичке мисли: нови век*, Православна реч, Нови Сад 2019.
- Шимуновић-Бешлин, Биљана, *Просветна политика у Дунавској бановини 1929–1941*, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад 2007.

**THE IDEA OF CULTURAL AND RELIGIOUS FREEDOM IN HISTORY
TEXTBOOKS FOR SECONDARY SCHOOLS (1918–1941)**

SUMMARY

The development of political ideas among Serbs was influenced by the currents of historical development. Over the course of several centuries, periods of wars, foreign governments, and struggles to preserve state independence and freedom alternated. The ideas of statehood and freedom persisted as the foundation of Serbian political thought. The two most significant periods are the medieval period and XIXth century. These ideas became politically relevant again with the creation of the Yugoslav kingdom in 1918. It arose from the liberation war and the aspiration to create a strong state union that occupies a large area and is a guarantor for the future. In the newly formed state, the spiritual integration of the population had to be carried out primarily through cultural familiarization and permeation. This was most effectively carried out through the educational system, primarily the teaching of history. The content of the school textbooks fully corresponded to the state ideology. The education of future generations should have been carried out by emphasizing the Yugoslav idea, through eventful history, wars, rulers, examples of patriotism and heroism. Cultural contents were insisted upon in the 1930s and the introduction of the ideology of integral Yugoslavia. Cultural history is given more space in high school textbooks. National education should have been achieved by emphasizing the idea of statehood, patriotic feelings and freedom. In addition to wars of liberation and striving for freedom from foreign influences, freedom was also shown in peacetime periods. It is primarily about topics such as the acceptance of Christianity, the preservation of church independence, and the development of culture, literature and education. through the treatment of these topics in history textbooks for high schools, it was necessary to show how in the history of the Serbian people "religion, freedom and the state merged into one".

Keywords: Kingdom of SHS/Yugoslavia, gymnasium, history teaching, textbooks, idea of freedom,culture.

Николина Бабић

Факултет политичких наука

Универзитет у Бањој Луци

nikolina.babic@fpn.unibl.org

КОНСТИТУЦИОНАЛНА ИЗГРАДЊА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Сажетак: Република Српска је настала као резултат отпора мајоризацији Срба у Босни и Херцеговини у процесу који можемо назвати „рат конституционалним актима”. Муслиманско-хрватска већина предвођена Странком демократске акције и Хрватском демократском заједницом донијела је низ конститутивних аката и то прегласавањем српских представника, примарно Српске демократске странке. То је супротно логици ЗАВНОБиХ-а, на којој се Босна и Херцеговина темељила, а која је подразумевала логику паритетности као логику консоцијализма. Отпор Срба био је у формирању Скупштине српског народа у Босни и Херцеговини, организовању плебисцита о останку Босне и Херцеговине у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, доношењу Декларације о оснивању Републике Српског народа 9. 1. 1992. и коначно у доношењу Устава Републике Српске 28. 2. 1992. Од тада, до данас, у тридесетогодишњој историји Републике Српске она је прошла кроз битне фазе: изградњу уставног поретка од 28. 2. 1992. до краја рата 14. 12. 1995. и постдејтонско прилагођавање Устава Републике Српске Дејтонском мировном споразуму и Уставу Босне и Херцеговине, али и наметнуте уставне промјене од стране Високог представника.

Кључне ријечи: Република Српска, устав, конституционална изградња, Дејтонски мировни споразум, Високи представник.

Теоријско одређење појма устава

Питањем теоријског одређења устава бави се наука уставног права. До данас, не постоји униформна дефиниција устава. Ипак, можемо навести неколико могућности теоријског дефинисања устава, а то су: материјално-правни, формално-правни, правно-политички и правно-социолошки појам устава.

Материјално-правни појам устава односи се на материју која се уставом регулише као што су на примјер друштвено-економски односи, политичко уређење, организација државне власти, права и слободе грађана и сл., гдје уставна материја може бити дефинисана једним актом или са више различитих аката. Формално-правни приступ дефинише устав кроз форму и поступак доношења, те се

устав тако може дефинисати као правни акт са највећом правном снагом, донесен од посебног органа и по посебном поступку. Правно-политички појам устава одређује га као акт којим се успостављају одређени облици јавне власти и политичких права и слобода, али и како се та власт ограничава и контролише. Правно-социолошки аспект устава обухвата димензију односа – однос друштва и човјека, однос човјека и појединих фактора друштва, однос човјека и човјека, те узроке тих односа.¹

Синтезом наведених приступа дефинисања устава, за потребе нашег рада, устав ћемо одредити као политичко-правни акт једне заједнице – државе са највећом правном снагом, чије доношење и измјене подразумијевају посебну процедуру у односу на законе, односно посебан орган – уставотворну скупштину која одлучује квалификованом већином, чијим доношењем се утврђују основне вриједности једнога друштва, као што су организација и контрола власти, друштвени и политички односи, слободе, права и обавезе грађана, а које су израз политичког духа заједнице у том моменту.

Историјски контекст до 28. фебруара 1992. године

У овом раду ријеч је о конституционалној изградњи Републике Српске. Република Српска је настала као резултат отпора мајоризацији Срба у Босни и Херцеговини у процесу који можемо назвати „рат конституционалним актима”. Први вишепартијски избори у Босни и Херцеговини одржани су 18. новембра 1990. године, а највише гласова освојиле су националне странке, и то Српска демократска странка која је основана у јулу 1990. године, Хрватска демократска заједница која је основана у августу 1990. године и Странка демократске акције која је основана у мају 1990. године и једина није имала националну одредницу у свом називу, с обзиром на то да је у вријеме оснивања пред Уставним судом Босне и Херцеговине вођен предмет о Закону о удруживању грађана.² Услиједило је формирање коалиције којој је циљ био владање, а не

¹ Рајко Кузмановић, *Уставно право*, Правни факултет Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука, 2002, 36–39.

² Радомир Нешковић, *Недовршена држава – политички систем Босне и Херцеговине*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Сарајево, 2017, 123–124.

усаглашавање програмских разлика. Како су коалицију чиниле три странке са супротним програмима и различитим тумачењима устава, то је неминовно довело до тога да су стране доносиле различите конститутивне акте којима су настојале да државно уређење Босне и Херцеговине прилагоде својим националним интересима. Ипак, значај првих вишепартијских избора био је у признању легитимитета изабраних представника, не само из реда муслиманско-хрватске већине већ и српских представника, који су касније предводили политичко стварање Републике Српске. Муслиманско-хрватска већина предвођена Странком демократске акције и Хрватском демократском заједницом донијела је низ конститутивних аката и то прегласавањем српских представника, примарно Српске демократске странке. То је супротно логици ЗАВНОБиХ-а, на којој се Босна и Херцеговина темељила, а која је подразумијевала логику паритетности као логику консociјализма. Отпор Срба је био у формирању првенствено Скупштине српског народа у Босни и Херцеговини, која је нама значајна и у контексту доношења Устава Републике Српске 1992. године. Скупштина српског народа у Босни и Херцеговини формирана је 24. октобра 1991. године, Одлуком о оснивању скупштине српског народа у Босни и Херцеговини коју су донијели посланици изабрани за посланике у Скупштини Босне и Херцеговине на изборима 1990. године. Скупштина је чланом I дефинисана као највиши законодавни и представнички орган српског народа у Босни и Херцеговини, гдје се даље чланом III, V и VI дефинише дјелокруг рада скупштине на начин да ће она: разматрати и одлучивати о питањима која се односе на остваривање равноправности српског народа са осталим народима и народностима који живе у Босни и Херцеговини и на заштиту интереса српског народа уколико би ти интереси били угрожени одлукама Скупштине СР БиХ; признаје се важност аката Скупштине Босне и Херцеговине која нису у супротности са интересима српског народа, као и савезних прописа и републичких прописа ако су у сагласности са савезним прописима и ако не поврјеђују равноправност и интересе српског народа.³ Скупштину српског народа у Босни и Херцеговини чинили су посланици Српске демократске странке и Српског покрета обнове у Скупштини Босне и Херцеговине уз могућност да то буду и други посланици Скупштине Босне и Херцеговине

³ Скупштина Српског народа у Босни и Херцеговини, „Одлука о оснивању Скупштине Српског народа у Босни и Херцеговини”, *Службени гласник српског народа у Босни и Херцеговини*, бр. 1/92.

српске националности потписивањем изјаве о приступању овој скупштини. Одлуком је дефинисано и да српски посланици настављају рад у Скупштини Босне и Херцеговине и радним тијелима у која су бирани, осим у случајевима када се оцијени да скупштинска акта која се разматрају и усвајају угрожавају равноправност и национални интерес српског народа у Босни и Херцеговини.⁴ Истога дана, Скупштина српског народа у Босни и Херцеговини донијела је одлуку о организовању плебисцита о останку Босне и Херцеговине у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији. Плебисцит је расписан на територији Босне и Херцеговине ради потврђивања Одлуке Скупштине српског народа Босне и Херцеговине о остајању у заједничкој држави Југославији, са Србијом, Црном Гором, САО Крајина, САО Славонија, Барања и Западни Срем, те другима који се за тајостанак изјасне. Плебисцитно питање је било: „Да ли сте сагласни са Одлуком Скупштине српског народа у Босни и Херцеговини, од 24. октобра 1991. године, да српски народ остане у заједничкој држави Југославији, са Србијом, Црном Гором, САО Крајина, САО Славонија, Барања и Западни Срем, те другима који се за тајостанак изјасне”.⁵ Плебисцит је одржан 9. и 10. новембра 1991. године. Потом је услиједило доношење Декларације о проглашењу Републике српског народа у Босни и Херцеговини 9. јануара 1992. године, гдје се чланом IV дефинише да ће основе друштвеног, политичког и државног система Републике Српске бити уређене њеним уставом којим ће се гарантовати пуна равноправност и једнакост пред законом народа и грађана и заштита од било ког облика дискриминације.⁶ Коначан корак ка конституисању Републике Српске као државе било је доношење Устава Републике Српске 28. фебруара 1992. године. Од тада, до данас, у тридесетогодишњој историји Републике Српске она је прошла кроз битне фазе: изградњу уставног поретка од 28. 2. 1992. до краја рата 14. 12. 1995. и постдејтонско прилагођавање Устава Републике Српске Дејтонском мировном споразуму и Уставу Босне и Херцеговине, али и наметнуте уставне промјене од стране Високог представника.

⁴ Исто.

⁵ Исто.

⁶ Исто.

Изградња уставног поретка од 28. фебруара 1992. до 14. децембра 1995. године

Скупштина српског народа у Босни и Херцеговини је 28. фебруара 1992. године донијела Устав Српске Републике Босне и Херцеговине и истовремено Уставни закон за спровођење Устава Републике Српске, као конститутивни акт нужан за спровођење Устава. Доношењем Устава Република Српска је стекла све елементе државноправног субјекта српског народа у Босни Херцеговини, а то су: становништво, територија и организација власти. Узимајући у обзир да је задовољен елемент постојања становништва, те да је претходно Декларацијом о проглашењу Републике српског народа у Босни и Херцеговини територија одређена чланом III гдје је дефинисано да

територијално разграничење са политичким заједницама других народа Босне и Херцеговине, као и разрјешење других међусобних права и обавеза, извршиће се мирним путем и договорно, уз уважавање етничких, историјских, правних, културних, економских, географских, комуникацијских и других битних критерија и уз поштовање принципа и правила међународног права⁷,

и да је чланом IV одређено да ће основе друштвеног, политичког и државног система Републике Српске бити уређене њеним уставом, доношењем Устава испуњени су услови за постојање Републике Српске као државноправног субјекта. Уставом је Република Српска дефинисана као држава српског народа,⁸ а уставно уређење Републике Српске одређено је да се темељи на: гарантовању и заштити људских слобода и права у складу са међународним стандардима, обезбјеђивању националних равноправности, социјалној правди, владавини права, тржишној привреди, вишестраначком систему, парламентарној демократији и подјели власти, слободним изборима, локалној самоуправи, заштити права етничких група и других мањина.⁹ Државна власт је организована на начелу подјеле власти гдје уставотворну и законодавну власт врши Народна скупштина, извршну власт врши Влада,

⁷ Исто.

⁸ Измијењено Амандманом XLIV као државе српског народа и свих њених грађана.

⁹ Народна скупштина Републике Српске, „Устав Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 21/92.

судску власт врше судови, а заштиту уставности и законитости обезбјеђује Уставни суд. Предсједнику Републике одређене су надлежности представљања Републике, предлагања Народној скупштини кандидата за предсједника Владе, давање помиловања, додјељивање одликовања и признања утврђених законом и обављање других послова у складу са Уставом.

Битан акт у процесу конституционалне изградње Републике Српске је Декларација о државном и политичком уређењу усвојена 12. августа 1992. године. Како одређује Кузмановић, Декларација има карактер уставног акта, а нарочито елементе уставног закона или уставних амандмана, јер су њом на специфичан начин извршене измјене и допуне Устава које садрже одредбе из ове декларације.¹⁰ Декларацијом је утврђено ново име Републике српског народа у Босни и Херцеговини – Република Српска. За државне симболе утврђени су химна „Боже правде”, застава тробојна црвено-плаво-бијела и грб Немањића. Република је проглашена јединственом и сувереном. Територијална подјела је извршена на области и општине. Декларацијом је утврђено да ће се односи са државним творевинама остала два конститутивна народа у Босни и Херцеговини успоставити на бази договора и на високом нивоу толеранције и разумијевања, као и евентуално ступање у конфедерални савез на основама равноправности.

У првим годинама конституционалне изградње Републике Српске, на територији Босне и Херцеговине текао је грађански рат. Током тог периода међународна заједница покушавала је путем више понуђених мировних планова да заустави сукоб. У контексту конституционалне изградње Републике Српске најзначајнији су Женевски и Њујоршки споразум, чије су одредбе интегрисане у Дејтонски мировни, чијим је потписивањем заустављен оружани сукоб у Босни и Херцеговини.

Женевски споразум потписан је 8. септембра 1995. године. Њим је потврђено да ће Босна и Херцеговина задржати легитимитет у оквиру постојећих граница као и међународни субјективитет. Одређено је да ће Босна и Херцеговина бити састављена од два ентитета, чиме је потврђен Вашингтонски споразум којим је успостављена Федерација Босне и Херцеговине, а чиме је индиректно признат и легитимитет Републике Српске

¹⁰ Р. Кузмановић, *Уставно право*, 333.

створене 9. јануара 1992. године, с тим да је однос територије одређен 51 : 49 у корист Федерације Босне и Херцеговине. Такође, ентитетима је дата могућност успостављања паралелних веза са сусједним државама, ако се тиме не би нарушавао суверенитет и територијални интегритет Босне и Херцеговине. Поред одредница о усвајању међународних стандарда из области људских права и омогућавања повратка избјеглих и расељених лица, као и одредница о обавези да се одрже избори за све нивое власти, арбитражном рјешавању спорова, оснивању заједничких јавних предузећа, значајан је члан 2 у којем се каже: „сваки ентитет ће наставити да функционише у складу са својим уставима (измјењеним тако да одговарају овим базичним принципима)”.¹¹ Овим је дат легитимитет Уставу Републике Српске.¹²

Њујоршки споразум је потписан 26. септембра 1995. године и надоградња је Женевског споразума. Њиме су дефинисани нови уставни елементи Босне и Херцеговине, што је имало утицај и на позиционирање ентитета. Тако је одређено постојање парламента у који ће 2/3 представника бити изабрани са територије Федерације Босне и Херцеговине, а 1/3 представника са територије Републике Српске; одлуке ће бити донесене већином тако да већина укључује најмање 1/3 гласова из оба ентитета. Дефинисано је трочлано Предсједништво Босне и Херцеговине, гдје су два члана изабрана са територије Федерације Босне и Херцеговине, а један члан са територије Републике Српске. Одлуке се доносе већински, уз могућност вета поводом питања од виталног националног интереса. Дефинисано је и постојање Уставног суда Босне и Херцеговине.¹³

Општи оквирни споразум за мир у Босни и Херцеговини парафиран је 21. новембра 1995. године у Дејтону, а потписан 14. децембра 1995. године у Паризу. Њим је заустављен оружани сукоб у Босни и Херцеговини. Дејтонски споразум је синтеза одлука усаглашених током арбитражног процеса, првенствено Плана Контакт-групе, Вашингтонског споразума, Женевског споразума и Њујоршког споразума. Састављен је од 11 анекса, тако да је четврти

¹¹ Превод аутора.

¹² Office of the High Representative, *Agreed Basic Principles*, Office of the High Representative, Сарајево, 1995. https://www.ohr.int/ohr_archive/ohr-principles-geneva-8-sept-95/ (приступљено 17. 9. 2023)

¹³ Office of the High Representative, *Further Agreed Basic Principles*, Office of the High Representative, Сарајево, 1995. https://www.ohr.int/ohr_archive/further-principles-new-york-26-sept-95/ (приступљено 17. 9. 2023)

анекс званични Устав Босне и Херцеговине. Ипак, и осталих 10 анекса имају уставну правну снагу и примат у односу на све прописе Босне и Херцеговине. С обзиром на то да је Дејтонски мировни споразум врховни документ за функционисање Босне и Херцеговине, тиме и Републике Српске као једног од два равноправна ентитета, јасни су његова функција и утицај на Устав Републике Српске.

**Постдејтонско прилагођавање Устава Републике Српске
Дејтонском мировном споразуму и Уставу Босне и Херцеговине,
али и наметнуте уставне промјене од стране Високог представника**

До првог постдејтонског прилагођавања Устава Републике Српске Дејтонском мировном споразуму и Уставу Босне и Херцеговине дошло је са Амандманима XLIV–LI који су донесени 1–2. априла 1996. године на сједници Народне скупштине Републике Српске. У том контексту значајни су Амандмани XLVI и XLIX. Амандманом XLVI дефинисано је да је Република Српска суверена у свим питањима, осим оних која су у заједничком интересу Уставом Босне и Херцеговине утврђена као надлежност њених институција, те да Република Српска може да успоставља специјалне паралелне односе са Савезном Републиком Југославијом и њеним републикама чланицама.¹⁴ Амандман XLIX одређује да се функције Републике Српске утврђене Амандманом XXXII на Устав остварују у складу са њеним Уставом, а у садржају и обиму у којима су оне утврђене у надлежности институција Босне и Херцеговине, остварују се и у складу са Уставом Босне и Херцеговине.¹⁵

Усаглашавање је извршено и Амандманима LVI и LIX који су донесени на сједници Народне скупштине Републике Српске 12. септембра 1996. године. Амандман LVI дефинише да Републици припадају све државне функције и надлежности, осим оних које су Уставом Босне и Херцеговине изричито пренесене на њене институције.¹⁶ То је у сагласности са чланом 3 Устава Босне и Херцеговине, гдје је одређено да све надлежности које нису изричито дате институцијама Босне и Херцеговине припадају ентитетима. Амандман LIX

¹⁴ Народна скупштина Републике Српске, „Одлука о проглашењу амандмана XLIV–LI на Устав Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 8/96.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Народна скупштина Републике Српске, „Одлука о проглашењу амандмана LIV–LXV на Устав Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 21/96.

одређује да Народна скупштина Републике Српске бира делегате у Вијеће народа Парламентарне скупштине Босне и Херцеговине из Републике Српске.¹⁷ То је у сагласности са чланом 4 Устава Босне и Херцеговине.

Најобимније и најзначајније уставне реформе десиле су се 2002. године, након одлука Уставног суда Босне и Херцеговине од јануара, фебруара, јула и августа 2000. године о уставности Устава Федерације Босне и Херцеговине и Устава Републике Српске. Питање је пред Уставним судом покренуо Алија Изетбеговић, тадашњи предсједавајући Предсједништва Босне и Херцеговине, а на иницијативу Српског грађанског вијећа.¹⁸ Устав Републике Српске дефинисао је српски народ као једини конститутиван на територији Републике Српске, док је Устав Федерације Босне и Херцеговине дефинисао Хрвате и Бошњаке као једине конститутивне на територији Федерације Босне и Херцеговине. С обзиром на то да је Устав Босне и Херцеговине одредио да су Срби, Бошњаци и Хрвати конститутивни на територији читаве Босне и Херцеговине, било је нужно извршити измјене у ентитетским Уставима. Иако су представници ентитета водили преговоре о начинима усаглашавања Устава у складу са одлукама Уставног суда Босне и Херцеговине, Високи представник, тада Волфганг Петрич, наметнуо је одлуку којом је вршена измјена ентитетских Устава. Одлука је објављена 25. априла 2002. године у *Службеном гласнику Републике Српске* број 21.¹⁹ Амандманима LXVI–XCII на Устав Републике Српске обезбјеђења је конститутивност Срба, Хрвата и Бошњака, али и заштита

¹⁷ Исто.

¹⁸ Флоријан Биебер, *Босна и Херцеговина послје рата: политички систем у подијељеном друштву*, Vuubook, Сарајево, 136.

¹⁹ Посебна сједница Народне скупштине Републике Српске одржана је 4. априла 2002. године. У броју 21. *Службеног гласника Републике Српске* објављено је и обраћање тадашњег предсједника Народне скупштине Републике Српске Драгана Калинића Високом представнику која гласи:

„Поштовани господине Петричу,

Достављамо Вам текст уставних амандмана, који су након Одлуке на Посебној седници Народне скупштине Републике Српске од 4. априла 2002. године, редиговани у потребним техничким и формално-правним аспектима, те ће у оваквом облику и садржају бити објављени у 'Службеном гласнику Републике Српске', у најкраћем времену...”

То нам показује да је сједница била формалне природе, а не суштинске, с обзиром на то да су амандмани прије објављивања послани на одобравање Високом представнику, који их је допунио са неколико својих амандмана.

права Осталих на територији Републике Српске. Тако је ријешено да Срби, Бошњаци и Хрвати, као конститутивни народи, Остали и грађани, равноправно и без дискриминације учествују у вршењу власти у Републици Српској. Службени језици Републике Српске су: језик српског народа, језик бошњачког народа и језик хрватског народа, а службена писма су ћирилица и латиница. Такође, успостављено је Вијеће народа као дио законодавне власти када је ријеч о питањима виталних националних интереса конститутивних народа, дефинисани су витални национални интереси, те су ријешени питање избора, састава и мандата Вијећа народа и начин вршења процедуре заштите виталног националног интереса. Од наведених функција, највише двије се могу попунити из реда једног конститутивног народа или из реда Осталих: предсједник Владе, предсједник Народне скупштине Републике Српске, предсједавајући Вијећа народа, предсједник Врховног суда, предсједник Уставног суда, републички јавни тужилац. Такође, дефинисано је да предсједник Републике има два потпредсједника из различитих конститутивних народа, као и начин њиховог избора. Ријешено је и питање састава Владе Републике Српске тако да предсједник и потпредсједници Владе не могу бити из реда истог конститутивног народа, да најмање 15% чланова Владе мора бити из реда једног конститутивног народа а најмање 35% чланова Владе мора бити из два конститутивна народа. Један члан Владе мора бити из реда Осталих. Конститутивни народи и група Осталих биће пропорционално²⁰ заступљени у јавним институцијама (министарства у Влади Републике Српске, општински органи власти, окружни судови и општински судови у Републици Српској) у Републици Српској. Тангирано је и питање Уставног суда Републике Српске тако да одлучује о сагласности закона, других прописа и општих аката Народне скупштине са одредбама Устава о заштити виталних интереса конститутивних народа, те да Уставни суд Републике Српске максимално има девет чланова. Успостављено је и Вијеће за заштиту виталног националног интереса при Уставном суду Републике Српске.²¹

Уставне измјене које је иницирао Високи представник услиједиле су и у наредном периоду. Тако су одлуком Високог представника, од 23. маја 2002.

²⁰ Као уставни принцип, таква пропорционална заступљеност базирана је на попису из 1991. године.

²¹ Народна скупштина Републике Српске и Високи представник за Босну и Херцеговину, „Амандмани LXVI–XCII на Устав Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 21/02.

године донесени Амандмани ХСIII, ХСIV, ХСV, ХСVI, ХСVII и ХСVIII који су се односили на оснивање Високог судског и тужилачког савјета Републике Српске који је обезбјеђивао самосталност, независност, непристрасност, стручност и ефикасност судства и тужилачке функције у Републици Српској. Надлежности Високог судског и тужилачког савјета, између осталог, укључују именоване, спровођење дисциплинског поступка и разрјешење судија, осим судија Уставног суда Републике Српске, и обухватају и јавне тужиоце и замјенике јавних тужилаца у Републици Српској.²² Истога дана, Високи представник је донио и Одлуку о Закону о Високом судском и тужилачком Савјету Републике Српске, као и Упуту предсједнику Владе Републике Српске и премијеру Федерације Босне и Херцеговине за преговоре у року од 30 дана са намјером да се на државне институције Босне и Херцеговине пренесу свеукупне надлежности у области правосуђа како би се омогућило да један Високи судски и тужилачки савјет за Босну и Херцеговину, који се успоставља на нивоу државе, буде у потпуности надлежан у овој области правосуђа.²³ Високи судски и тужилачки савјет Босне и Херцеговине основан је 2004. године доношењем Закона о Високом судском и тужилачком савјету Босне и Херцеговине.

У октобру 2002. године, Високи представник је донио амандмане на Устав Републике Српске који су се тицали имунитета законодавних и извршних органа Републике Српске, гдје је наведено да посланици у Народној скупштини и чланови Вијећа народа неће бити кривично или грађански одговорни за било који поступак извршен у оквиру њихових дужности у Народној скупштини, односно Вијећу народа, а Уставни суд одлучује о питањима имунитета, која проистичу из закона којима се уређује имунитет у Републици Српској.²⁴ Истога дана, донио је и Одлуку о проглашењу Закона о имунитету Босне и Херцеговине и Одлуку о проглашењу Закона о имунитету Републике Српске.

Уставним одредбама из 1992. године, Република Српска је имала војску у сталном и резервном саставу, којом у рату и миру командује предсједник Републике на основу Устава и Закона. Високи представник је у априлу 2003. године донио два амандмана на Устав Републике Српске, гдје је одбрана

²² Високи представник за Босну и Херцеговину, „Одлука о амандманима на Устав Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 31/02.

²³ Исто.

²⁴ Високи представник за Босну и Херцеговину, „Одлука о измјенама и допунама Устава Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 69/02.

Републике Српске била дефинисана не само Уставом и законима Републике Српске већ и Уставом Босне и Херцеговине. Истога дана донио је Одлуку којом се доноси Закон о измјенама и допунама Закона о одбрани Републике Српске и Одлуку којом се доноси Закон о измјенама и допунама Закона о војсци Републике Српске.²⁵ На сједницама Народне скупштине Републике Српске 28. новембра 2003. године и Вијећа народа Републике Српске 29. новембра 2003. године, донесени су амандмани на Устав Републике Српске од CVI до CXIII. Ови амандмани су значајни јер је њима дефинисано да Република Српска има војску, која је дио оружаних снага Босне и Херцеговине и организује се у складу са законима Босне и Херцеговине и законима Републике Српске, као и да Војском Републике Српске, у миру и рату, командује колективно Предсједништво Босне и Херцеговине, на основу Устава Босне и Херцеговине и закона.²⁶ Наведене двије измјене створиле су и уставну основу за укидање Војске Републике Српске, до чега је и дошло 2005. године, када су посланици Народне скупштине Републике Српске на сједници 28. децембра 2005. године донијели Амандмане CXV–CXXI на Устав Републике Српске. Донијели су и Закон о престанку важења Закона о одбрани Републике Српске и Закон о престанку важења Закона о војсци Републике Српске.²⁷

Уставно уређење Републике Српске данас

Република Српска је јединствен и недјељив уставноправни ентитет и један од два равноправна ентитета у Босни и Херцеговини. Уставно уређење Републике темељи се на: гарантовању и заштити људских слобода и права у складу са међународним стандардима, обезбјеђивању националних равноправности и заштити виталних интереса конститутивних народа, социјалној правди, владавини права, тржишној привреди, вишестраначком

²⁵ Високи представник за Босну и Херцеговину, „Одлука којом се доносе измјене и допуне Устава Републике Српске (‘Службени гласник Републике Српске’ бр. 21/92, 28/94, 8/96, 13/96, 15/96, 21/96, 21/02 и 31/02)”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 31/03.

²⁶ Народна скупштина Републике Српске, „Одлука о проглашењу амандмана од CVI до CXIII на Устав Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 98/03.

²⁷ Народна скупштина Републике Српске, „Одлука о проглашењу амандмана CXV–CXXI на Устав Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 117/05.

систему, парламентарној демократији и подјели власти, слободним изборима, локалној самоуправи, заштити права етничких група и других мањина.

Републици припадају све државне функције и надлежности осим оних које су Уставом Босне и Херцеговине изричито пренесене на њене институције. Република уређује и обезбјеђује: интегритет, уставни поредак и територијалну цјелокупност Републике; безбједност; мјере из своје надлежности за случај ратног стања и ванредног стања које прогласе институције Босне и Херцеговине, као и мјере за случај ванредног стања које прогласе институције Републике Српске (не односи се на употребу војске и друге мјере из надлежности институција Босне и Херцеговине); уставност и законитост; остваривање и заштиту људских права и слобода; својинске и облигационе односе и заштиту свих облика својине, правни положај предузећа и других организација, њихових удружења и комора, економске односе са иностранством, који нису пренесени на институције Босне и Херцеговине, тржиште и планирање; банкарски и порески систем; основне циљеве и правце привредног, научног, технолошког, демографског и социјалног развоја, развоја пољопривреде и села, коришћење простора, политику и мјере за усмјеравање развоја и робне резерве; контролу законитости располагања средствима правних лица и прикупљање статистичких и других података од општег интереса; организацију, надлежности и рад државних органа; систем јавних служби; радне односе, заштиту на раду, запошљавање, социјално осигурање и друге облике социјалне заштите, здравство, борачку и инвалидску заштиту, бригу о дјечи и омладини, образовање, културу и заштиту културних добара, физичку културу; заштиту животне средине; систем јавног информисања; међународну сарадњу, осим оне која је пренесена институцијама Босне и Херцеговине; финансирање остваривања права и дужности Републике; друге односе од интереса за Републику, у складу са Уставом.²⁸ Република Српска самостално обавља своје уставотворне, законодавне, извршне и судске функције. Уставотворну и законодавну власт остварује Народна скупштина. Законодавну власт ће у Републици Српској вршити Народна скупштина и Вијеће народа. Републику представља и њено државно јединство изражава предсједник Републике. Извршну власт врши Влада. Судска власт припада судовима. Заштиту уставности и законитости обезбјеђује Уставни суд. Срби, Бошњаци и Хрвати,

²⁸ Народна скупштина Републике Српске, „Устав Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 21/92 – пречишћен текст, 28/94, 8/96, 13/96, 15/96, 16/96, 21/96, 21/02, 26/02, 30/02, 31/02, 69/02, 31/03, 98/03, 115/05, 117/05).

као конститутивни народи, Остали и грађани, равноправно и без дискриминације учествују у вршењу власти у Републици Српској.

Локална самоуправа је израз децентрализације власти и остварује се у општинама и градовима.

Приједлог за промјену Устава могу поднијети предсједник Републике, Влада и најмање 30 посланика Народне скупштине. О приједлогу да се приступи промјени Устава одлучује Народна скупштина већином гласова народних посланика. Нацрт акта о промјени Устава утврђује Народна скупштина већином гласова од укупног броја народних посланика. Нацрт акта о промјени Устава ставља се на јавну расправу. Након проведене јавне расправе о нацрту акта о промјени Устава, Комисија за уставна питања Народне скупштине утврђује приједлог акта о промјени Устава. О приједлогу акта о промјени Устава одлучују Народна скупштина и Вијеће народа. Промјена Устава усвојена је ако за њу гласају најмање двије трећине од укупног броја народних посланика и већина чланова Вијећа народа из сваког конститутивног народа и Осталих. Ако промјена Устава не буде усвојена, приједлог за промјену по истом питању не може се поновити прије истека три мјесеца од дана када је приједлог одбијен. Акт о промјени Устава проглашава Народна скупштина. Устав Републике може се мијењати уставним амандманима. У случају ратног стања или непосредне ратне опасности Народна скупштина може утврдити приједлог промјене Устава и усвојити уставне амандмане на истом засједању (без отварања јавне расправе).²⁹

Закључак

Први вишепартијски избори у Босни и Херцеговини одржани су 1990. године, гдје су националне странке три најмногобројнија народа у Босни и Херцеговини, Срба, Хрвата и Бошњака, однијеле побједу. Српска демократска странка, Хрватска демократска заједница и Странка демократске акције имале су супротна национална гледишта и различите идеје о будућности Босне и Херцеговине, те су створиле коалицију због потребе владања, а не због потребе заједничког рада на усаглашавању разлика. То је довело до прегласавања српских посланика у Скупштини Босне и Херцеговине од стране муслиманско-хрватске већине. Српска страна је на то одговорила стварањем Скупштине

²⁹ Исто.

српског народа у Босни и Херцеговини, проглашавањем Републике Српске и у коначници доношењем Устава Републике Српске 28. фебруара 1992. године. Ипак, иако су дешавања након првих вишепартијских избора показала неминовне разлике три народа и њихових представника у погледу даљњег положаја Босне и Херцеговине у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, избори су били значајни јер су дали легитимитет изабраним представницима сва три народа, чиме је дат и легитимитет политичким ствараоцима Републике Српске. Конституционална изградња Републике Српске била је сложен процес. Устав Републике Српске је први пут донесен у моменту ратних дејстава. У контексту даљње конституционалне изградње Републике Српске, можемо рећи да је то била прва и апсолутно независна верзија Устава Републике Српске у односу на тренутна уставна рјешења. Ратна дејства окончана су потписивањем Дејтонског мировног споразума чији Анекс 4 је и Устав Босне и Херцеговине, у ужем смислу, а комплетан Дејтонски мировни споразум је Устав Босне и Херцеговине, у ширем смислу. Сам Устав Босне и Херцеговине нису донијели изабрани представници три народа у Босни и Херцеговини, већ је усаглашен од стране међународне заједнице и представника три народа. С обзиром на то да је Дејтонски споразум документ који је основа за функционисање Босне и Херцеговине, имао је утицај и на уставне измјене Устава Републике Српске. Анализирањем донесених амандмана на Устав Републике Српске, чак три уставне измјене резултат су директног дјеловања Високог представника. Свакако најзначајније промјене Устава као резултат директног дјеловања Високог представника су она која се односила на усаглашавање ентитетских Устава са конститутивношћу три народа на читавој територији Босне и Херцеговине и она која се тичала дерогирања искључиве надлежности Републике Српске у домену одбране, што је на крају резултирало и потпуним укидањем надлежности Републике Српске у домену одбране. Узимајући у обзир наведено, конституционална изградња Републике Српске је била сложена и у великој мјери дефинисана поступцима међународне заједнице.

Литература

- Флоријан Биебер, *Босна и Херцеговина после рата: политички систем у подијељеном друштву*, Vuubook, Сарајево, 2008.
- Високи представник за Босну и Херцеговину, „Одлука о амандманима на Устав Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 31/02.

- Високи представник за Босну и Херцеговину, „Одлука о измјенама и допунама Устава Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 69/02.
- Рајко Кузмановић, *Уставно право*, Правни факултет Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука, 2002.
- Народна скупштина Републике Српске, „Одлука о проглашењу амандмана XLIV–LI на Устав Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 8/96.
- Народна скупштина Републике Српске, „Одлука о проглашењу амандмана LIV–LXV на Устав Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 21/96.
- Народна скупштина Републике Српске, „Одлука о проглашењу амандмана од CVI до CXIII на Устав Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 98/03.
- Народна скупштина Републике Српске, „Одлука о проглашењу амандмана CXV–CXXI на Устав Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 117/05.
- Народна скупштина Републике Српске, „Устав Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 21/92.
- Народна скупштина Републике Српске, „Устав Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 21/92 – пречишћен текст, 28/94, 8/96, 13/96, 15/96, 16/96, 21/96, 21/02, 26/02, 30/02, 31/02, 69/02, 31/03, 98/03, 115/05, 117/05.
- Народна скупштина Републике Српске и Високи представник за Босну и Херцеговину, „Амандмани LXVI–XCII на Устав Републике Српске”, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 21/02.
- Радомир Нешковић, *Недовршена држава – политички систем Босне и Херцеговине*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Сарајево, 2017.
- Office of the High Representative, *Agreed Basic Principles*, Office of the High Representative, Сарајево, 1995. https://www.ohr.int/ohr_archive/ohr-principles-geneva-8-sept-95/ (приступљено 17. 9. 2023)
- Office of the High Representative, *Further Agreed Basic Principles*, Office of the High Representative, Сарајево, 1995. https://www.ohr.int/ohr_archive/further-principles-new-york-26-sept-95/ (приступљено 17. 9. 2023)

Скупштина Српског народа у Босни и Херцеговини, „Одлука о оснивању Скупштине Српског народа у Босни и Херцеговини”, *Службени гласник српског народа у Босни и Херцеговини*, бр. 1/92.

CONSTITUTIONAL CONSTRUCTION OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

SUMMARY

Republic of Srpska was created as a result of resistance to the majority of Serbs in Bosnia and Herzegovina in a process that we can call the “war of constitutional acts”. The Muslim-Croat majority, led by the Party of Democratic Action and the Croatian Democratic Union, passed a number of constitutive acts by over-voting Serbian representatives, primarily the Serbian Democratic Party. This is contrary to the logic of ZAVNOBiH, on which Bosnia and Herzegovina was based, and which included the logic of parity as the logic of consociationalism. The resistance of the Serbs was in the formation of the Assembly of the Serbian People in Bosnia and Herzegovina, the organization of the plebiscite on the stay of Bosnia and Herzegovina in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, the adoption of the Declaration on the Establishment of the Republic of the Serbian People on 9th January 1992. and finally in the adoption of the Constitution of the Republic of Srpska on 28th February 1992. From then until today, in the thirty-year history of Republic of Srpska, it has gone through important stages: the construction of the constitutional order from 28th February 1992 until the end of the war on 14th December 1995 as well as the post-Dayton adaptation of the Constitution of Republic of Srpska to the Dayton Peace Agreement and the Constitution of Bosnia and Herzegovina, as well as constitutional changes imposed by the High Representative.

Keywords: Republic of Srpska, constitution, constitutional construction, Dayton Peace Agreement, High Representative.

Синиша Симикић

Асистент

Факултет политичких наука

Универзитет у Бањој Луци

Божана Тинтор

Студент другог циклуса студија политикологије

Факултету политичких наука

Универзитет у Бањој Луци

НЕУСПЈЕШНИ ПОКУШАЈИ УЈЕДИЊЕЊА СРБА ТОКОМ ОДБРАМБЕНО-ОТАЏБИНСКОГ РАТА 1991–1995. ГОДИНЕ

Сажетак: На крају 20. вијека приликом разби-распада Југославије рјешавање српског питања поново је актуелизовано. Расцјепкан у четири републике у Југославији приликом проглашавања независности република, Срби су тежили ка томе да остану у заједничкој држави. Као што је идеја ослобођења и уједињења била водиља српске политике читавим 19. вијеком све до 1918. године, и овога пута Срби су тежили уједињењу у једну државу. Међутим, упркос жељама српског живља у Хрватској и БиХ за останком у заједничкој држави под утицајем различитих околности проглашена је СР Југославија, која је у свој састав укључила СР Србију и СР Црну Гору. Околности унутар међународног система нису погодиле потенцијалном уједињењу Срба у једну државу на Балкану. Поред притиска дијела међународне заједнице, увођења санкција СР Југославији и других правно-политичких механизма против исте, ни унутар српске политичке елите није постојало довољно свијести о значају уједињења. Уједињење између Срба из Републике Српске и Републике Српске Крајине више пута је постављано као циљ и декларативно се ка њему тежило, али до њега никада није дошло.

Кључне ријечи: Југославија, ослобођење и уједињење, Република Српска, српско питање.

Увод

Процес разби-распада¹ Југославије на историјску позорницу вратио је стара хтјења и дилеме српског народа. Наиме, након 19. вијека у коме је

¹ Милош Кнежевић, *Отмица Косова*, Институт за политичке студије, Београд, 2006, 168.

српски народ водио борбу за ослобођење и уједињење, што је крунисано стварањем Краљевине СХС, Срби су прешли у фазу „дефанзивности, ради очувања онога што је постигнуто”.² Међутим, пред крај 20. вијека, када је југословенска идеја доживјела крах, српски народ се вратио на период с почетка вијека, односно процеси који су се одиграли раздвајали су Србе из једне у више држава у којима су се морали борити за егзистенцијални остатак. Искуство геноцида у Другом свјетском рату утицало је на рани вид политичко-територијалног организовања Срба у југословенској кризи.³ Ипак, организација је често била локално-регионалног типа или се сводила на организацију унутар једне републике. Српски народ није имао јединствену политичку елиту која би прокламовала националне циљеве након распада Југославије. Упркос томе што је већинска жеља Срба била да се након разби-распада Југославије Срби уједине у једну државу, осим политичких говора или декларативних потеза нису предузимане конкретне мјере за тако нешто. Међународне околности су умногоме утицале на то. У периоду разби-распада Југославије са међународне сцене нестала је дотадашња суперсила СССР те су САД остале једина свјетска сила. Орочен вијек трајања Југославије био је уско везан за Јалтски биполарни систем моћи. Међутим, с пропашћу СССР-а дошло је до проглашења низа нових држава унутар бившег комунистичког блока, а сама Русија је била заузета унутрашњим економско-друштвеним проблемима. Све је то утицало на околности разби-распада Југославије, а нарочито након уједињење двије Њемачке. Запад је савезнике у Југославији рано изабрао, а у складу са својим геополитичким начелима обуздавања руског утицаја на Балкан и изласка на топла мора. Срби су у тој игри били схватани као предстража Русије, те су жеље и хтјења Срба да се након разби-распада Југославије уједине у једну државу остали у том тренутку неоствариви због великих економско-војних притисака земаља Запада. Да би се разумио контекст тежње за уједињењем Срба након распада Југославије, потребно је анализирати претходна два неуспјела уједињења 1876. и 1918. године. Такође је потребно преиспитати пропагандни мит о Великој Србији којим су у више наврата у 20. вијеку правдане разне војно-

² Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у новом веку (1492–1992)*, *Evro Giunti*, Београд, 2010, 373.

³ Драгослав Илић, „Историјске перспективе настанка Републике Српске: Република Српска као српско 'никад више'”, у: *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату*, РЦИРЗ, Бања Лука, 2017, 11–28.

политичке акције против Срба па тако и оне током разби-распада Југославије.

Неуспјешни покушаји уједињења Срба из Босне и Херцеговине са Србијом и Црном Гором 1875–1876. и 1918. године

Жеља за ослобођењем и уједињењем била је присутна код Срба од почетка 19. вијека. Борба се првенствено огледала у националној и духовној жељи за ослобођењем од окупатора. Вођени таквом жељом Срби у Босни и Херцеговини одлучили су већ крајем 1874. године да крену у борбу за ослобођење и уједињење са Црном Гором и Србијом. На одлуку Херцеговаца на крајњи корак – подизање буне, утицале су тешке економске, социјалне и политичке прилике. Слаба жетва, повећани порези, све већи притисак на хришћанско становништво као и привилеговани муслимани подстицали су народне прваке невесињског краја да у јесен 1874. године пошаљу о посланство на Цетиње да осигурају помоћ од Црне Горе.⁴ Међутим, Црна Гора тада није пружила тражену помоћ Србима у Херцеговини, а то је довело до повећања тензија између српског и муслиманског становништа. Муслимани су тада кренули у велику освету ка српском становништу, што је донекле убрзало припреме и дизање устанка. Народ тада подиже устанак који ће окупити Босну, Црну Гору и Србију и постати општи српски народни покрет, познат као Невесињска пушка.⁵ Устанак из Херцеговине имаће одјек и у Босанској Крајини, која подиже устанак са циљем уједињења са Србијом. Крајем јуна 1876. године устаници у Босанској Крајини објавили су Проглас народа Босне у којем су изразили своју жељу за уједињењем са Србијом.⁶ Проглас је имао велики значај за даљи тог устанка, посебно у моралном смислу, али и у војном је представљао велико олакшање за устанике јер је отпочињањем српско-турског рата и устанак у Босни и Херцеговини проглашен као његов дио, те је тако устанак „потпао под изравну управу

⁴ Васиљ Поповић, *Покрети од 1875. до 1878. – Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Балканолошки институт Српске академије наука и умјетности, Сарајево, 1929. репринт издања Бања Лука, 2017, 42–43.

⁵ Исто.

⁶ Ђорђе Вуковић, *Предстража славе и плача, Српско питање у БиХ прије и послје Југославије*, Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци – Институт за политичке студије, Бања Лука – Београд, 2018, 19.

Министарства војног у Београду”.⁷ Циљ српско-турског рата био је „да се области у којима Срби живе присаједине Србији, те да се на тај начин оствари уједињење и ослобођење српског народа на Балканском полуострву. То је у исто вријеме и политички циљ босанског устанка”.⁸ Међутим, након неуспјеха у рату и неоствареног српског уједињења на Берлинском конгресу 1878. године, Аустроугарска добија на управу територију Босне и Херцеговине. Тиме је први покушај уједињења Срба из Босне и Херцеговине са Србијом и Црном Гором доживио неуспјех. Ипак, идеја ослобођења и уједињења Срба наставила је да живи.

Како је вријеме пролазило, политика Аустроугарске била је усмјерена против Србије, коју је посматрала као својеврстан Пијемонт могућег уједињења Срба. С тим у вези, у предвечерје Првог свјетског рата аустроугарска пропаганда конструише мит о Великој Србији, оптужујући Србију за територијалне претензије на области Босне и Херцеговине.⁹ Посебне оптужбе Србија ће добити након Сарајевског атентата који је Аустроугарска искористила као повод за рат.

Након завршетка Првог свјетског рата у новембру 1918. године, не чекајући даљи расплет ситуације, локална вијећа у Босни и Херцеговини редом су проглашавала уједињење општина са Србијом.¹⁰ Талас уједињења са Србијом обухватио је 42 од 54 општине у Босни и Херцеговини, а трајао је све до 3. децембра упркос томе што је два дана раније проглашено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца.¹¹ Међу првим општинама које су прогласиле уједињење са Србијом биле су Бања Лука и Босански Нови.

⁷ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973, 217.

⁸ Исто.

⁹ Више о идеји и миту о Великој Србији у: Чедомир Попов, *Велика Србија: стварност и мит*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2014.

¹⁰ На овакав потез локална вијећа су се одлучила јер нису подржавала одлуке Народне владе коју је основало Народно вијеће СХС за БиХ. На челу те владе налазио се Атанасије Шола, који је заједно са осталима проводио идеје из Загреба. Циљ ове Народне владе био је да одржи мир и ред у Босни и Херцеговини, те да обезбједи услове за уједињење са Државом СХС. Међутим, тада се појавила идеја о могућности директног уједињења Босне и Херцеговине са Србијом, па тек онда у заједничку државу, што је и покушао већи број општина.

¹¹ Душан Т. Батаковић, *Нова историја српског народа*, Наш дом, Београд, 2000, 264.

Упркос томе што је већи број општина (80%) прогласило уједињење са Србијом, Народна влада, на чијем челу се налазио Шола, била је неодлучна поводом тога све до званичног проглашење уједињења 1. децембра 1918. године.

Иако ова акција „босанскохерцеговачких срезова није довела до директног уједињења БиХ са Србијом убрзала је стварање Краљевине СХС јер је Народном вијећу у Загребу постало јасно да је само питање дана када Народна влада у Сарајеву неће више моћи одуговлачити директно проглашење уједињења БиХ са Србијом или ризикује да се сви босанскохерцеговачки срезови појединачно уједине са Србијом, а самим тим и њено даље дјеловање постало би беспредметно.”¹²

Срби су стварање Краљевства СХС схватили као успјех јер је дуго сањани сан о уједињењу Срба из Босне и Херцеговине са Србима у Србији и Црној Гори био испуњен. Али вријеме је показало да је радовање било преурањено. Убрзо су услједили велике политичко-националне кризе и превирања која ће ескалацију доживјети у Другом свјетском рату.

Након наведена два неуспјела уједињења Срба из Босне и Херцеговине, трећи такав случај налазимо у посљедњој декади 20. вијека након разби-распада СФР Југославије.

Прогласи уједињења током рата 1991–1995. године

Српски геополитички циљеви приликом разби-распада Југославије никада нису били дефинисани. Политички правци дјеловања српских представника у Хрватској и БиХ могу се подијелити у два периода. У први период можемо сврстати тежњу за останком у Југославији, а тај период траје од 1990. до априла 1992. године, односно проглашења СР Југославије. Донекле упоредо с тим циљем, а нарочито послје априла 1992. године, српски политички курс у Републици Српској и Републици Српској Крајини био је усмјерен ка уједињењу ове двије новопроглашене републике. Ипак, као што ће се видјети у наставку текста, уједињење је била жеља српског становништва, али политичке елите нису благонаклоно гледале на ту идеју. У љето 1990. године на сабору у Србу Срби су усвојили *Декларацију о*

¹² Драга Мастиловић, *Између српства и југословенства: српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, Art print, Бања Лука, 2012, 251.

суверености и аутономији српског народа којом је јасно назначена жеља за останком у Југославији, а већ у септембру исте године проглашена је Српска аутономна област Крајина коју су чиниле општине Книн и околне општине са српском већином.¹³ Као што ће касније бити случај и у БиХ, проглашене српске области често нису успјеле да организују власт на цијелој територији за коју су проглашене или су оне биле само степеник ка већој политичко-територијалној организацији. Оно што је ипак занимљиво навести јесте да је приликом доношења декларација о проглашењу српских области као саставни дио истих обично био члан о останку у Југославији. Такав је случај, рецимо, са САО Славонија, Барања и Западни Срем гдје је у првом члану *Декларације о сувереној аутономији српског народа Славоније, Барање и западног Срема*, усвојене у фебруару 1991. године, наведено да је „српски народ у Славонији, Барањи и западном Срему неодвојиви дио сувереног српског народа који живи у Југославији”, а у посљедњем члану поменуте декларације наведено је да „суверена српска аутономија Славонија, Барања и Западни Срем постоји и дјелује у саставу садашње Републике Хрватске само под условом да Југославија постоји као савезна држава. Уколико таква Југославија престане да постоји или се претвори у групу суверених држава, ова аутономија наставиће да постоји као дио матичне српске државе”.¹⁴

Политичке прилике у Хрватској увелико су водиле оружаном сукобу, али се упркос борбама које су отпочеле марта 1991. године водила и правна борба око статуса Срба у новооснованим областима. Тако је у мају 1991. године одржан референдум у САО Крајини по коме би се САО Крајина прикључила Републици Србији и као таква остала у заједничкој Југославији. Референдум је подржала већина изашлих гласача. Међутим, конкретних корака ка уједињењу није било нити су политички лидери СР Србије и САО Крајине водили преговоре о томе.

Упоредо с политичким превирањем у Хрватској, у прољеће 1991. године, и Срби у БиХ су се почели организовати у аутономне области сматрајући да ће им то пружити већу могућност за политичку борбу. Тако је 7. априла 1991. године основана Заједница општина Босанске Крајине, која

¹³ Radomir Nešković, *Nedovršena država*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2017, 115.

¹⁴ Miljenko Brekalo, „Povijesni prikaz i pravni karakter normativnih akata Republike Srpske Krajine”, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, v. 33, br. 2, 2012, 556.

ће 16. септембра прерасти у Аутономну регију Крајина.¹⁵ Након наведеног мајског референдума у САО Крајини о присаједињењу Републици Србији до којег није дошло, већ у јуну је покушано ограничено српско уједињење.¹⁶ На заједничкој сједници скупштина САО Крајине и Заједнице општина Босанска Крајина уочи Видовдана 1991. године у Босанском Грахову усвојена је *Декларација о уједињењу између Заједнице општина Босанска Крајина и Српске аутономне области Крајина*.¹⁷ Декларација је остала позната као Граховска декларација због мјеста усвајања. Већ у првој реченици преамбуле наведене декларације стоји да је „уједињење српског народа императивни захтјев”.¹⁸ Заправо, уједињење двије Крајине било је замишљено као прелазна фаза „с циљем стварања јединствене државе у којој ће живјети сви Срби на Балкану”.¹⁹ Уједињење наведене двије Крајине би значило фактички брисање републичких граница Хрватске и БиХ. Међутим, упркос формалном уједињењу, у суштинском смислу до њега никада није дошло. Догађаји и ратне прилике у Хрватској а предратне у БиХ свакако да су „кумовале” таквом сценарију.

Након оснивања Скупштине српског народа у БиХ, 24. октобра 1991. године, расписан је плебисцит о останку у Југославији. Плебисцит је одржан 9. и 10. новембра 1991. године и на њему је 96,4% гласача изразило жељу да остане у Југославији или самосталној српској држави у саставу Србије.²⁰ На сједници Скупштине српског народа у БиХ 21. новембра 1991. године донесена је Одлука о томе да се мјеста на којима се српски народ изјаснио на одржаном плебисциту да жели да остане у заједничкој држави сматрају дијелом заједничке државе Југославије, а у другој тачки поменуте одлуке наведено је да заједничку државу осим поменутих дијелова БиХ чине и

¹⁵ МКСЈ, Пресуда Претресног вијећа у предмету *Радослав Брђанин*, број: IT-99-36-T од 1. 9. 2004. године, пар. 165 и 166.

¹⁶ Под ограниченим српским уједињењем мислимо на покушај уједињења регија или новооснованих република које превазилази границе република СФР Југославије.

¹⁷ Архив Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, несрећена грађа, *Декларација о уједињењу Заједнице општина Босанска Крајина и САО Крајина*.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто.

²⁰ Чедомир Антић, Ненад Кецмановић, *Историја Републике Српске*, Недељник, Београд, 2016, 285.

„Република Србија и Република Црна Гора, САО Крајина, САО Славонија, Барања и Западни Срем”, те су те територије „језгро заједничке државе Југославије”.²¹ И након ове одлуке када се ушло у процес формирања Републике Српске и даље је потенциран останак у заједничкој држави. У *Декларацији о проглашењу Републике српског народа Босне и Херцеговине* усвојеној 9. јануара 1992. године у њеном другом члану је наведено да проглашена република чини саставни дио Југославије као федерална јединица.²² То је крајем фебруара, када је усвојен Устав новоосноване републике, било наведено и у Уставу. Међутим, крајем априла 1992. године у Београду долази до проглашења Савезне Републике Југославије у чији састав су ушле републике Србија и Црна Гора. Од тог момента било је јасно да неће доћи ни до каквог свесрпског уједињења. Ипак, од идеје уједињења није се одустајало упркос томе што је она фактички била неспроводива. Наиме, у жеку преговора о усвајању Венс–Овеновог плана априла 1993. године, који је по Републику Српску био веома штетан, Народна скупштина Републике Српске заказала је референдум, а осим питања о прихватању наведеног плана било је и питање „да ли сте за самосталну Републику Српску са правом Републике да ступа у равноправне односе са другим народима и државама?”²³ У мају 1993. године већина гласача је одбацила на референдуму предложени Венс–Овенов план, а подржала самосталност Републике Српске с опцијом могућег уједињења са другим републикама. Након спроведеног референдума и пропасти Венс–Овеновог плана, политички представници нису потенцирали причу о уједињењу Републике Српске са другим државама упркос израженој народној вољи.

Примјера реторике политичара о нужности уједињења је много из периода одбрамбено-отаџбинског рата као и референдума и декларација о уједињењима, али, како се испоставило, без конкретних мјера и акција. За потребе овог рада навешћемо још један случај проглашеног уједињења. Наиме, у прољеће 1995. године када се војно-политичка ситуација у Хрватској усложњавала последице протјеривања Срба из Западне Славоније у

²¹ Архив РЦИРЗ, Скупштина српског народа у БиХ, *Стенографске биљешке друге сједнице Скупштине српског народа у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 21. 11. 1991, 27.

²² Предраг Лозо, „Република Српска – име, догађаји и историјски процеси”, *Српски историјски часопис*, год. 3/4, бр. 3/4, 2020, 164–197.

²³ R. Nešković, *Nedovršena država*, 197.

операцији хрватске војске „Бљесак” и када су постојали оперативни подаци о предстојећим агресијама Хрватске на Републику Српску Крајину, на заједничкој сједници скупштина Републике Српске и Републике Српске Крајине у Бањој Луци проглашено је уједињење ове двије републике. Као први чин ка том уједињењу било је оснивање заједничког штаба Војске Републике Српске и Српске војске Крајине. Међутим, као и у свим претходним случајевима, тако ни у овом случају до истинског уједињења није дошло. Овај чин уједињења је улиједио након прогона Срба из Западне Славоније и више је имао пропагандно-психолошки ефекат за преостало српско становништво у Републици Српској Крајини неголи стварна тежња за уједињењем.

Кроз све наведене примјере поред неоспорне жеље српског становништва да остане у заједничкој држави у првобитном облику Југославији, а последице слома исте у некој новоформираној српској држави, политичке елите су ипак водиле парцијалне политике и неријетко се око њих сукобљавале. Поред тога, битну улогу играла су и идеолошка неподударња између, рецимо, власти у СР Југославији и власти у Републици Српској. Комунизам је и даље био владајућа идеологија у СР Југославији док је у Српској демократија уставом била гарантована. Међутим, упркос свим српским неподударњима у промишљањима и размимоилажењима у погледима ипак су међународне околности имале кључну превагу у процесима током разби-распада Југославије.

Међународни чиниоци и њихов утицај на неуједињење Срба

Оно што је умногоме одредило судбину српског народа у одбрамбено-отаџбинском рату јесу мишљења Бадинтерове комисије.²⁴ Наиме, у свом првом мишљењу Бадинтерова комисија заузела је став да се

²⁴ Комисија је била посебно тијело унутар Конференције за Југославију коју је организовала Европска заједница преко Савјета министара 1991. године. Комисију је сачињавало пет председника уставних судова из Француске, Немачке, Италије, Шпаније и Белгије. Председник комисије био је председник Уставног суда Француске Роберт Бадинтер, по чијем презимену је комисија колоквијално и названа и у историји остала упамћена као Бадинтерова комисија. Задатак Бадинтерове комисије био је да „тумачи спорна уставно-државна питања везана за статус југословенске државе и њених република и испуњеност критеријума за признавање независности република”. Више о Бадинтеровој комисији у: R. Nešković, *Nedovršena država*, 128–132.

Југославија налази у дисолуцији и да процес осамостаљивања република није сецесија. Сљедствено томе, након упућеног питања Србије истој комисији о праву народа на самоопредјељење, које је лорд Карингтон преформулисао и прецизирао на право српског народа у Хрватској и БиХ на самоопредјељење, комисија је заузела став да никакве специфичне околности самоопредјељења не могу утицати на промјену граница осим у случају да се државе другачије договоре. У свом трећем мишљењу комисија је била става да се границе могу мијењати само договором, а уколико до истог не дође, оне остају какве су и биле.²⁵ Прва два мишљења дата су у новембру и децембру 1991. године а треће мишљење дато је у јануару 1992. године. Након јануара 1992. године евидентно је било да до уједињења Срба у једну државу путем промјене граница неће доћи. Служећи се ставом Бадинтерове комисије, Европска заједница је обликовала своју политичку праксу према југословенској кризи. Тиме је Бадинтерова комисија поставила темеље за подјелу Срба у више држава. Осим ње, дио међународне заједнице предвођен САД и земљама Европске заједнице подржао је Словенију и Хрватску, а потом и БиХ, на путу осамостаљења. С геополитичке тачке гледишта, англоамеричка константа у цијелом 19. и 20. вијеку било је спречавање Русије за излазак на топла мора.²⁶ Улога Срба у том процесу у различитим временским интервалима бивала је актуелизована па тако и послије разби-распада Југославије. Наиме, уједињена и стабилна српска држава на Балкану у очима англоамеричких интереса могла би представљати „словенско-православно упориште Русије на Балкану и њеног посредника за приступ ’топлом мору’”.²⁷ Управо је то био кључан разлог супротстављености уједињењу Срба у једну државу. Међутим, бројни су били и притисци којима се Запад служио зарад остваривања својих интереса. Наиме, већ у прољеће 1992. године резолуцијом Савјета безбједности ОУН-а уведене су санкције СР Југославији, а оне су у наредним годинама рата биле интензивирание. Посриједи је била жеља за економским исцрпљивањем СР

²⁵ R. Nešković, *Nedovršena država*, 129–130.

²⁶ Више о томе у: Васил Поповић, *Источно питање: историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине на Леванту и на Балкану*, Службени лист СРЈ – Балканолошки институт САНУ, Београд, 1996.

²⁷ Миломир Степић, „Српски парадокс: национална дезинтеграција као услов супранационалне интеграције”, у: *Српски геополитички образац*, *Catena mundi*, Београд, 2019, 115.

Југославије, односно њеног становништва, како би се ускратила помоћ Србима у Републици Српској и Републици Српској Крајини. На трагу мишљења Бадинтерове комисије у свим мировним плановима за рјешавање сукоба у Хрватској и БиХ уопште није било расправа о промјенама предратних републичких граница. Напротив, сукоб у Хрватској у очима изасланика Европске заједнице и САД и сукоб у БиХ били су одвојени ратови. Тако је још од Кутиљеровог плана у БиХ, прољеће 1992. године, преко Венс–Овеновог, Овен–Столтенберговог, плана Контакт-групе и на крају Дејтонском споразума, а у Хрватској од Венсовог плана до плана 3-4. Политика западних земаља је већ 1992. године прихватила неповредивост републичких граница и сходно томе су се и понашали у мировним процесима.²⁸ Самим тим тежње српског народа у БиХ и Хрватској за могућим уједињењем са Србијом нису биле оствариве. У околностима у којима се српски народ затекао у посљедњој деценији 20. вијека евидентна је била и политика усмјерена на то да се српски чинилац сведе на Србију.²⁹ Тиме је српски етнички простор фрагментиран и српско питање није посматрано као интегрално.³⁰

Тако се дошло и до пропагандних кованица о „босанским Србима” да би се потенцирала разлика у односу на Србе у Србији као и то да се Србија не треба мијешати у унутрашња питања сусједне државе. Поред санкција као метода борбе Запада против СР Југославије, крајем августа 1995. године,

²⁸ Занимљиво је на овом мјесту истаћи да исте државе нису поштовале начело неповредивости граница када је 2008. године тзв. Косово прогласило независност од Србије.

²⁹ Миломир Степић, „Српске земље у балканској апликацији стратегије обуздавања: југословенска и постјугословенска ’формула’”, у: *Српски геополитички образац*, *Satena mundi*, Београд, 2019, 56.

³⁰ Проблематика парцијалног приступа српском питању је вишеструка. Наиме, умјесто да се српско питање посматра интегрално у смислу да се проблемима Срба у Хрватској и Срба у БиХ заједнички приступи и покуша наћи рјешење фрагментацијом српског питања, Запад је добио стратешку предност тиме што је подијелио српску политичку елиту у смислу да нпр. представници Републике Српске преговарају само о свом статусу. То је довело до поразног ефекта код Срба да се свака република са српским живљем посветила само свом положају, док је друге дијелове српских земаља занемаривала. То се најбоље видјело оног тренутка када је Хрватска 1995. године кренула у акције етничког чишћења Срба из Републике Српске Крајине, а остале двије српске државе (Република Српска и СР Југославија) на то нису реаговале.

НАТО се директно укључио у оружани сукоб тако што је извео акцију бомбардовања Републике Српске. Упоредо с том акцијом НАТО снага, муслиманско-хрватске снаге су покренуле низ копнених офанзива у различитим правцима. У таквим геополитичким околностима српски народ не само што није успио да заокружи свој етнички простор у једну државу него је изгубио велики дио територија које је настањивао. Послије операција „Бљесак” и „Олуја” Срба у Хрватској готово да није ни било, а након септембарских офанзива муслиманско-хрватских снага у западнокрајишким општинама велики број Срба био је принуђен на бијег са огњишта.

Закључак

Анализирајући догађаје разби-распада Југославије који су српски народ вратили на почетак 20. вијека када је живио у одвојеним државама са жељом за ослобођењем и уједињењем, видљиво је да је више околности утицало на то. Свакако да је тешко извести историјске аналогije због различитих прилика и околности, али у овом случају имају одређеног значаја. Прво неуспјело уједињење Срба из БиХ са Србијом било је покламовано у току устанка у БиХ 1875. године. Други сличан покушај био је на крају Првог свјетског рата када је већина општина у БиХ прогласила уједињење са Србијом до кога ипак није дошло јер је створена заједничка држава Краљевство СХС. Трећи покушај уједињења Срба из БиХ са Србијом био је у процесу разби-распада Југославије. Срби су се тада, против своје воље, нашли издијељени у више држава, а онда су као изнуђени потез оснивали политичко-територијалне заједнице (Републику Српску Крајину и Републику Српску) као гаранте опстанка на својим огњиштима. Упркос декларативним уједињењима који су се у више наврата од 1991. до 1995. године протезали, конкретних мјера и акција између политичких представника није било. Тако је српски простор био издијељен у више засебних државица које су водиле своје борбе са непријатељима. Насупрот томе, српско становништво од почетка је било већински за идеју стварања једне српске државе. Међународне околности умногоме су „кумовале” неуспјеху идеје уједињења, јер су представници држава Запада путем извјештаја Бадинтерове комисије онемогућили промјене дотадашњих републичких граница, а такође путем економско-војне присиле помогли Хрватској приликом етничког чишћења Срба, а потом и директно утицали бомбардовањем Републике Српске на исход рата. Из рата српски народ је

изашао територијално десеткован с обзиром на губитак бројних области које је већински настањивао, а осим територијалних губитака на простору који је припао Хрватској и Федерацији БиХ етничким чишћењем Срби су протјерани са својих огњишта. Умјесто уједињења у једну српску државу Срби су у нови вијек ушли подијељени у двије, а одвајањем Црне Горе од Србије 2007. године у три државе. Као утјеха Србима западно од ријеке Дрине јесте постојање Републике Српске. Упркос свим историјским неприликама и изазовима који су стајали пред српским народом идеја уједињења Срба у једну државу присутна је и данас. Док се за то не створе околности, потребно је радити на очувању и јачању српских држава с обје стране ријеке Дрине.

Архиви

Архив Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица

Литература

Чедомир Антић, Ненад Кецмановић, *Историја Републике Српске*, Nedeljnik, Београд, 2016.

Душан Т. Батаковић, *Нова историја српског народа*, Наш дом, Београд, 2000.

Милјенко Брекало, „Повијесни приказ и правни карактер нормативних аката Републике Српске Крајине”, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, v. 33, br. 2, 2012.

Ђорђе Вуковић, *Предстража славе и плача, Српско питање у БиХ прије и после Југославије*, Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци – Институт за политичке студије, Бања Лука – Београд, 2018.

Милорад Екмеčić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973.

Милорад Екмеčić, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Evro Giunti, Београд, 2010.

Драгослав Илић, „Историјске перспективе настанка Републике Српске: Република Српска као српско 'никад више'”, у: *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату*, Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, Бања Лука, 2017.

Милош Кнежевић, *Отмица Косова*, Институт за политичке студије, Београд, 2006.

- Предраг Лозо, „Република Српска – име, догађаји и историјски процеси”, *Српски историјски часопис*, год. 3/4, бр. 3/4, 2020.
- Драга Мاستиловић, *Између српства и југословенства: српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, Art print, Бања Лука, 2012.
- Radomir Nešković, *Nedovršena država*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2017.
- Чедомир Попов, *Велика Србија: стварност и мит*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2014.
- Васиљ Поповић, *Источно питање: историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине на Леванту и на Балкану*, Београд, 1996.
- Васиљ Поповић, *Покрети од 1875. до 1878. – Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Балканолошки институт Српске академије наука и умјетности, Сарајево, 1929, репринт издања Бања Лука, 2017.
- Миломир Степић, *Српски геополитички образац*, Catena mundi, Београд, 2019.
- МКСЈ, Пресуда Претресног вијећа у предмету *Радослав Брђанин*, број: IT-99-36-T од 1. 9. 2004. године.

UNSUCCESSFUL ATTEMPTS OF THE SERB UNIFICATION DURING THE DEFENSIVE-PATRIOTIC WAR 1991-1995

SUMMARY

At the end of the 20th century the resolution of the serbian question will be actualized again. Split into four republics in Yugoslavia during after the declaration of the independence of the republics, the Serbs once again aspired to remain in a common state. Just as the idea of liberation and unification was the guiding principle of Serbian politics throughout the 19th century until 1918, this time Serbs strove for unification in one country. However, despite the wishes of the Serbian population in Croatia and Bosnia and Herzegovina to remain in under the influence of various circumstances, federal republic Yugoslavia was declared a common state, which included FR Serbia and FR Montenegro. Circumstances within the international system certainly did not favor the potential unification of the Serbs into one state in the Balkans. In addition to the international community, the introduction of sanctions against FR Yugoslavia and other legal-political mechanisms against it, there was not enough awareness of the importance of unification even within the Serbian political elite. The unification between the Serbs from the Republic of Srpska and the Republic of Srpska Krajina was repeatedly set as a goal and declaratively pursued, but it never happened.

Keywords: Yugoslavia, liberation and unification, Republic of Srpska, Serbian question.

Јована Дрљача
Студент треће године
Факултет политичких наука
Универзитет у Бањој Луци

ЗНАЧАЈ ИНСТИТУЦИЈА КУЛТУРЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ ЗА ОЧУВАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ И КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА

Сажетак: У овом раду помно ћемо посветити пажњу очувању и континуираној изградњи националног идентитета Срба у Републици Српској кроз културну политику, која је у потпуности у надлежности ентитета. Културна политика је дио јавне политике у Републици Српској и у овом раду је посматрамо кроз институције културе, културну продукцију и културне манифестације, са фокусом на културну размјену између Републике Српске и Србије. Од 1992. године Република Српска води политику очувања идентитета у Републици Српској са наведеним сегментима и у овом раду је главна тема.

Кључне речи: култура, културна политика, културне институције, национални идентитет.

Вредновање и препознавање значаја културе у једном друштву јасно показује његов квалитет и развијеност. Култура је и једно од обиљежја националне припадности уз језик, територију, религију, социјалну организацију. Културни идентитет појединца не треба изједначити са националним идентитетом, али он сигурно носи његов значајан дио. Култура је огледало једног народа, то је унутарња снага која нас преображава, даје опште погледе на битисање и отворене одговоре на основна питања која се пред нас постављају. Да би вршила ову своју улогу, она сама мора – а наша култура је, то уопште није тешко доказати, увијек таква била – да буде отворена и спремна да у себе прими и преобрази све оно што је вриједно да се прихвати, али и да одбаци све што поништава људско достојанство и позитиван цивилизацијски развој.

Култура се може дефинисати као скуп вриједности, обичаја, вјеровања и пракси које сачињавају живот неке одрђене групације. Није погрешно рећи да се ова дефиниција већ дуго користи и постоје њене

различите верзије. На примјер, Едвард Тејлор је 1871. године дефинисао културу као сложену цјелину која обухвата знање, вјеровање, умјетност, морал, право, обичаје, навике и све оне способности које је човјек стекао као члан друштва. Култура је свестрана дјелатност, али у тој различитости и слојевитости лежи и јединство постојања. Она потиче из људске потребе да проналази смислене начине за саопштавање мисли, увјерења и идеја. Можда је једна од важних карактеристика културе да у људима побуди осјећање личне укључености. „Култура се може посматрати као индивидуалан (појединцу својствен) и као друштвени феномен. Када се говори о култури неке друштвене заједнице или епохе, тада се углавном мисли на изједначеност менталитета и животног стила, која настаје супрожимањем утицаја које врше чланови заједнице или савременици епохе узајамно једни на друге.”¹ Постојање облика културе нуди појединцу могућност да уштеди труд да сам проналази погодне животне надоградње, а уштеђени напор може бити употребљен за „нове проналаске или усавршавање и мијењање старих, чиме се културни корисник претвара у културног ствараоца. Трајна могућност да културном предајом изграђен појединац постане културним ствараоцем чини да је култура као друштвена појава трајан животни рад и метаморфоза у току које увијек нешто ново настаје и старо отпада”.² Ово објашњава њену трајну вриједност за људску заједницу. Друштво без културе не постоји. У организованим групацијама гдје се људи мало разликују по својим погледима, култура непосредно изражава заједничке ставове.

Када је први човјек начинио отисак своје раширене шаке на тамном зиду пећине, он је намјерно направио свој знак у свијету који га је окруживао. Историја културе је у великој мјери историја о човјековом непрестаном трагању за смисленим знацима-облицима, звуцима, ријечима, сликама и плесним покретима који најрјечитије могу да изразе његове доживљаје унутрашњег и спољашњег свијета и тако их прошире и овјековјече. Развој културе можемо пратити још од античких времена. Европа у својој више од двадесет пет хиљада година дугој научној и културној традицији стреми не само научнотехничком напретку него и

¹ *Енциклопедија ликовних умјетности*, Југославенски лексикографски завод, Загреб, 262.

² Исто.

вриједном културном развијању себе и свијета. Још је и Сенека говорио: „Као што земља, колико год плодна била не може бити родна ако је не култивишемо, тако ни ум без културе не може производити добар плод”. Ово је важна карактеристика за схватање културе јер човјек није само онај који култивише природу већ је онај који ствара умјетност, науку, право, морал, политику, филозофију итд. Како античку Грчку сматрамо покретачем европске културе, тако је и вриједна улога старог Рима у преношењу културних вриједности антике до свих познатих граница тадашњег свијета. У истом нивоу, или можда још значајнији, фактор у развоју европске културе је и хришћанство које је својом подјелом на латински и византијски дио створило границе културног развоја које у неким облицима трају и данас. У нашој националној култури период који се сматра изразито вриједним је средњи вијек (Рашки период, период Душановог царства, Моравски период) са настанком културних вриједности које представљају бисере у архитектури, сликарству, књижевности од свјетског значаја. То је вријеме када у Западној Европи јача доба хуманизма и ренесансе гдје је идеал свестран човјек који развија све умне способности, слободан дух који преиспитује све што га окружује. Ово је вријеме препорода у науци и култури Европе.

У прожимању читавог живота разумом (рационализација) налази бит културе не само класични идеализам него и читава епоха просвјетитељства. То схватање бива касније претежно замијењено филозофским стајалиштем које културу разматра под видом теорије вриједности, односно као појаву засебног духовног свијета.

Начело да би главне културне вриједности морале бити опште добро свих људи без разлике, у утопистичким текстовима појављују се још од периода хуманизма и просвјетитељства, али у условима класне подијељености некад је то само племенита жеља. Зато је „марксизам прокламовао тезу да је пут према универзализацији културе једино преко бескласног друштва. Зато неки теоретичари марксизма као идеал будућности постављају културу која ће бити национална по форми, а социјалистичка по садржају”.³

³ Енциклопедија ликовних умјетности, Југославенски лексикографски завод, Загреб, 263.

Развој културе кроз вијекове може се посредно пратити и кроз развој институција културе. Још из античког доба постоје материјална свједочанства о великим библиотекама, музејима, позориштима.. Храмови Египта, античке Грчке и Рима били су препуни драгоцених предмета који су ту били прије свега из култних разлога, али су прерасли у културну вриједност. Данас је једна од највећих ризница знања на планети Александријска библиотека, осмишљена као наставак библиотеке која је 300 година прије нове ере саграђена у Александрији у вријеме династије Птолемеја. У њој се чувало више од 70.000 свитака на папирусу и у њој су умјетници читали и излагали своја дјела. Пјесник, историчар и говорник Асинус Полио отворио је прву јавну библиотеку у Риму и истовремено учинио приступачну и своју колекцију умјетничких предмета. Бројна су сачувана античка позоришта која су грађена у грчким колонијама управо ради културног повезивања. Није погрешно рећи да је нововјековно европско позориште израсло из античке драме, која је значајно обиљежила свјетску културу у цјелини. Ријеч *музеј* има извор у грчкој ријечи *музејон*, како је назван храм у Атини посвећен музама, заштитницама науке и умјетности. А најстарија забиљежена галерија налазила се на атинском Акропољу. У току средњег вијека и касније богате црквене ризнице постају центри писмености и културе. Од 15. вијека појављују се профане ризнице, трезори владара који ће од 18. вијека постати основа свих великих европских музеја који сакупљају национално благо материјалне и духовне културе.

Ако посматрамо развој неког облика културних установа у нашим земљама, уочава се исти ток промјена које су пратиле овакве институције у другим крајевима Европе, али код њих са знатно бољом предисторијом. Од средњовјековних црквених и владарских ризница у 19. вијеку настају неки облици музеја, али често у не баш добрим условима. Међу најстарије музеје настале на простору бивше Југославије спада и Земаљски музеј Босне и Херцеговине у Сарајеву. Оснивање Земаљског музеја у Сарајеву 1888. године изузетно је „значајан догађај у културној историји Босне и Херцеговине. Стогодишње континуирано дјеловање ове институције оставило је дубоке трагове у многим областима културе и науке утичући посредно и на друге видове друштвеног рада и живота у једној до тада изразито заосталој и 'ендемично затвореној средини', која се на тај начин постепено отварала и улазила у круг европске науке и културе. Тиме овај догађај прелази оквире Босне и Херцеговине, јер је од значаја за читаву научну јавност Југославије, а не би било претјерано рећи и за један дио

научне јавности на Балкану и Европи”.⁴ За вријеме османске владавине (осим рада у самостанима и манастирима) није много учињено на чувању споменика и проучавању националне културне традиције у Босни и Херцеговини.

Већ годину дана након оснивања Земаљског музеја почиње да излази научни часопис *Гласик Земаљског музеја*. Вриједно је напоменути да Земаљски музеј од самог почетка посвећује велику пажњу и образовној и културолошкој функцији. „Нашем музеју није задатак само да чисто научно дјелује; сувише њему припада и културан, просвјетни задатак да буде будилац међу синовима земље, понаособ међу млађим нараштајима како би они помишљали на своју дужност да свестрано проучавају и упознају своју отаџбину, да је у томе спознавању уче љубити и цијенити, те да за просвјетни развитак њезин вазда улажу своје умне, душевне и материјалне силе.”⁵ Зграде за смјештај својих збирки Земаљски музеј добио је много година касније. Изградња је започета 1908. године и завршена пред сам Велики рат. То је јединствен случај у нашим крајевима да је подигнут тако велики комплекс зграда-павиљона за смјештај једног музеја. Управо о томе говори и Владимир Ћоровић, савременик тих догађаја, који на приговоре и отпоре што се у средини која има три четвртине неписмених грађана гради једна таква институција каже: „Велике установе за националну културу, академије, позоришта и музеји, нијесу само рефлектори сјајних прилика садашњости, како многи мисле да морају бити, нити увијек излазе из ње, него су установе већег значаја и даље будућности. Да је имао обзира о духовној дозрелости Хрватске не би Штросмајер још 1861. основао Југословенску академију, нити би кнез Михајло у онда још полутурском Београду 1867. почињао Велико народно позориште”.⁶ То је вријеме када настају четири зграде у којима су смјештене: археолошка збирка, етнографско одјељење, природњачка збирка и у врту репрезентативни стећци.

⁴ Алмаз Даутбеговић, *Споменица стогодишњице рада Земаљског музеја Босне и Херцеговине 1888–1988*, Земаљски музеј Босне и Херцеговине, Сарајево, 1988, 7.

⁵ Владимир, Ћоровић, у: *Гласник Земаљског музеја*, XXVI, 1914, 5.

⁶ Исто.

Из тих година је и Музеј Старе православне цркве који постоји још од 1889. године. У просторијама крај старе цркве из 16. вијека смјештене су збирке средњовјековних рукописа и икона, литургијских обредних предмета златара и кујунџија.

Одмах након Другог свјетског рата у Сарајеву је подигнуто још неколико институција културе од републичког значаја. Музеј народне револуције Босне и Херцеговине основан је 1945. године. Кроз своје постојање више пута је мијењао име, а од 1993. године дјелује као Историјски музеј Босне и Херцеговине. Тематске музејске цјелине које се презентују у овој установи су: вријеме од доласка Словена на Балканско полуострво, стварање првих средњовјековних држава на нашем подручју, затим БиХ под османском те аустроугарском управом, као и Босна и Херцеговина након Првог и Другог свјетског рата.

Умјетничка галерија у Сарајеву основана је одмах послје Другог свјетског рата, а стална поставка отворена је 1959. године. Почетни фонд слика ова галерија наслиједила је од галерије коју је између два рата имао Земаљски музеј. Данас проучава и чува преко 6000 дјела модерне и савремене умјетности, представљајући, из домена ликовне умјетности, најстарију и најзначајнију музејску институцију у Босни и Херцеговини. Од свог оснивања Умјетничка галерија БиХ организована је у неколико одјељења у оквиру којих се бави систематским истраживањем, прикупљањем, чувањем, рестаурацијом и конзервацијом, те презентацијом грађе јавности. Научноистраживачка дјелатност базира се, поред фондуса, на богатој библиотечкој грађи, документацији, архиви и фото-документацији, а има за циљ стручно изучавање ликовне умјетности, посебно из Босне и Херцеговине. Поред збирки, у склопу Умјетничке галерије БиХ оформљено је и одјељење документације и библиотеке, те су се на тај начин створили услови за научноистраживачки рад.

Архив Босне и Херцеговине, прва модерна установа, основан је 1947. године. Иако архивска служба као организована дјелатност чувања, заштите и стручне обраде архивске грађе у Босни и Херцеговини започиње тек од Другог свјетског рата, у Босни и Херцеговини постоји традиција прикупљања, чувања и заштите архивске грађе. У вријеме кад није постојала архивска институција, архивску грађу кроз вијекове прикупљале су библиотеке, музеји и друге установе, као и освјештени појединци. Велики дио ове грађе и данас се чува у архивима Дубровника, Будимпеште, Болоње,

Прага, Београда... Старе босанске исправе показују многе дипломатске и палеографске карактеристике, као и историјат печата босанске канцеларије. Данас је у Босни и Херцеговини сачувано тек неколико повеља из средњег вијека. У овом архиву чувају се повеље краља Дабише из 1395. године, Стјепана Томаша Остојића из 1459. године и један препис повеље краља Дабише из 16. вијека. У дужем периоду османске владавине у БиХ (1463–1878) списи власти су углавном сређивани хронолошки и по предметима. Нарочито су се брижно чували катастарски документи који су увијек стајали запечаћени у сандуцима. Такође, значајан дио архивске грађе скупљао се по самостанима. Управо од босанских фрањеваца потиче и први облик архива у Босни и Херцеговини. Аустроугарска, која је заузела Босну и Херцеговину 1878, била је земља са изразито развијеном архивском службом, те је на простору Босне и Херцеговине покушала оформити архив у два наврата, 1909. и 1914. године. Иако архив у потпуном смислу ријечи у аустроугарском периоду није основан, постојао је организован рад на чувању и класификацији ове грађе која се научно обрађује и објављује. Иницијативу за оснивање Државног архива Босне и Херцеговине покренуо је Милан Поповић. Основни задатак ове установе било је прикупљање и спасавање архивске грађе. Управо за архивску службу Босне и Херцеговине најзначајнија је и 1962. година, када је проглашен Закон о архивима и када почиње модеран развој архивске службе по важећим стандардима.

Национална и универзитетска библиотека Босне и Херцеговине је национална библиотека БиХ са сједиштем у Сарајеву. Основана је као Народна библиотека – централна земаљска библиотека под надзором Министарства просвјете, Уредбом о Народној библиотеци Федеративне Босне и Херцеговине, објављеном у Службеном листу Федеративне Босне и Херцеговине 31. октобра 1945. године. Њена дјелатност се простирала на свој територији Федеративне БиХ као централне библиотеке која пружа помоћ у оснивању библиотека и развоју библиотекарства код нас. То омогућава да библиотека не буде само она која прикупља, чува, стручно обрађује и даје на кориштење грађу, него и да активно судјелује у друштву, његовом развоју, промјенама и процесима које га прате. Након оснивања Универзитета у Сарајеву 1949. године, јавља се потреба за постојањем институције која ће имати функцију универзитетске библиотеке, а која ће уједно бити и полазиште за академско и стручно усавршавање. Тако од 1951. године Народна библиотека постаје и универзитетска библиотека, а у њеним просторијама отварају се и прве читаонице намијењене научно-наставним

потребама. Данас је један од важних задатака библиотеке дигитализација грађе. У својим дигиталним колекцијама, посебно колекцијама Старе периодике и Специјалним збиркама, Национална и универзитетска библиотека БиХ баштини, чува те даје на кориштење богато културно-умјетничко наслеђе Босне и Херцеговине.

Прича Музеја књижевности и позоришне умјетности Босне и Херцеговине траје од 1961. године. Тада је, под називом Музеј књижевности Босне и Херцеговине, основана институција која је 1977. добила данашње име. Процјењује се да Музеј данас посједује 67 књижевних и 30 позоришних збирки које имају више од 20.000 музејских јединица. Овај музеј прати живот и рад босанскохерцеговачких књижевника свих националности. Поставка сада приказује и кратак историјат босанскохерцеговачког позоришта. Како су све централне институције културе до последњег рата биле у Сарајеву, са формирањем Републике Српске јача свијест о потреби формирања ових установа и на њеном простору. Колико год то биле кризне године, постојала је исправна процјена да формирање ових установа јача национално, етничко ткиво нашег народа. Поучени искуством од 6. априла 1941. године када њемачка авијација као војни циљ гађа Народну библиотеку Србије и уништава сву библиотечку грађу, комплетно памћење једног народа и чини културоцид незапамћен у Европи, сматрало се и ово једном врстом борбе да се не дозволи да српски народ демографски и идентитетски нестане са ових подручја. Истина, у Бањој Луци су већ постојале установе од регионалног значаја које су уз одређено јачање могле да преузму улогу централних установа културе Републике Српске. Једна од њих је и Јавна установа Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, национални ослонац културе, умјетности и науке нашег народа. „Стога је њена мисија да непрекидним усавршавањем знања и усвајањем нових вјештина сакупља, чува и учини доступним знање и информације, имајући стално на уму да како расте количина записаног знања тако расте и број могућих корисника тога знања”.⁷ Сакупљајући, чувајући и чинећи га доступним, она омогућава да знање расте, те тим свакако доприноси развоју науке, просвјете, културе и умјетности, који имају снажан утицај на очување националног идентитета српског народа на овим просторима. Посебно је значајан протокол потписан између Народне библиотеке Србије и Народне

⁷ <https://nub.rs/biblioteka/> (поступљено 17. 7. 2023)

библиотеке Републике Српске који подразумева комплетну размјену публикација које су у посједу ове двије културне установе.

Народна и универзитетска библиотека Републике Српске има дугу и богату традицију која потиче још из друге половине 19. вијека. „Под окриљем Српско-православне богословије, 1868. године оснива се, према наводима Петра Кочића, једна од најстаријих у српству, Српска читаоница која у свом саставу има и библиотеку. Одмах по оснивању ова читаоница бива снабђена новинама, часописима и књигама.”⁸ На сједници Одбора за оснивање Народне библиотеке од 25. новембра 1935. године донесена је одлука да се у Бањој Луци оснује Народна библиотека краља Петра I Великог Ослободиоца. Почетком Другог свјетског рата библиотека се затвара, те ту доживљава тешку судбину. Већина књига писана је ћириличним писмом, те су из тога разлога многе од њих спаљене и уништене. Међутим, ту није био крај – библиотека и њено благо оштећени су у разорном земљотресу који је задесио Бању Луку 1969. године. Без обзира на многобројне периоде криза, она је имала и своје успоне. Свој процват доживљава у периоду између осамдесетих и деведесетих година. Овај период се подудара и са развојем Бање Луке, прије свега као универзитетског центра. Из свих тих разлога расте потреба за знањем и информацијама из различитих области. Одлуком Владе Републике Српске од 7. децембра 1999. године Народна и универзитетска библиотека „Петар Кочић” мијења назив у Народна и универзитетска библиотека Републике Српске. Том одлуком, поред тога што је народна и универзитетска, она је постала и национална, која кроз свој рад непрестано настоји будити и очувати идентитет српског народа на овим просторима.

Колико је Народно позориште значајно за српски народ у нашој земљи можда најбоље свједочи говор бана Светислава Милисављевића на дан његовог отварања 1930. године:

„И у низу предузетих мера за боље просвећивање родољубивих Крајишника иза подизање њиховог културног нивоа – стварање бановинског позоришта заузима без сумње видно место. По нашем скромном мишљењу, то је велика културна тековина не само за Бању Луку, као средиште Банске управе, него и за цело подручје бановине. Позоришна уметност у Босни и Херцеговини за време четрдесетогодишње аустро-мађарске владавине била

⁸ <https://nub.rs/biblioteka/> (преступљено 17. 7. 2023)

је од стране управљача угњетавана и одбацивана, јер се знало да би она у оквиру националног репертоара имала снажан утицај на народни дух.

Народно позориште, уопште узев, једна је од најважнијих установа за васпитање народа и омладине, оно је управо пионир културе, уметности и народне мисли. Затим, управа бановине сматра да Народно позориште Врбаске бановине из многих обзира мора да буде не само установа за дистракцију и уживање у уметности, већ и национално жариште прворедног значаја. Наше Народно позориште служиће, дакле, целој бановини као храм, у који ће долазити и грађани и наша дична омладина, наша узданица, да се напаја узвишеним, племенитим и најлепшим националним идејама. Ту ће се налазити и црпети душевна храна и оплемењивати срце и душа. Ради тога је ова установа и једна национална светиња”.⁹

Крајем треће деценије 20. вијека Бања Лука је имала све предуслове за општи напредак. Након вијекова робовања под турским и деценија под аустроугарским окупатором, овај град добија слободу и све предуслове за револуционарни узлет. „Позориште је отворено 1930. године у кући Рудовића у данашњој Улици бана Милосављевића. Свечана премијера у позоришту, уз говоре самог бана и високих званица, одржана је 2. септембра 1930. године, а на репертоару су били Нушићев ’Хаци Лоја’, Одавићеви ’Хеј, Словени’ и Швабићев ’Повратак’. Позориште је пресељено у нову, намјенску зграду 15. октобра 1934. године.”¹⁰

У току свога постојања Народно позориште је проживљавало многобројне успоне и падове, промјене, црне дане, али је одувijek испуњавало своју мисију и остајало досљедно свом задатку. Када кажемо „народно позориште”, никада не смијемо заборављати да је оно на првом мјесту чувало идентитет српског народа, који је кроз вијекове бивао потискиван на овим просторима, прво у току османском периода, а онда у току аустроугарске окупације. Све то не би било могуће без невјероватних редатеља као што су: Александар Верешчагин, Александар Цветковић и Васа Косић. Позориште не може да функционише ни без глумца, који су заједно ударили темељ једној овако важној институцији. За нас је позориште национална институција, попут огледала, која вјеродостојно одсликава све

⁹ <https://www.np.rs.ba/> (приступљено 17. 7. 2023)

¹⁰ <https://www.np.rs.ba/> (приступљено 17. 7. 2023)

што се у једном друштву дешава. Некада су те слике успјешне, а некада и не толико. „Такве успјешне периоде бањалучког позоришта биљежимо у вријеме умјетничког руковођења Васе Косића и Боривоја Недића (прије Другог свјетског рата), затим у периоду од средине педесетих до средине шездесетих година када су умјетнички руководиоци и директори позоришта били Радослав Веснић, Драго Мажар, Фердо Делак и Предраг Лазаревић, те седамдесетих година када су на челу ове институције, у различитим улогама, били Предраг Динуловић, Фрањо Петрушић и Богдан Јерковић. Поред Стерије, Нушића, Пеције, Ђоровића, Сремца, Шантића, Кочића, Огризовића, Ива Војновића, Назора, Јосипа Кулунџића, Глишића, Илије Округлића-Сремца, Крлеже и иних, биљежимо премијерна извођења дјела Шекспира, Гогоља, Е. Ростана, В. Сардуа, Јоханеса Нестроја, Молијера, С. Мома, Диме-синс”.¹¹ И посљедњи период, година расплета (од 1990) и насилног распада Југославије, са аспекта наше теме, можемо приказати помоћу репертоара извођених представа: свитање „крваве зоре” над умирућом земљом, „потрошеном” Југославијом, бањалучко позориште је дочекало премијером комада *Зора на истоку* Гордана Михаића, у режији Владимира Лазића.

У току рата у Босни и Херцеговини (април 1992) Позориште поставља *Семе* Мирољуба Недовића, један антиратни комад, чиме дефинитивно одређује свој правац који се кретао ка буђењу антиратне свијести. Народно позориште, такође, својим радом иницира и подстиче развој позоришне умјетности, нових театара и помаже аматерске и полупрофесионалне сцене. Од многобројних догађаја које организује значајно је поменути Театар фест (стални позоришни фестивал, смотру најбољих представа, које кандидују позоришта-учесници, са свих бивших југословенских простора).

Музеј Републике Српске основан је још давне 1930. године под именом Музеј Врбаске бановине, са сједиштем у Бањој Луци. Његов први директор био је Шпиро Боцарић, академски сликар. Уз етнолошку, у току прве деценије постојања, с временом настају историјска, археолошка и природњачка збирка. „За вријеме тзв. Независне Државе Хрватске (1941–1945), директор Музеја је убијен, а сам Музеј је добио ’чисто’ хрватска обиљежја, од самог назива (Хрватски државни етнографски музеј, па затим Хрватски државни музеј) до потпуне промјене сталне поставке. Послије ослобођења 1945. године Музеј је назван Државни етнографски музеј Босанске крајине. Године 1953. обједињен је

¹¹ <https://www.np.rs.ba/> (приступљено 17. 7. 2023)

с Музејом народног ослобођења (основан 1947. године) и од тада носи назив Народни музеј у Бањој Луци.”¹² Године 1962. преименован је у Музеј Босанске Крајине у Бањој Луци. Музеј је на данашњој адреси у Дому солидарности (некада Дом радничке солидарности) од уселења, 1982. године. Под садашњим именом Музеј Републике Српске Бања Лука постоји од 1992. године. Музеј располаже богатим фондом који има укупно 106.364 музејска предмета, те библиотечким фондом од око 14.300 књига. Музеј Републике Српске данас углавном ради нове поставке и дигитализацију својих одјелења и има завидну сарадњу на стручној и научној основи са крвним музејима у Србији. Међутим, и други матични музеји у Републици Српској имају интензивну сарадњу са сличним установама. У томе предњаче Музеј Херцеговине у Требињу и Музеј Козаре у Приједору. У овим музејима могле су се видјети изложбе Народног музеја у Београду, Етнографског музеја, Музеја града Београда, Републичког завода за заштиту споменика Србије и многе друге.

Музеј савремене умјетности Републике Српске основан је 1971. године као Умјетничка галерија. Она је настала након акције ликовних умјетника са простора бивше Југославије и из других крајева свијета, који су били погођени катастрофом која је задесила Бању Луку у разорном земљотресу из 1969. године. „Умјетничка галерија је имала задатак да чува, истражује, проучава и излаже умјетничка дјела, како домаћих, тако и страних аутора, али и да буди осјећај за ликовно стваралаштво и његов развој и унапређивање у нашој земљи.”¹³ Прва стална поставка Умјетничке галерије отворена је и представљена публици 22. априла 1981. године, чиме су издвојена кључна дјела из фондуса Галерије која су презентовала најзначајније појаве југословенске умјетности друге половине 20. вијека. Одлуком Владе Републике Српске, Умјетничка галерија преименована је 1994. године у Галерију ликовних умјетности Републике Српске и тада је постала централна музејска републичка институција задужена за област ликовне умјетности. Оно што је можда потребно истаћи јесте да је Музеј савремене умјетности доста окренут ка европским и међународним токовима и сарадњама. Захваљујући овим делатностима, активирана је веома жива и динамична савремена сцена. Међу најважније међународне пројекте Музеја убрајају се изложбе *Нова религија* британског умјетника Дејмијана Херста из 2016. године, те изложба *Таштина малих*

¹² <https://www.muzejrs.com/site/> (приступљено 17. 7. 2023)

¹³ <https://msurs.net/index.php/sr/> (приступљено 9. 6. 2023)

разлика британског умјетника Грејсона Перија 2017. године. Ипак, поред изложби значајних савремених европских визуелних умјетника, Музеј савремене умјетности Републике Српске сваке излагачке сезоне у сарадњи са крoвним музејима и галеријама Србије поставља изложбе највећих српских ликовних умјетника тако да је ликовна публика у овом музеју могла уживати у дјелима: Саве Шумановића, Милене Павловић Барили, Петра Лубарде, Надежде Петровић, али и савремених аутора: Милете Продановића, Уроша Ђурића, Горанке Матић и других.

„Јавна установа Кинотека Републике Српске једна је од значајних републичких установа културе чија је основна дјелатност филмска архивистика – прикупља, трајно чува, стручно обрађује филмове, односно филмску грађу и пратећи филмски материјал (фотографије, плакате, рекламне материјале, документацију, старе предмете из области кинематографије) како би их учинила доступним свима који су за то заинтересовани, сарађује са сродним установама у земљи и иностранству; обавља размјену филмског материјала и филмске грађе, а све у циљу трајног очувања и усавршавања домаће и свјетске филмске баштине.”¹⁴ Кинотека Републике Српске основана је почетком 2009. године, као правни сљедбеник Јавног филмског предузећа Републике Српске „Срна филм”, прве и годинама једине продуцентске куће у Републици Српској, основане 1992. године.

Они који су ударили темељ развоју Кинотеке Републике Српске била је неколицина умјетника, окупљених у „Срна филму”, који су настојали да се сниме и чува филмска грађа о ратним дешавањима на простору Републике Српске, Босне и Херцеговине и ширим српским просторима (навод из Оснивачке одлуке „Срна филма”). Кинотека Републике Српске заиста има богат фонд играних филмова, више од хиљаду наслова, углавном из новијег периода. Такође, ту су и збирка која се састоји од више стотина документарних филмова насталих на подручју бивше Југославије, те око 300 негатива, различити архивски филмски материјали, филмски журнале и велика колекција видео-записа. Кинотека Републике Српске посједује и завидну колекцију музејски вриједних експоната филмске технике те пратећег филмског материјала (плакате, фотографије, каталози, брошуре и сл.).

„Највећа подршка која је пружена раду Кинотеке Републике Српске стигла је од Југословенске кинотеке из Београда, а огледала се у поклањању

¹⁴ <https://www.kinotekars.com/> (приступљено 9. 6. 2023)

више од 250 копија играних и документарних филмова југословенске и свјетске кинематографије.”¹⁵ Све је то било потребно како би српски народ на овим просторима доживио осјећај пријатељства и подршке братске Србије у намјери да очува своју културу и идентитет. Поред основне дјелатности, коју смо истакли на почетку, Кинотека Републике Српске је организатор манифестација едукативног карактера – предавања, изложби и радионица. Оно што се истиче као значајнији пројекат јесу сарадња са Југословенском кинотеком из Београда и реализација пројекта „Из историје српске кинематографије”, која има за циљ да приказује, прије свега млађој популацији, најзначајнија филмска остварења која су обиљежила настанак српске кинематографије. Најстарији филмски документ је *Крунисање краља Петра* (1904), а ту су и први српски играни филм *Карађорђе* Чича Илије Станојевића из 1911. године те читав низ других вриједних филмских записа, значајних не само за српску кинематографију него и за српску духовну и културну баштину. „Публици су представљени и документарци: Крсте Шканате, Живка Ристића, Душана Макавејева, Пурише Ђорђевића, Петра Лаловића, Желимира Жилника, Горана Паскаљевића, Живка Николића, Николе Мајака и многих других аутора, високорангираних у свим историјама српске и југословенске кинематографије.”¹⁶

Омладина је највећи капитал једне земље, поготово након образовања, научног, културног, али и моралног. Стога када говоримо о културним институцијама у Републици Српској не смијемо занемарити Дјечије позориште, које је основано 30. децембра 1955. године. Годину дана након оснивања успјешно изводи прве балетске и луткарске представе, које су превасходно намијењене дјеци. Од 1998. године до данас чест је гост европских сцена за дјецу, те је за свој рад добило многобројна признања. Дјечије позориште је од 2002. године организатор традиционалног Међународног фестивала позоришта за дјецу, а окупља сваке године театре из десетак европских држава. Једна од најуспјешнијих представа овог позоришта *Фолклорна магија* управо је базирана на српском фолклору и састављена од лутака које су направљене од предмета из етнолошког блага и на најбољи начин одгаја најмлађе нараштаје.

¹⁵ <https://www.kinotekars.com/> (приступљено 9. 6. 2023)

¹⁶ <https://www.kinotekars.com/>(приступљено 9. 6. 2023)

„Архив града Бањалуке основан је рјешењем Народног одбора града Бањалуке, број 4735 од 20. априла 1953. године, са локацијом у згради Народног одбора, бившој Банској управи Врбаске бановине.”¹⁷

Архив је веома брзо напредовао и постао значајна институција, која је у свом опусу посједовала 250 фондова и 9 збирки, које су биле од непроцјенљивог значаја за изучавање културних, друштвених, економских и политичких прилика. Недуго након оснивања Архива почиње обрада архивске грађе, која је настала од почетка аустроугарске окупације до краја Другог свјетског рата. Највећи дио грађе пронађен је у згради у чијем је сутерену Архив био смјештен од оснивања, бившој Банској управи Врбаске бановине, тада згради Народног одбора града Бање Луке, а касније Скупштине општине Бања Лука. Срески архив у Бањој Луци прераста у регионалну установу под називом Архив Босанске Крајине. Архив Босанске Крајине и даље се развија, па се формирају нови центри у Приједору, Јајцу и Бихаћу. Од 1. јануара 1974. године, након уставних и територијалних промјена, финансирање преузимају 23 општине за које је Архив надлежан. Као и све друге институције, и Архив је доживљавао успоне и падове. Највећа оштећења архивска грађа доживјела је у току рата у Босни и Херцеговини (1992–1995). Међутим, данас са поносом можемо рећи да је након званичног оснивања Архива Републике Српске са сједиштем у Бањој Луци настала самостална републичка управна организација, која непрестано одржава, чува и изучава архивску дјелатност, а у њен састав улазе Архив Босанске Крајине у Бањој Луци, Регионални архив у Добоју и Регионални архив у Србињу/Фочи.

„Народно позориште Источно Сарајево основано је од стране Владе Републике Српске, а почело је са радом 2022. године. Тиме је Република Српска добила други национални театар, поред постојећег Народног позоришта смјештеног у Бањој Луци.”¹⁸ Оно на првом мјесту баштини богату историју позоришног живота сарајевских Срба и града Сарајева, са посебним нагласком на домаће драмско наслијеђе. Иако је најмлађи члан позоришне сцене, оно његује и наслијеђе првих година стварања институција Републике Српске, те нам је управо из тих разлога од непроцјенљивог значаја. Они који су ударили темељ позоришној умјетности у Сарајеву били су богати српски трговци, на

¹⁷ <https://arhivrs.org/> (приступљено 9. 6. 2023)

¹⁸ <https://infocentar.ba/2023/03/26/narodno-pozoriste-istocno-sarajevo-mogucnost-za-kulturni-razvoj-istocnog-dijela-republike/> (приступљено 17. 7. 2023)

челу са хаџи Максом Деспићем у чијој су кући извођене прве професионалне позоришне представе. Тиме су Срби ударили прве темеље културног развоја, развоја позоришне умјетности и оснивању првих позоришних институција у Сарајеву. Идеје које је покренуо Максо Деспић временом ће се реализовати и у пракси. У току аустроугарске окупације подигнут је прво Друштвени дом, који ће након стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца прерасти у Народно позориште, гдје ће свој ангажман наћи прве сарајевске глумице Љубица Стефановић и Јелена Кешељевић, а бројна друга имена, углавном Срба, оставити неизбрисив траг у историји позоришне сцене Сарајева. „Након стварања Републике Српске почиње и процес стварања институција, које су биле од значаја како би српски народ сачувао своја права и свој културни идентитет. Влада Српске Републике Босне и Херцеговине је на сједници одржаној 7. јуна 1992. године донијела Одлуку о оснивању Народног позоришта Српске Републике Босне и Херцеговине као јавна установа у државној својини, са сједиштем у главном граду Српске Републике БиХ, Сарајеву. Градско позориште у Српском Сарајеву је основано неколико дана пред потписивање Дејтонског мировног споразума, а понијело је назив Сарајевско српско позориште.”¹⁹

Бројне манифестације су прилика за успостављање тјешње културне сарадње Србије и Републике Српске. Ова настојања су у складу са потписаном Повељом о српском културном простору, гдје је заједнички циљ очување културног и националног идентитета српског народа и на томе треба заједно радити и убудуће.

Народно позориште Републике Српске је од 1997. године домаћин и организатор Театар феста „Петар Кочић”. „Године 2008. добија име по великом српском писцу Петру Кочићу, те као Театар фест ’Петар Кочић’ добија и нови концепт, који садржи два елемента: драмски текст и регионалну сарадњу. Циљ овога феста је да приказује, афирмише, вреднује и подстиче дјела писана за позориште.”²⁰ Када кажемо „драмски текст”, прије свега мислимо на језик једне од земаља које су донедавно представљале јединствени културни простор, а које сада означавамо термином регион, мислећи притом прије свега на заједничко искуство, испреплетеност међусобних утицаја и сарадничких односа у сфери

¹⁹ <https://infocentar.ba/2023/03/26/narodno-pozoriste-istocno-sarajevo-mogucnost-za-kulturni-razvoj-istocnog-dijela-republike/> (приступљено 17. 7. 2023)

²⁰ <https://www.np.rs.ba/> (приступљено 17. 7. 2023)

умјетности и културе. Као да је сам Кочић, својим именом у називу Фестивала, „одобрио” овако профилисан програм – већ на првом одржаном који носи његово име, појавила се богата репертоарска лепеза значајних драмских текстова и успјешних сценских поставки из Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине и Србије.

Дјеловањем у региону Театар фест „Петар Кочић” жели да утиче на ширење граница културних идентитета и креирањем апекултурних контаката. Суштинска потреба јесте размјена умјетничких искустава, не само као насушна потреба умјетника и позоришних ансамбала него и њихових гледалаца. „Организовањем оваквог фестивала НПРС жели да утиче на укупан развој сценске умјетности у Републици Српској и Босни и Херцеговини и допринесе њеној афирмацији у ширем контексту, регионалном, европском, међународном.”²¹

Дјечије позориште Републике Српске је од 2002. године организатор Међународног фестивала позоришта за дјецу, које сваке године окупља театре из десетак европских држава. „Циљ фестивала је да се најмлађој публици презентују стилови и форме позоришног изражавања.”

Међународни фестивал малих сцена и монодраме једном годишње одржава се у Источном Сарајеву. „Први пут одржан је као Фестивал монодраме Републике Српске за вријеме ратних дешавања у Босни и Херцеговини, у периоду од 9. до 15. фебруара 1995. године, када су се у тадашњем Српском Сарајеву представили актери најмањих драмских форми, с обзиром да је то вријеме ратних дешавања, више од тога се није могло ни очекивати од позоришних стваралаца. Директор Првог фестивала био је Раде Симовић, а сам фестивал је тада отворио потпредседник Републике Српске и један од највећих европских шекспиролога, покојни Никола Кољевић.”²² Фестивал је окупио позоришне ствараоце из Републике Српске, али и из Србије и Црне Горе, који су се представљали монодрамом, као обликом позоришног изражавања који је врло захтјеван, јер је концентрисан на само два или три глумца. Сматра се једним од најстаријих и најзначајнијих културних догађаја у Републици Српској, који је на неки начин кроз цијело своје постојање дијелио и судбину сарајевских Срба.

²¹ <https://www.np.rs.ba/> (приступљено 17. 7. 2023)

²² <https://gradistocnosarajevo.net/> (приступљено 17. 7. 2023)

Немогуће је набројати све културне манифестације битне за националну културу, бројни су концерти, фестивали, сусрети књижевника, ликовне колоније и изложбе, хорска такмичења. Све оне доприносе јачању културног идентитета Срба са обје стране Дрине.

Закључак

Сигурно да култура има значајну улогу у историји, у животу друштва и сваког појединца. Човјек је створио културу, али она ствара и унапређује човјека. Култура је обиљежје националног идентитета уз језик, традицију, религију... У културном идентитету једне друштвене зајнице, па тако и наше, национални идентитет је њено кључно обиљежје. Усвајање културе проводи се уз помоћ формалног, али у великој мјери и неформалног учења. Како се она не стиче биолошки, свака генерација има задатак да је репродукује, оплемењује и преноси даље. Култура, па тако и национална, не покрива само прошлост и садашњост већ је то значајно улагање у будућност.

Управо зато је важна улога институција културе, посебно централних, јер оне представљају „оперативни систем” планске културне политике једног друштва. Оформљавање ових установа у Републици Српској почиње одмах по формирању саме Републике Српске, као једног од ентитета Босне и Херцеговине. До тада су све централне установе постојале у Сарајеву, тако да се на територији Републике Српске успоставља мрежа централних установа културе, али и регионалних и општинских. Како је то захтјеван и озбиљан подухват, неизмјерно важна је била научна, стручна и материјална помоћ сличних установа из Србије, јер управо формирање ових институција јача наше етничко ткиво. Сарадња институција културе у Републици Србији и Републици Српској почела је у изразито тешком периоду, али то је и период кад идеја културе постаје једина видљива алтернатива општој кризи. Након тога у протекле три деценије ова сарадња је јачала и постајала свеобухватнија. Бројни су примјери сарадње установа Србије и Републике Српске, али не само установа већ и неформалних група и појединаца. Ова сарадња је важан сегмент специјалних и паралелних веза ове двије друштвене зајнице, али и тема више протокола који су настали у претходном периоду. Ово доприноси јачању нашег националног идентитета, посебно у времену свеопште важности потрошачког друштва и конзумеризма уопште, који нуди баналан, површан и празан идентитет насупротив идентитету утемељеном на знању, традицији, историји и култури.

Литература

Енциклопедија ликовних умјетности, Југославенски лексикографски завод, Загреб.

Алмаз Даутбеговић, *Споменица стогодишњице рада Земаљског музеја Босне и Херцеговине 1888–1988*, Земаљски музеј Босне и Херцеговине, Сарајево, 1988.

Владимир, Ћоровић, у: *Гласник Земаљског музеја*, XXVI, 1914, 5.

<https://nub.rs/biblioteka/> (приступљено 17. 7. 2023)

<https://www.np.rs.ba/> (приступљено 17. 7. 2023)

<https://www.muzejrs.com/site/> (приступљено 17. 7. 2023)

<https://msurs.net/index.php/sr/> (приступљено 9. 6. 2023)

<https://www.kinotekars.com/> (приступљено 9. 6. 2023)

<https://arhivrs.org/> (приступљено 9. 6. 2023)

<https://infocentar.ba/2023/03/26/narodno-pozoriste-istocno-sarajevo-mogucnost-za-kulturni-razvoj-istocnog-dijela-republike/> (приступљено 17. 7. 2023)

<https://gradistocnosarajevo.net/> (приступљено 17. 7. 2023)

THE IMPORTANCE OF CULTURAL INSTITUTIONS IN THE REPUBLIC OF SRPSKA FOR THE PRESERVATION OF NATIONAL AND CULTURAL IDENTITY

SUMMARY

In this paper, we will closely pay attention to preserving and continuously building up the national identity of Serbs in the Republic of Srpska throughout culture politics, which are completely within the jurisdiction of entities. Cultural politics are part of public politics in the Republic of Srpska and in this thesis we observe them through cultural institutions, cultural production and cultural manifestations, with focus on cultural exchange between the Republic of Srpska and Serbia. From 1992. The Republic of Srpska has led the identity preservation politics in the Republic of Srpska with the segments above and in this paper it is the main subject.

Key words: culture, culture politics, cultural institutions, national identity.

САДРЖАЈ

Предговор.....	3
Ненад Нинковић	
ТЕРИТОРИЈА И ВЛАСТ – РАЗВОЈ ПОЛИТИЧКИХ ИДЕЈА СРБА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ У 18. ВЕКУ.....	11
Павле Петковић	
ПОЛИТИЧКЕ ИДЕЈЕ СРБА У РЕВОЛУЦИЈИ 1848/49. ГОДИНЕ.....	31
Горан Васин	
СРПСКА ПОЛИТИКА ОД СВЕТОАНДРЕЈСКЕ СКУПШТИНЕ ДО ВЕЛИКОГ РАТА – ПОГЛЕД НА УСПОН СРПСКИХ ИДЕЈА	77
Ђорђе Вуковић	
СРПСКО ПИТАЊЕ ЗАПАДНО ОД ДРИНЕ	109
Владе Симовић	
НАЦИОНАЛНО-ПАРТИЈСКА БОРБА СРБА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1910–2022)	139
Лука Врањеш	
БАЊАЛУЧКИ ПОДОДБОР СРПСКОГ КУЛТУРНОГ КЛУБА	177
Паулина Човић	
ИДЕЈА КУЛТУРНЕ И ВЕРСКЕ СЛОБОДЕ У УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ ЗА СРЕДЊЕ ШКОЛЕ (1918–1941).....	195
Николина Бабић	
КОНСТИТУЦИОНАЛНА ИЗГРАДЊА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	211
Синиша Симикић, Божана Тинтор	
НЕУСПЕШНИ ПОКУШАЈИ УЈЕДИЊЕЊА СРБА ТОКОМ ОДБРАМБЕНО- ОТАЏБИНСКОГ РАТА 1991–1995. ГОДИНЕ.....	229
Јована Дрљача	
ЗНАЧАЈ ИНСТИТУЦИЈА КУЛТУРЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПској ЗА ОЧУВАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ И КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА	243

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД
21000 Нови Сад
Др Зорана Ђинђића 2
www.ff.uns.ac.rs

Електронско издање
<https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2024/978-86-6065-836-6>

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

321.01(=163.41)(082)
32(=163.41)(082)
94(=163.41)(082)

ИСТОРИЈА политичких идеја код Срба : зборник радова [Електронски извор] / [уредници Горан Васин, Ђорђе Вуковић]. - Нови Сад : Филозофски факултет, 2024

Начин приступа (URL): <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2024/978-86-6065-836-6>. - Насл. са насловног екрана. - Опис заснован на стању на дан: 23.04.2024. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Резиме на енгл. језику уз сваки рад.

ISBN 978-86-6065-836-6

а) Срби -- Политичке идеје -- Зборници б) Срби -- Политичка историја -- Зборници

COBISS.SR-ID 143716105